

Ben,
..... bu kitabı
..... / / tarihinde,
.....'den aldım.

GÜNCELLENMİŞ
· 10. BASKI ·

Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset

Mustafa Erdoğan

facebook.com/SerbestKitaplar

twitter.com/SerbestKitaplar

instagram.com/serbest_kitaplar

pinterest.com/SerbestKitaplar

issuu.com/serbestkitaplar

goodreads.com

Mustafa Erdoğan
Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset

Serbest Kitaplar: 47
ISBN 13: 978-625-98070-8-9
10. Baskı: Nisan 2025
9. Baskı: 2016 (Orion Yayınları)
1.-8. Baskılar: 1997-2012 (Liberte Yayınları)

Copyright © 2025, Serbest Kitaplar

Kapak Tasarımı: Muhsin Doğan
Sayfa Tasarımı: Serbest Kitaplar

Baskı: Meteksan Matbaacılık ve Teknik San.Tic. A.Ş.(Sertifika No: 46519)

PROF. DR. MUSTAFA ERDOĞAN

Anayasa Hukuk Profesörü olan Mustafa Erdoğan (d. 1956) lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimini Ankara Hukuk Fakültesi’nde tamamladı (1975-1988). Kısa süre idare hakimliği yaptı (1983-1985). Akademik kariyere geçtikten sonra sırasıyla Ankara Üniversitesi’nde (1985-1991), Hacettepe Üniversitesi’nde (1991-201) ve İstanbul Ticaret Üniversitesi’nde (2010-2016) öğretim üyesi olarak çalıştı. Mustafa Erdoğan Türkiye Bilimler Akademisi’nin aslı üyesidir.

Prof. Erdoğan farklı tarihlerde yurt dışındaki çeşitli üniversiteler ve araştırma kuruluşlarında hukuk ve siyaset alanında araştırmalar yaptı. Liberal Düşünce Topluluğu (1992) ile Özgürlük Araştırmaları Derneği’nin (2014) kurucularından olan Erdoğan akademik kimliği yanında, ülkenin kamusal gündemine ilişkin yazı ve konuşmalarıyla öne çıkan bir kamusal entelektüel profili de çizmiştir.

Erdoğan’ın eserleri ağırlıklı olarak anayasa hukuku, insan hakları, hukuk ve siyaset teorisi ve modern Türkiye’de siyaset alanlarında yoğunlaşmıştır. Başlıca eserleri: *Hukuk ve Adalet* (2022, 2. b.), *Liberal Perspektif* (2021), *Anayasa Hukukuna Giriş* (2019, 2. b.), *Özgürlük, Hukuk ve Demokrasi* (2018), *İnsan Hakları: Teorisi ve Hukuku* (2018, 5. b.), *Anayasal Demokrasi* (2017, 13. b.), *Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji* (2000, 2. b.), *Liberal Toplum Liberal Siyaset* (1998, 2. b.).

İÇİNDEKİLER

ONUNCU BASKIYA ÖNSÖZ	13
1. OSMANLI MODERNLEŞMESİ DÖNEMİ	15
A. Sened-i İttifak	16
B. II. Mahmut'un Reform Siyaseti	19
C. Tanzimat Dönemi (1839-1871/6)	21
1. Gülhane Hatt-ı Hümayun'u	23
2. Islahat Fermanı ve Sonrası	27
D. 1876 Anayasası Rejimi: Aksak Meşrutiyet	33
1. Kanun-i Esasî'ye Göre Anayasal Düzenin Esasları	36
2. Rejimin Fiili İşleyişi	41
3. Rejime Karşı Aydın Muhalefeti	45
E. Anayasal Monarşiye Geçiş: İkinci Meşrutiyet	48
1. "Hürriyetin İlanı"	48
2. 31 Mart Olayı	51
3. Anayasa Değişiklikleri	53
4. 1909 Sonrasında Siyasi Hayat	54

5. Düşünce Hayatı ve İktisadi Milliyetçilik	61
F. Osmanlı Anayasacılığı Hakkında Genel Bir Değerlendirme	65

2. TEK-PARTİLİ CUMHURİYET 69

A. Mütareke Sonrasında Direniş	69
B. Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşu	74
1. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu	79
2. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Yapılışı	81
3. Siyasi Hayat	87
a. Cumhuriyetin İlanı	95
b. Hilafetin Kaldırılması	98
C. 1924 Anayasası ve Tek-Parti Rejimi	98
1. Anayasal Düzenin Yapısı	99
2. Tek-Parti Rejiminin Kurulması ve Pekişmesi	104
a. <i>Takrir-i Sükun Rejimi ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası</i>	106
b. <i>Serbest Cumhuriyet Fırkası Deneyimi</i>	112
c. <i>Totaliter Uygulamalar</i>	115
d. <i>Milli Şef İnönü'nün İktidarı: 1938-1945</i>	125

3. ÇOK-PARTİLİ SİYASET 133

A. Demokrat Parti'nin Kurulması	135
B. Demokrat Parti İktidarı	143
1. DP İktidarının İlk Yılları	145
2. Özgürlükten Baskıya	148
3. Demokrat Parti'nin İktisadi Performansı	157
4. Demokrat Parti İktidarının Sonu: 27 Mayıs Darbesi	160

4. 1961 ANAYASASI'NIN İHTİYATLI DEMOKRASİSİ 165

A. Yeni Anayasaya Doğru	165
-------------------------------	-----

B. Anayasal Düzenin Esasları	170
1. Anayasaya Hakim Olan Temel Görüşler	170
a. <i>İnsan Hakları ve Demokrasi</i>	171
b. <i>İdeolojik Devlet</i>	175
2. Anayasal Düzenin İlkeleri	178
a. <i>Anayasanın Üstünlüğü</i>	178
b. <i>Hukuk Devleti</i>	180
c. <i>Sosyal Devlet</i>	180
3. Devlet Sisteminin Yapısı	182
a. <i>Parlamentarizm</i>	183
b. <i>Yargı Bağımsızlığı</i>	185
c. <i>Milli Güvenlik Kurulu</i>	186
d. <i>Siyasi Partiler</i>	187
C. Anayasanın Uygulanması	188
1. Geçiş Dönemi	188
2. Demirel'li Yıllar ve Ecevit'in Yükselişi	193
3. Çoğulculuğa Doğru	196
4. 12 Mart Muhtırası ve Ara Rejim	201
5. 1971-73 Anayasa Değişiklikleri	204
6. CHP'de Lider Değişimi	206
7. Koalisyon Hükümetleri Dönemi	207
8. 12 Eylül'e Doğru	211

5. ANAYASACILIKTA GERİ ADIM: 1982 ANAYASASI 216

A. Yeni Anayasanın Yapılışı	218
B. Anayasal Düzenin Esasları	221
1. Anayasanın Felsefi ve İdeolojik Arka Planı	221
a. <i>Siyasi Devletçilik</i>	221
b. <i>İdeolojik Devlet (Resmi İdeoloji)</i>	222
c. <i>Dayanışmacı Milliyetçilik ve Korporatizm</i>	224

2. Cumhuriyetin Nitelikleri	226
a. İnsan Haklarına Saygı	227
b. "Atatürk Milliyetçiliği"	229
c. Demokratik Devlet	234
d. Laik Devlet	243
e. Sosyal Devlet	250
f. Hukuk Devleti	253
g. Eşitlik	261
3. Temel Hakların Anayasal Konumu	264
a. Temel Hakların Sınırlanması	264
b. Temel Hakların Kötüye Kullanılamaması	269
c. Temel Hakların Durdurulması	272
4. Anayasa'nın Yetki Haritası	274
a. Yasama: TBMM	274
b. Yürütme: Cumhurbaşkanı	280
c. Yargı: Bağımsız ve Tarafsız Mahkemeler	290
d. Anayasanın Değiştirilmesi	304
C. Siyasi Hayat: 1983-2024	305
1. Sivil Siyasetin İlk Yılları: Sınırlı Çoğulculuk	305
2. Demirel'in Dönüşü	314
3. "28 Şubat Süreci"	318
4. Erdoğan-Gül İkilisi İktidarda	330
5. Çoğunlukçu Otoriterliğe Gidiş	337
6. Darbe Girişimi ve Olağanüstü Hal Yönetimi	341
7. 2017 Anayasa Değişikliği ve Sonrası	345
KAYNAKLAR	350
DİZİN	357

ONUNCU BASKIYA ÖNSÖZ

ILK BASKISI YAKLAŞIK OTUZ YIL ÖNCE 1997 YILINDA YAPILMIŞ olan *Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset*’in 10. baskısı 2024 sonu itibariyle gözden geçirilmiş ve güncellenmiş olarak karşınızda. Kitap Türkiye’nin anayasa tarihi için olduğu kadar modernleşme döneminde siyasal hayatın gelişimi için de yararlı bir başvuru eseri niteliğindedir. Anayasalar ve Siyaset bu özelliğiyle hem hukuk ve siyasal bilim öğretici ve öğrencilerine hem de genel okuyucuya hitap etmektedir.

Bu yeni baskının ortaya çıkmasına verdiği destek için sevgili Selçuk Durgut’a teşekkür ederim.

Mustafa Erdoğan
Mart 2024
Beykoz

OSMANLI MODERNLEŞMESİ DÖNEMİ

OSMANLI MODERNLEŞMESİNİN BAŞLANGICININ sembolik ismi III. Selim, ilginç bir rastlantı eseri olarak, Fransa'da Devrimi'nin patlak verdiği 1789 yılında tahta çıkmıştı. Sultan Selim Devrim sonrasında Avrupa'da meydana gelen toplumsal ve siyasal değişmelerin farkındaydı. Bu nedenle III. Selim'in Nizam-ı Cedid denen reform programını başlatması bir tesadüf değildir. *Nizam-ı Cedid* (Yeni Düzen) aslında Sultan Selim döneminde kurulmuş olan "Avrupa tipi" yeni ordunun adı olmakla beraber, terim zamanla anlam genişlemesine uğrayarak Selim'in bütün reform programının adı haline gelmiştir. Findley'e göre Yeni Düzen "her şeye nizam verme" fikrinin yönlendirdiği, kapsamlı bir gözden geçirmeyi öngören akılcı modernleşme yolunun başlangıcını temsil ediyordu. III. Selim ve ardından gelen II. Mahmut esas olarak son iki yüzyılda merkezkaç kuvvetlerin belirlediği imparatorluğu "yeniden merkezleşmeye ve savunma amaçlı bir modernleşmeye yönelttiler." (Findley 2011: 23, 31,34)

Üçüncü Selim'in programının ana hedefi, genel olarak devlet sistemini modernleştirmek suretiyle, hem uluslararası toplum karşısında Osmanlı devletinin siyasi konumunu güçlendirmek, hem de ülke içinde gitgide güçlenen “ayan” karşısında merkezi devletin gücünü artırmaktı. Ne var ki, padişah merkezi devlet örgütünü modernleştirmek isterken, paradoksal olarak, çıkarlarının devamı geleneksel düzenin korunmasına bağlı olan Yeniçeriler ve Ulema karşısında otoritesini zayıflatmak istediği ayanın desteğine başvurmak zorunda kalmıştı. Sonunda sultan bu iki sınıftan gelen muhalefete yenik düştü ve 1807 yılında tahttan indirildi.

A. SENED-I İTTİFAK

Selim'in yerine tahta IV. Mustafa çıkarıldıysa da, “en büyük mütegalibelerden biri olan” Ruscuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa (Findley 2011: 35)¹ 1808 Temmuz'unda Selim'i tekrar tahta çıkarmak üzere İstanbul'a yürüdü. Ne var ki, Alemdar'ın ordusu saraya girmeden III. Selim'in öldürülmesi üzerine, Selim'in diğer yeğeni, reformist eğilimli II. Mahmut tahta çıkarıldı.

Alemdar Mustafa Paşa İstanbul'daki kısa iktidarı döneminde reformları canlandırmaya ve reform karşıtlarını saf dışı etmeye çalıştı. Ne var ki, Alemdar'ın bunları yapabilmek için daha önce muhalefetleriyle Nizam-ı Cedid'in ortadan kaldırılmasına katkıda bulunmuş olan ve reform hareketlerini tekrar baltalama ihtimali bulunan taşra ayanının desteğini sağlamaya ihtiya-

cı vardı. Alemdar bu amaçla bütün önde gelen “ayan”ı İmparatorluğun sorunlarıyla ilgili bir toplantı yapmak üzere İstanbul'a davet etti. Ayan denemler, çok farklı kökenlerden gelen yerel düzeydeki nüfuzlu kişiler, çoğu zaman ailelerdi. Bazıları, yerel bir güç tabanı oluşturmuş olan valiler, bazıları zengin tüccar veya sarraflardı. Bir kısmı ise toprak sahipleri idi (Zürcher 1995: 32; Shaw & Shaw 1983: 26).²

Toplantı sonunda Mustafa Paşa'nın hazırladığı “Sened-i İttifak” kabul edilerek 7 Ekim 1808'de taraflarca imzalandı. Alemdar'ın bundaki amacı “ülkede merkezi birlik ve otoriteyi kurmak, muhtemelen reformlara yeniden başlayabilmek için ayan ve hanedanları itaat altına almak, bunun karşılığında da bunlara birtakım güvenceler vermek” (Tanör 1996: 31) olarak özetlenebilir.

Sened-i İftifak adlı belge birçoklarının Türkiye'de anayasacılığın gelişmesinde bir merhale³ olarak değerlendirilmiş ve bu bakımdan İngilizlerin 13. Yüzyıl'daki *Magna Carta*'sına benzetilmiştir. “Sened-i İttifak”ın özünü; “ayan”ın bir taraftan merkezi hükümete bazı güvenceler verirken, diğer taraftan bazı hak ve yetkileri kendisi için saklı tutması oluşturmaktaydı. İstanbul hükümetine verilen güvenceler, esas itibarıyla, padişahın kişilik ve otoritesinin garanti edilmesi, bu arada asker toplanması ve gelirlerin tahsili konularında merkezi devletin otoritesine karşı gelenlerin bastırılmasına yardım ve nihayet başkentteki askeri ayaklanmaları re'sen

1 “Mütegalibe” kelimesiyle kastedilen, sahip oldukları özel orduları sayesinde “padişaha meydan okuyup İmparatorluğun bütünlüğünü tehlikeye” atabilecek derecede güç sahibi olan taşra derebeyleridir (Findley 2011: 29).

2 Bu konuda ayrıca bkz. Findley 2011: 28-31.

3 Ayhan Ceylan'a göre ise, Osmanlı devletinde anayasacılığın gelişmesi genellikle kabul edildiği gibi “Sened-i İttifak”la değil, 1807 tarihli “Hüccet-i Şer'iyye” ile başlamıştır (Ceylan 2015).

bastırma sözü verilmesinden ibaretti. Buna karşılık ayanlar da merkezi devletten kendilerine gelmesi muhtemel haksız yaptırım ve saldırılara birlikte karşı koyma ve yetkilerini kötüye kullanan sadrazamları engelleme konularındaki kararlılıklarını kayda geçirmişlerdir. Ayrıca, yoksulların ve reayanın asayiş ve vergi konularında haksızlıktan korunması da İstanbul hükümeti tarafından garanti ediliyordu (Tanör 1992: 33-34).

Bu durumda Sened-i İttifak devlet otoritesini takviye etmek arayışı içinde olan merkezi iktidarın yerel güçlerin bir kısmıyla vardığı geçici bir uzlaşma olarak görülebilir. Ancak, Sened-i İttifakı tamamen merkezi devletin bir girişimi olarak gören yaklaşım merkezi iktidarın yerel güç odaklarının desteğini almaya neden ihtiyaç duymuş olduğunu açıklayamaz. Şu halde, girişimcilerinin niyeti bu olmasa da, Sened-i İttifak'ın devlet iktidarının sınırlanabileceği düşüncesini içerdiği, böylece bu belgeyle padişahın kendi iktidarının sınırlanabilir olduğunu zımnen kabul ettiği söylenebilir (Aldıkaçtı 1982: 38).

Bu açıdan bakıldığında, Sened-i İttifak ile Magna Carta arasında benzerlik kurulması tümüyle anlamsız değildir. Burada önemli olan, sosyo-ekonomik gerçekliğin iki durumda aynı olup olmamasından çok, belgelerin politik anlam ve yansımalarındaki benzerliktir. Gerçi Sened-i İttifak merkezi iktidarla ayanlar arasında yapılmış gerçek anlamda bir “sözleşme” değildir, yine de bu belgenin ayanı zımnen “devletin ortakları” olarak tanımlanmasında kendisini gösteren (Zürcher 1995: 50) siyasi anlamı görmezlikten gelinemez.

Böylece “Osmanlı tarihinde ilk defa sivil bir taşra grubu, kendi görüşlerini merkezi idareye kabul ettire-

rek devlet idaresinin tabandan gelen görüşlere söz hakkı tanınması” sağlanmak istemiştir (Karpas 2012: 33). Bu anlamda, bir ölçüde abartma payıyla birlikte denebilir ki, Sened-i İttifak “Osmanlı siyasal tarihinde sultanın gücünün tebaası tarafından belirlendiği ilk ve tek belge” (Turfan 2003: 81) olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedendir ki, Carter Findley (2011: 36) Sened-i İttifak'ın “imzacı ayanları gerçekte sahip olmadıkları yetkilerin eş garantörleri haline getirerek” Osmanlı'nın tarihsel ve yazılı olmayan anayasasını ihlal ettiği yargısına ulaşmıştır. Sened-i İttifak'ın uygulanmamış, hatta padişahça imzalanmamış olması da bu anlamı değiştirmez. Çünkü, daha sonra gelecek olan meşrutiyeti hazırlayan ortam ancak böyle bir anlam başlangıcı üstüne oturmuştur.

B. II. MAHMUT'UN REFORM SİYASETİ

Sened-i İttifak sonrası dönemde II. Mahmut'un reform programı esas itibariyle merkezi yönetimi güçlendirmeyi ve yeni bir bürokrasi oluşturmayı amaçlıyordu (Karpas 2012: 42). Nitekim yeni padişah merkezi iktidarı ve bu iktidar yapısı içinde kendi konumunu güçlendiren girişimlerde bulunmuştur. Sultan'ın yarı bağımsız konumda olan ayanların askeri ve mali gücünü sınırlamak ve onları merkezi devletin denetimi altına almak üzere, doğrudan doğruya İstanbul'a bağlı vergi tahsildarları ve komutanlar ataması bunlar arasındaydı.

İkinci Mahmut'un merkezi devleti güçlendirme yolundaki başka bir girişimi de orduyu modernleştirmeye çalışması idi. Bu cümleden olarak padişah 1826 yılında *Asakir-i Mansure-i Muhammediye*'yi kurdu. Bu modernleşme adımı aynı zamanda yozlaşmış olan Yeniçeri sınıfına karşı bir hareket olduğu da açıktı. Nitekim bu

girişim karşısında Yeniçeriler isyan ettilerse de isyan kısa sürede bastırıldı. Ordunun modernleştirilmesi projesinin başka bir adımı da 1834 yılında ihtiyat askerleri birliğinin kurulmasıdır.

Yine bu dönemde II. Mahmut bürokrasinin modernizasyonu yolunda önemli adımlar attı. Bu girişimin amacı, geleneksel kapıkullarını Sultanın kulları olmaktan çıkarıp devletin hizmetkârı haline getirmek, kısaca yeni (modern) bir bürokrasi oluşturmaktır (Turfan 2003: 82). Bu cümleden olarak, 1834 yılında devlet memurları için düzenli aylık sistemine geçildi ve her yıl yeniden tayin usulü kaldırıldı. Ertesi yıl modern bir hiyerarşik rütbe sistemi yürürlüğe kondu ve resmi eğitim sisteminin modernleştirilmesi doğrultusunda girişimde bulunuldu. Böylece yeni bürokratlar eski güvencesizliklerinden önemli ölçüde kurtulmuş oluyorlardı (Zürcher 1995: 67; Shaw & Shaw 1983: 69).

Bunlardan başka, hükümetin yapısı da iş bölümü ve uzmanlaşmayı esas alacak şekilde yeniden düzenlendi. Bu arada Mustafa Reşit Paşa'nın önerisiyle 1838 yılında merkezi hükümet bünyesinde yeni danışma meclisleri oluşturuldu. Bu meclislerin en önemlisi *Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye* idi.

Sultan II. Mahmut merkezi yönetimin bütün ülkedeki kontrolünü artırmak üzere ulaştırma ve posta hizmetlerini geliştirmeye dönük tedbirler de aldı. Vergi denetimini artırabilmek için de 1831-1838 yıllarında İmparatorluğun her tarafında nüfus sayımı yapıldı. Bunlardan başka, reformların başarısı için gerekli olan, Avrupa'yı tanıyan ve yabancı dil bilen eğitilmiş kadroların yetiştirilmesine çalışıldı. Bu arada 1827'de modern

bir askeri tıp okulu açıldı ve ilk kez bir öğrenci grubu Avrupa'ya eğitim için gönderildi. Bunu 1831'de bir askeri müzik okulu ve 1834'te bir harp okulu kurulması izledi. İki yıl sonra, 1821 yılında kurulmuş olan Bab-ı Ali *Tercüme Odası* genişletilerek "Osmanlı diplomasisi ve modernleşmesinin temel bir destekçisi haline" getirildi. (Findley 2011: 41). *Tercüme Odası*'nda özellikle Fransızca okuma, yazma ve konuşma öğretiliyordu. Aslında bu okul sadece diplomat ve eğitilmiş bürokrat yetiştirme ocağı olmakla kalmamış, aynı zamanda izleyen Tanzimat döneminin aydın sınıfının da kaynağını oluşturmuştur (Shaw & Shaw 1983: 68; Findley 2011: 41). Ertesi yıl Avrupa'nın büyük başkentlerinde Osmanlı büyükelçilikleri açıldı.⁴

C. TANZİMAT DÖNEMİ (1839-1871/6)

Sultan II. Mahmut'un 30 Haziran 1839'da ölmesi üzerine yerine 16 yaşındaki büyük oğlu Abdülmecit (1839-1861) tahta geçti. Modernleştirici reformlaradaha kapsamlı bir şekilde Sultan Abdülmecit döneminde de devam edildi. Nitekim Osmanlı siyasi tarihinde bu yıllar (1839-1871), devlet sistemini kökten değiştirmeye dönük önemli düzenlemelerin yapıldığını ima eden bir deyimle, *Tanzimat*⁵ Dönemi olarak adlandırılır.

Tanzimat döneminin esas hedefi "devlet cihazının modernleştirilmesi", dönemin önde gelen devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın deyişiyle, "devlet-i muntaza-

4 Findley bu olayın tarihini 1793 olarak vermektedir (Findley 2011: 34).

5 Shaw & Shaw (1983: 67) ise bu dönemin "Tanzimat" adını "tanzimat-ı hayriyye" olarak düşünölmüş olan "Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye" adlı meclisi kuran fermanı aldığını belirtmektedir.

ma”nın kurulması idi. “Devleti muntazama” (düzenli devlet) anlayışına göre, dinlere göre farklılaşan bir tür çok-hukukluluk yerine, hukukta ve yargıda birliğin sağlanması gerekiyordu (Akyol 2015: 150-151, 164). “Devlet-i muntazama” ve zamanın devlet adamlarının kullandıkları “kavanin-i akliye” (akılcı yasalar) gibi terimler, Tanzimatçıların Osmanlı imparatorluğunu herkes için geçerli genel kurallara göre işleyen modern bir bürokratik devlete dönüştürmeyi amaçlanmış olduklarını göstermektedir (aynı yönde Kalaycıoğlu & Sarıbay, 2000: 8).

Bu arada 1846’da sadrazam olan ünlü Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat dönemi modernleşmesinin mimarı olarak ünlendi. “Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı devlet ve toplumunu değiştirmek için kurulmasına yardım ettiği ve kendisinden sonra yerine geçecek olan *tanzimatçılar* grubunun başıydı.” (Shaw & Shaw 1983: 90; aynı yönde, Lewis 1991: 106). Tanzimat döneminin Osmanlı siyasi tarihindeki tanımlayıcı bir özelliği de iktidar merkezinin Saray’dan (yani, padişah’tan) Bab-ı Ali’ye (yani, bürokrasiye) geçmiş olmasıdır. Bab-ı Ali bürokrasisi bu dönemde Saray’ın dışında özerk bir güç odağı haline gelmiştir (Findley 2011: 77; Kalaycıoğlu & Sarıbay 2000: 7).⁶

Bu dönem reformcularının başlangıçtan itibaren güttükleri birinci amaç değişim ve yeniden düzenleme çabalarının yeni dönemde de kesintiye uğramaksızın devam etmesini güvence altına almaktır. Reformcuların ikinci amacı ise, William Hale’e göre (1996: 30), Osmanlı devletinin Batılı tarzda modernleşmeyi başarabileceği-

ne ve dolayısıyla Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’ya karşı desteklenmesi gerektiğine Batılı güçleri ikna etmekte.

1. Gülhane Hatt-ı Hümayun’u

Mısır bunalımı dolayısıyla İmparatorluğun durumunun çok kötüleştiği bir sırada, bir reform programı olan *Gülhane Hatt-ı Hümayun’u* Osmanlı devletinin ileri gelenleri ve yabancı diplomatların huzurunda 3 Kasım 1839’da padişah adına Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından okundu. Bu hat-tı şerif başlıca şu dört temel reformu vaat ediyordu (Zürcher 1995: 79-80): (1) Tebaanın can, mal ve namusunun güvence altına alınması, (2) İltizam sisteminin yerine düzenli bir vergi sisteminin kurulması, (3) Genel ve zorunlu askerlik sisteminin başlatılması, (4) Bütün Osmanlı tebaası için kanun önünde eşitliğin sağlanması. Bu belge, bir bakıma, Abdülmecit yönetiminin uygulamaya geçirmeyi tasarladığı reform projesinin ana hatlarını gösteriyor ve yeni yönetimin II. Mahmut reformlarını devam ettirmek istediğini açıkça belli ediyordu.

Bülent Tanör (1996: 64-68) Gülhane Hatt-ı Hümayun’un içerdiği ilkelerin iki ana başlıkta toplanabileceğini belirtmektedir. Yazarın “Yeni Yönetim Usulleri” olarak adlandırdığı birinci grupta “yasal yönetim”e geçiş, yasaların hazırlanmasında “danışma” ve “kurullarla çalışma” ve “eşitliğe saygı” (eşit muamele yükümlülüğü) ilkeleri yer almaktadır.⁷ Mamafih, “kurullarla çalışma” çabalarının daha önce başlamış olduğunu belirtmek gerekir.

6 Ancak Abdülhamid’in 1876’da tahta çıkmasıyla iktidar yeniden Saraya geçecektir (Findley 2011: 77).

7 Eşitlik ilkesinin gereği olarak Hristiyanların “zımmı” statüsünden çıkarılmasına, “millet sistemi”nden kaynaklanan eski imtiyazını kaybedeceği düşüncesiyle Rum patriği itiraz etmiştir. Hristiyan din adamlarının eşitlik yönündeki reformlardan hoşlanmamalarıyla ilgili olarak bkz. Akyol 2015: 150, 215-216.

Yönetimde kurulların devreye sokulması çabasının asıl amacının yönetimin Saray'dan Bürokrasi'ye geçmesinin sağlanması olduğu da ileri sürülmüştür (Türköne, 1995: 18). Kurullarla çalışmanın başka bir yönü de vilayetlerde kurulması öngörülen il genel meclisleri idi. Bu kurullarda dini gruplar da nüfuslarıyla orantılı olarak temsil edilecekti (Akyol 2015: 189).

Hatt-ı Hümayun'un içerdiği ikinci grup ilkeler ise hak ve özgürlüklerle ilgilidir. Bunlar da başlıca kişi dokunulmazlığı ve güvenliği, mal güvenliği (müsadere yasağı, adil ve eşit vergileme vb.), askerliğin adalet ve eşitliğe göre yeniden düzenlenmesi ve nihayet eşitliktir. Bu özelliği dolayısıyla, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun Türkiye'nin ilk haklar belgesi olarak görenler vardır (bkz. Gözler 2000: 16 ve dn. 63'te belirtilen kaynak; benzer görüş, Tanör 1996: 67-68). Hatt-ı Şerif'in müsadere yasağı getiren hükmü özellikle bürokratik mevkilerde bulunan ve geleneksel olarak padişahın "kulları" sayılan görevliler için bir güvence niteliğindeydi.⁸ Dil ayrımı gözetilmeksizin tebaaya eşit muamele edileceği vaadi ise hem yabancı devletleri etkilemek ve onların Osmanlı devletine müdahale gerekçelerini ortadan kaldırmak, hem de Hristiyan topluluklar arasındaki milliyetçilik ve ayrılıkçılık eğilimlerini zayıflatmak amacı güdüyordu.

Carter Findley'e göre, bu fermanın dikkate değer bir özelliği de hem Batılı hem de İslami unsurları birleş-

tirme çabasını temsil etmesidir. Nitekim, Ferman'daki hak güvenceleri, liberal-bireyci (Batılı) bir yaklaşımdan ziyade, hükümdarın adalet ve hakkaniyetle hükmetmesine ilişkin geleneksel ödevi kapsamında düşünülmesi gereken unsurlardır. Hatt-ı Hümayun bir ölçüde "İslami temelli bir modernleşmenin hedeflerini belirliyordu" (Findley 2011: 45, 46).

Bu arada, Türkiye'de özellikle muhafazakar çevrelerde yaygın olan bir düşünceye göre, Tanzimat Fermanı yabancı güçlerin ("Düvel-i Muazzama"nın) baskısı altında hazırlanmış olan ve dolayısıyla Türkiye'nin çıkarlarından çok yabancıların çıkarlarına hizmet eden bir belgedir. Ancak, Hatt-ı Şerif'in ilanının zamanlamasında Osmanlı devlet erkanının Batılı güçlere iddia edilen anlamda bir mesaj verme saikinin etkili olduğu açık olmakla beraber, fermanın yabancıların dayatmasının eseri olduğu görüşü dayanaksızdır. İlk olarak, Hatt-ı Hümayun'un ilanında inisiyatif Mustafa Reşid Paşa'da olduğu gibi, Ferman üyelerinin yarısı ulemeden diğer yarısı bürokratlardan oluşan Meşveret Meclisi tarafından hazırlanmıştı (Türköne 1995: 11; Akyol 2015: 188). İkinci olarak, Osmanlılar için eski sistemi olduğu gibi korumak diye bir seçenek zaten yoktu; geleneksel sistemi modernleştirmek Osmanlı devleti için her şeyden önce bir varlık-yokluk meselesiydi. Nihayet, yönetim ve hukuk telakkisinin yeni şartlara uyarlanması ve "tebaa" fikrinden devlete karşı hak sahibi vatandaş fikrine geçişin genel olarak toplum için bir kazanım olduğunda da şüphe olmasa gerektir.

Anayasacılık açısından bakıldığında, Gülhane Hatt-ı Şerif'i bir "anayasa" değilse de anayasal bir belge olduğu açıktır. Hatt-ı Hümayun padişah için bir *oto-limitasyon* belgesidir, yani padişahın otoritesini kendi tek taraflı irade-

8 "Aslında, sıradan Osmanlı tebaasının esas olarak ırzlarına kastedilmesi ve mülklerine el konulması veya yargılanmaksızın 'idam edilme veya zehirlenme' riskiyle karşı karşıya kalmaları söz konusu değildi. Şeriat padişahı halkını korumakla yükümlü kılıyordu. Bu risklerle karşı karşıya olanlar yönetici sınıf mensuplarıydı, çünkü bunlar hukuken hala padişahın kulları sayılıyordu." (Findley 2011: 46)

desiyle sınırlamayı kabul ettiğini gösteren resmi bir belgedir. Nitekim, sultan Abdülmecit Hatt-ı Şerif'in sonunda, vaat ettiği yasal düzenlemelere bağlı kalacağına dair söz vermektedir. Tabiatıyla, böyle bir vaad padişahın hükümdarlık çerçevesini daraltmakta ve böylelikle meşrutiyyetin veya anayasal monarşinin yolunu açmaktadır. Bununla beraber, padişahın kendini kayıtlama iradesine aykırı davranması halinde devreye girecek herhangi bir kurumsal yaptırımın var olmadığı da gözden kaçırılmamalıdır.

Gülhane fermanının ilanını izleyen yıllarda, bu belgenin arkasındaki iradeyle ve ruhuyla uyumlu olarak, modernleştirici reformlara devam edildi. Bu reformların arasında askeri kurumların kısmi reorganizasyonu önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim, bu dönemde, merkezi hükümetin denetimi altında olmakla beraber kendi yerel komutanları da bulunan eyalet orduları kurulmuştur. Bu çerçevede askeri güçler, ilk ikisi İstanbul ve Boğazlarda olmak üzere, toplam olarak altı ordu şeklinde yeniden yapılandırıldı (Hale 1996: 31). Zamanla, zırhlı savaş gemilerine sahip modern bir donanma oluşturuldu, öyle ki Abdülaziz döneminde Osmanlı donanması Avrupa'nın üçüncü büyük donanması haline gelmişti. Bu arada, 1845'ten itibaren İmparatorluğun çoğu bölgesinde zorunlu askerlik uygulamaya kondu, ancak, Hristiyanların para (*bedel-i askeri*) karşılığında askerlikten fiilen muaf tutulmaları da sağlandı.

Bu dönemde adli sistemde de önemli değişiklikler yapıldı. Bu çerçevede "şeriat"ın yürürlük kapsamı daraltılarak esas itibarıyla aile hukukuna inhisar ettirildi. Geleneksel hukuk sisteminin yerini alacak Batı kaynaklı laik kanunlar yapıldı ve kurumlar oluşturuldu. Bu cümleden olmak üzere, memurların mallarına keyfi olarak

el konup cezalandırıldıkları eski düzeni değiştirip yerine genellik ve suçlarda kanunilik esaslarını getiren *Ceza Kanunnamesi* (1840) çıkarıldı. 1844'te İslam dininden dönenler için idam cezası kaldırıldı, 1850'de Fransa menşeli yeni bir Ticaret Kanunnamesi kabul edildi.⁹

Yine bu dönemde hükümet yapısını ve merkez bürokrasisini ıslah çalışmaları devam ettirildi. Birtakım yeni bakanlıklar ve idari kurullar oluşturuldu, daha önce oluşturulan merkezdeki danışma meclisleri ve uzmanlık kurulları sistemi geliştirildi. Bunların ana görevi yeni yasal düzenlemelerin hazırlanmasına yardımcı olmaktı. Bu sistem içinde *Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye*'nin özel bir yeri vardı. Bu meclis 1854 yılında yapılan bir değişiklikle ikiye ayrılarak, adli görevler kendisinde bırakılırken yasamayla ilgili görevler *Meclis-i Ali-i Tanzimat*'a verilmiştir (Zürcher 1995: 91, 95; Lewis 1991: 114-15; Shaw & Shaw 1983: 112).

2. Islahat Fermanı ve Sonrası

Osmanlı-Rus "Kırım Savaşı"nın 1853 yılında patlak vermesinin ardından *Islahat Fermanı*'nın ilanı (18 Şubat 1856) geldi. Ferman'ın zamanlamasının siyasi bir anlamı vardı. Bu hamlenin yapılmasında, savaş sonrası Paris Barış Konferansı'na giderken Osmanlı devletinin Avrupalı devletler karşısında durumunu güçlendirmek ve onlar nezdindeki imajını iyileştirmek isteğinin etkisi büyüktü. Kırım Savaşı öncesinde ancak Osmanlıların

⁹ Bu kanun 1926'da yeni Ticaret Kanunu çıkarılıncaya kadar yürürlükte kalmıştır. Modern şirketler hukukunun ve kıymetli evrak hukukunun temel kavramları ile ticari işletmelerin düzenli defter tutmalarına ilişkin kurallar bu kanunla hukukumıza girmiştir (Ak-yol 2015: 153).

daha eşitlikçi reformlar yapma vaadinde bulunması üzerine İngiltere ve Fransa Rusya'ya savaş ilan etmişti. Nitekim savaş bitince padişah söz verdiği Islahat Fermanı'nı ilan etti. Böylece Osmanlı imparatorluğu "kağıt üzerinde" Avrupa diplomatik sistemine (veya "Avrupa devletler topluluğu"na [Akyol 2015: 199]) kabul edilmiş oluyordu (Findley 2011: 81, 83).

Islahat Fermanı muhtevası bakımından esas olarak Gülhane Hatt-ı Hümayunu'un bazı ilavelerle tekrarı niteliğindeydi. Bu Fermanı'nın en belirgin yönü, din ve mezheplerine bakılmaksızın bütün Osmanlı tebaasının kanun önünde eşitliğini daha kesin bir dille ifade etmesiydi (Lewis 1991: 116). Vatandaş eşitliği yönündeki bu vaadin siyasi anlamı, Müslüman olmayan tebaanın vatandaşlık hakları bakımından Müslümanlarla eşit hale getirilmesi idi. Eski "millet sistemi"nde, "zımmı" statüsünün gerektirdiği hakları güvence altında olmakla beraber Müslüman olmayanlar hukuki ve siyasi bakımdan Müslümanlarla eşit değillerdi. Hatta bu eşitsizlik onların sosyal statülerine de yansıyor ve Müslümanların üstün oldukları toplumsal hayatta da kendilerine hissettiriliyordu (Akyol 2015: 185).

Ferman ayrıca Müslüman olmayan cemaatlerin dini ayrıcalıklarını teyit ediyor, gayrimüslimlere mahkemelerde tanıklıkta eşitlik tanıyor ve yine onlar için bütün devlet memurluklarına atanabilmek, eyalet meclislerine girebilmek ve Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'de temsil edilmek gibi kısmen siyasal haklara da yer veriyordu. Islahat Fermanı'nda herkes için bazı hukuki güvenceler de getirilmişti; yargılamanın aleni olması, işkencenin kaldırılması, cezaların insanileştirilmesi, suç ve cezada kanunilik ilkesi, Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar

rın arasındaki davalara bakmak üzere karma mahkemelerin kurulması gibi (Tanör 1996: 72-73).

Modernleşme reformları Islahat Fermanı'nı izleyen yıllarda da devam etti. Carter Findley Tanzimat'ın bir kanunlaştırma hareketi olarak görülebileceğini belirtmektedir (Findley 2011: 91). Yeni kanunlaştırma çalışmasının ilk ürünleri 1858 yılında çıkarılan *Ceza Kanunnamesi* ile *Arazi Kanunnamesi*'dir. Yerli nitelikteki *Arazi Kanunnamesi*'nden farklı olarak (Akyol 2015: 154), *Ceza Kanunnamesi* büyük ölçüde Fransız kanunundan alınmıştı.¹⁰ *Arazi Kanunnamesi* işlenen toprakların tapulandırılması ve miras yoluyla intikali esasını getirmiş, arazinin miras yoluyla intikalinde kızlarla oğlanların eşit pay alması öngörülmüştü. (Kalaycıoğlu & Sarıbay 2000: 68). Bunları 1863'te bir *Deniz Ticaret Kanunu*'nun ve 1867'de yabancıların toprak sahibi olabilmelerine imkan veren başka bir kanunun yürürlüğe konması izledi. Ardından 1869 tarihli *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi* (Yurttaşlık Yasası) geldi (Akyol 2015: 208).

Yine 1869 yılında, Islahat Fermanı'nda vaat edildiği üzere, gayrimüslimleri de ("bilumum tebaa-i Osmaniye"yi) kapsayan davalara bakmak üzere Nizamiye Mahkemeleri (laik mahkemeler) kuruldu. "Yargı birliğini sağlama yönünde önemli bir reform teşkil eden" (Akyol 2015: 168) Nizamiye Mahkemeleri, kademeli bir yargı sistemine dayanmayan Şeriye Mahkemeleri'nin tersine, ilk derece, istinaf ve temyiz şeklinde üç kademeli bir şekilde örgütlendi. Bir yıl önce Meclis-i Vala da iki meclis şeklinde yeniden düzenlenmişti: yargısal işlerle görevli

¹⁰ Kanun Cevdet Paşa başkanlığındaki bir heyet tarafından hazırlanmış ve bazı değişikliklerle 1926'da İtalyan Ceza Kanunu kabul edinceye kadar yürürlükte kalmıştır (Akyol 2015: 152-153).

Divan-ı Ahkam-ı Adliye ve Fransa örneğine göre kurulan Şura-yı Devlet (Zürcher 1995: 91-92, 95; Lewis 1991: 118; Tanör 1996: 74-75, 78; Shaw & Shaw 1983: 100, 113-14, 155-56; Findley 2011: 94). Yeni meclisler parlamentonun doğuşuna giden bir sürecin ilk adımları olarak görülmüşlerdir. “Eyaletlerdeki idari meclislerde seçilmiş üyelere ve dini cemaatlerin temsilcilerine yer verilmiş olması bu görüşü desteklemektedir.” (Findley 2011: 95)

Bu arada, idari yapının yeniden düzenlenmesi için 1867 tarihli *Vilayet Kanunu* 1871’den itibaren imparatorluk genelinde uygulanmaya başladı. Yukarıdan aşağıya doğru vilayet, sancak (veya liva), kaza ve nahiye şeklinde dört idari birim öngören bu kanun 1913’e kadar yürürlükte kalmıştır. Bu idari reform, genellikle sanıldığı gibi, Fransız *department* sisteminin bir taklidinden ibaret olmayıp, Osmanlı’nın kendi tarihsel deneyiminden de faydalanılarak hazırlanmıştı. Kanuna göre, vilayet, sancak ve kazalardaki idari meclislerde atanmış memurlar yanında, Müslümanlar ile Müslüman olmayanların eşit sayıda seçilmiş temsilcileri de yer alacaktı (Findley 2011: 99).

Bu dönemdeki kanunlaştırma hareketleri içinde, 1868-1876 yılları arasında peyderpey yürürlüğe konan *Mecelle-i Ahkam-ı Adliye* adlı medeni kanun ilginç ve son derece dikkate değer bir örnek teşkil ediyordu. İlginçliği, kanunlaştırma faaliyetlerinde hakim eğilimin Avrupa yasalarının resepsiyonu (iktibas) yönünde olduğu bir dönemde, Mecelle’nin ilk elden, İslam hukuk geleneğine dayanan bir medeni kanun olarak hazırlanmış olmasından ileri gelmektedir. Nitekim, Fransız Medeni Kanunu’nun iktibas edilmesi yönündeki zamanın hakim eğilimine karşı, Mecelle tamamen şer’i (Hanefi fıkhı) esaslarına da-

yalı olarak, fakat modern kanunlaştırma tekniğine göre hazırlanmıştır. Mecelle’nin meydana getirilmesi büyük ölçüde son dönem seçkin Osmanlı hukukçu ve tarihçisi Ahmet Cevdet Paşa’nın (1822-1895) eseri idi. Ancak bu kanun medeni hukukun bütün konularını düzenlememiştir; şahsın hukuku, aile ve miras hukuku konuları Mecelle’nin dışın da bırakılmıştı. Daha sonra çıkarılan 1917 tarihli *Hukuk-u Aile Kararnamesi* bu eksiği aile hukuku bakımından telafi edecektir (Akyol 2015: 172).

Mecelle-i Ahkam-ı Adliye’nin dikkate değer yönü ise onun İslam hukuk tarihinde modern kanun tekniğine göre hazırlanmış ilk büyük kanunlaştırma örneğini oluşturmasından ileri geliyordu. Daha önce belirtildiği gibi, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi (1858) de eski hukukun yeni yasama faaliyetinin bir parçası olarak yeniden derlenmesiyle oluşturulmuştu (Findley 2011: 94). İslam hukukunun yapısı hakkında az çok bilgisi olanlar Mecelle’nin modern hukuk tekniğine uygun bir kanun olarak hazırlanmasının o kadar kolay olmadığını anlayabilirler.¹¹ Nizamiye Mahkemeleri’nde uygulanmak amacıyla hazırlandığından, Mecelle, Şer’iye Mahkemeleri’nin görev alanını bir hayli daralmıştır (Akyol 2015: 175).

Tanzimat dönemi reformlarının bir ayağını da eğitimin laik temelde yeniden düzenlenmesi oluşturmuştur. Bu dönemde eğitim işleri ilk defa olarak 1847 yılında “Mekatib-i Umumiye Nezareti” adı altında bağımsız bir bakanlık olarak düzenlenmiş ve eğitimde yeni öğretim usulleri “(usul-i cedid)” uygulanmaya başlamıştır. Bu

11 Denebilir ki, Mecelle’nin kodifikasyonu Türklerin İslam uygarlığına yapmış olduğu en değerli katkılardan birisidir.

Bakanlık 1866 yılında “Maarif-i Umumiye Nezareti” adını almış, ardından 1869 yılında Fransızların tavsiyesi doğrultusunda çıkarılan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile genel eğitim sistemi üç kademeli olarak tesis edilmiştir: kasabalarda rüşdiye, şehirlerde idadi ve vilayetlerde sultani. Kurulan iki sultani de İstanbul’daydı: Galatasaray (1869), Darüşşafaka (1873). Galatasaray Sultanisi (Lisesi) Fransızca müfredatı sayesinde diplomatik kariyer için bir sıçrama noktası teşkil etmiştir. 1870 yılında erkekler ve kadınlar için, sırasıyla *Dar-ül Muallimin* ve *Dar-ül Muallimat* adlı öğretmen okulları kuruldu. Ayrıca, bürokratik mevkiler için vasıflı eleman yetiştirmek amacıyla 1859 yılında *Mekteb-i Mülkiye* (Siyasal Bilgiler Okulu) kuruldu. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (Tıp Okulu) ise Tanzimat’tan önce (1827’de) kurulmuştu. Elit askeri okulların kuruluşu da Tanzimat’tan öncedir: Mühendishane-i Bahr-i Hümayun (Deniz Mühendislik Okulu, 1773), Mühendishane-i Berr-i Hümayun (Kara Mühendislik Okulu, 1793), Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (1827), Mekteb-i Harbiye (1834), Erkan-ı Harbiye Mektebi (Kurmay Okulu, 1845). (Shaw & Shaw 1983: 142-145; Lewis 1991: 113; Findley 2011: 90-91).

Özetle, 1839’dan 1876’ya kadar süren Tanzimat dönemine “önde gelen devlet adamlarının kontrol edebileceğinin çok ötesinde bir dönüşüm damgasını vurmuştur. Ekonomi (...) kayda değer bir gelişme göstermiş”, İmparatorluk halkları arasında hızlı değişim nedeniyle sosyal ve kültürel gerilimler artmış, okuryazarlığın yaygınlaşması ve matbaanın gelişmesiyle birlikte yeni edebi türlerin ve bireyselliğin doğuşu kolaylaşmış ve yeni sınıf kimlikleri veya topluluklar ortaya çıkmıştır (Findley 2011: 132).

D. 1876 ANAYASASI REJİMİ: AKSAK MEŞRUTİYET

Tanzimat döneminin reform politikası Osmanlı imparatorluğundaki entelektüel hayatı da önemli ölçüde etkilemiştir. Hariciye’nin “Tercüme Odası”ndan, Mülkiye’den ve diğer laik okullardan yetişen, Avrupa -özellikle Fransa- tecrübesi olan genç bir modernist aydınlar grubu doğmaya başlamıştı. Başta Yeni Osmanlılar olmak üzere, çoğu muhalif olan bu yeni aydınlar grubunun ortaya çıkması ile 1860’larda *Tercüman-ı Ahval* gibi özel gazetelerin doğması arasında yakın bir ilişki vardı. Yeni Osmanlılar’ın kurucularından Yusuf Agah ile İbrahim Şinasi aynı zamanda gazete kurucusuydular (Findley 2011: 104). Fransa’da eğitim görmüş olan Şinasi 1862’de kendi gazetesi *Tasvir-i Efkar*’ı çıkarmaya başlamış, onun siyasi baskı yüzünden 1865 yılında ülkeyi terk ederek Paris’e gitmesi üzerine gazetenin yönetimini Namık Kemal üstlenmişti.

Namık Kemal ayrıca birkaç arkadaşıyla birlikte 1865 yılında anayasal-parlamentar bir yönetim biçimini getirmeyi amaçlayan İttifak-ı Hamiyet (Yurtseverler Birliği) adlı gizli bir örgüt de kurmuştu (Zürcher 1995: 104-105). “Osmanlı yenileşme tarihinin ilk özerk aydın hareketi” (Türküne 1995: 75) olarak ortaya çıkan ve Namık Kemal, Şinasi, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi aydınların başını çektiği *Yeni Osmanlılar* Avrupa’daki liberal anayasacılık fikirlerinden etkilenen, dindar Osmanlı vatanseverleriydiler. İmparatorluk içindeki çeşitli ulusal ve etnik gruplar için ‘Osmanlılık’ı bir üst kimlik olarak öngören bu aydınlar Kanun-i Esasi’yi ve parlamentoyu hukuk önünde eşit vatandaşlık yoluyla birliği sağlayacak birer araç olarak görüyorlardı (Hanioglu 2000: 247-48).

Yeni Osmanlılar’ın Tanzimat eleştirisi bu hareketin Batıcı yöneliminin Osmanlı’nın kültür ve kimliğini ihmal

ettiği düşüncesine dayanıyordu. “Tanzimat devlet adamlarıyla karşılaştırıldığında gerek Avrupa gerek İslam düşüncesi hakkında daha sistematik bir bilgiye sahip” olan bu aydınlar hürriyet ve meşrutiyet kahramanı olarak ün salmışlarsa da, aslında onlar modernleşmeyi kültürel kimliğin muhafazasıyla birlikte götürmekten yana olan “kültürel milliyetçiler”di. Söz gelişi Namık Kemal “koz-mopolit Osmanlıcılıktan çok daha fazla Müslümanların hassasiyetlerine bağlı” biriydi (Findley 2011: 105, 122).

Namık Kemal ve arkadaşları Tanzimat rejimini geleneksel denetim ve denge mekanizmalarını yok etmiş bürokratik bir istibdat olarak görüyorlardı (Turfan 2003: 88). Bu arada onları “bir araya getiren en bariz şey, Fuad Paşa ve Ali Paşa’nın bürokratik despotizmine karşı muhalefet etmeleriydi.” (Findley 2011: 105). Onun için, amaçları “Osmanlı İmparatorluğu’nda bir ‘meclis-i meşveret’in kurulmasını sağlayarak siyasi iktidarın paylaşılmasını kurumlaştırmak, bir kuvvetler ayrımı sağlamaktı. Kuvvetlerin dengesi, yürütmeyi kurulacak olan meclis’e karşı sorumlu tutmakla elde edilecekti.” Bu arada, Yeni Osmanlılar “‘yürütme’den padişahı değil, Abdülaziz devrinde devlet idaresini fiilen ele geçirmiş olan Bab-ı Ali üst bürokrasisini kastediyorlardı.” (Mardin 1989: 30).

Yeni Osmanlılar’ın ayırt edici bir özelliği de önerdikleri anayasal reformları İslami kavram ve hükümlerle meşrulaştırmaya çalışmalarıydı. Nitekim, hukuk ve adalet talebini şeriata dayandırıyorlardı ve Tanzimat’ın hukuk alanındaki laikleşmesine karşıydılar. İslami geleneği göz ardı ettikleri için reformcu Ali ve Fuad Paşaların politikalarını eleştiriyorlardı (Turfan 2003: 88; Findley 2011: 105-106).

Bu aydın muhalefeti cephesine daha sonra Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi başka aydınlar da katıldı. Öte yandan 1866 sonunda Fransa’ya kaçmış olan Mısır Hidivi’nin kardeşi (ve Mehmet Ali Paşa’nın torunu) Mustafa Fazıl Paşa Yeni Osmanlılar’ın koruyuculuğunu üstlenmişti. Onun padişaha hitaben kaleme aldığı ve Osmanlı hükümetini sert biçimde eleştiren açık mektubunun Namık Kemal ve arkadaşlarınca basılıp dağıtılması hükümetin sert tepkisine yol açtı, Namık Kemal ve Ziya Paşa idari görevle sürgüne gönderildiler. Bunun üzerine Mustafa Fazıl Paşa onları Paris’e, kendi yanına çağırdı. Bu çağrıya uyan Namık Kemal ve Ziya Paşa başlıca Avrupa şehirlerinde Osmanlı hükümetini şiddetle eleştiren çeşitli gazeteler çıkarmaya ve Osmanlı ülkesine sokmaya başladılar. Bunların arasında en çok bilineni 1868’de çıkmaya başlayan *Hürriyet* idi. Fakat Sultan Abdülaziz’le Fransa ziyareti sırasında barışan Mustafa Fazıl Paşa’nın yurda dönmesinden sonra Namık Kemal de 1870 yılında İstanbul’a dönmek durumunda kaldı.

Ancak 1869’da Fuad Paşa’nın, 1871’de Ali Paşa’nın ölümünden sonra ülkede siyasi ve iktisadi bir bunalım dönemi başladı. Bu ortamda reformist yöneticilerden Mithat Paşa, Serasker Avni Paşa ve Süleyman Paşa’nın başını çektiği bir grup 30 Mayıs 1876’da bir hükümet darbesi yaparak Sultan Abdülaziz’i tahttan indirdi. Yerine, en kısa sürede bir anayasa ilan etmeğe söz veren veliaht Murat tahta çıktıysa da akli dengesi bozulduğu gerekçesiyle o da azledildi. Murat’ın yerine, aynı anayasa ilan etme sözünü veren kardeşi Hamid 1 Eylül 1876’da tahta çıkarıldı. Yeni padişah II. Abdülhamid söz verdiği gibi 23 Aralık’ta Kanun-i Esasi’yi ilan etti. Anayasanın hazırlanması için 28 üyeli özel bir komisyon oluşturul-

muştı. Bürokrat ve ulema ağırlıklı olan Komisyon'da 3 de Hristiyan üye vardı (Akyol 2015: 223).

1. Kanun-i Esasi'ye Göre Anayasal Düzenin Esasları

Esas itibarıyla 1830 Belçika Anayasası örneğine göre hazırlanmış olan Kanun-i Esasi büyük ölçüde Mithat Paşa'nın eseri idi. Bu ilk¹² Osmanlı anayasası görünüşe göre anayasal bir monarşi (yani meşruti bir rejim) kuruyordu. Nitekim Kanun-i Esasi'ye göre, padişahın geleneksel mutlak yetkisi, kurulması öngörülen seçilmiş bir parlamentoyla kayıtlanacaktı. Daha da önemlisi, padişahın artık anayasayla, yani bir üstün hukukla bağlı olması öngörülüyordu. Ayrıca, Kanun-i Esasi'nin öngördüğü hükümet sistemi, başbakanı (sadrazam) ve bakanlar kuruluyla (heyet-i vükela) ilk bakışta parlamenter bir sistemi andırıyordu. Nihayet, devlet iktidarı anayasada sayılmış olan temel vatandaş haklarıyla sınırlanmış görünüyordu.

Ne var ki, anayasaya daha yakından bakıldığında, gerçek durumun böyle olmadığı ve Kanun-i Esasi'nin Osmanlı'nın geleneksel "paternalistik ve vesayetçi devlet anlayışında önemli bir değişiklik yapmış sayılamayacağı" (Karamustafaoğlu 1982: 182) kolaylıkla anlaşılabilir. İlk olarak, Kanun-i Esasi'nin ilanı ile şeklen bir anayasalı rejime geçilmiş olmakla beraber, anayasa gerçekte padişahı ciddi olarak kayıttan çıkaran bir niteliğe sahip değildi.¹³ Gerçi padişah yeni rejim altında eskisi kadar serbest hareket

edebilecek konumda görünmüyordu. Ama, anayasa bir tür toplumsal mutabakat ve talebin resmi ifadesi niteliğinde değildi; padişah tarafından esas olarak yukarıdan aşağıya bir şekilde ve tek taraflı olarak yürürlüğe konmuştu. Kısaca, padişahın tek-taraflı bağışının bir ürünüydü ve bu nedenle de onun tarafından her zaman geri alınabilirdi. Nitekim uygulamada da öyle de olmuştur.

Kanun-ı Esasi'ye göre Osmanlı devleti tabiatı itibarıyla monarşik bir devlettir (m. 3 ve 5) ve bölünmezliği esastır (m. 1). Devletin resmi dili Türkçe (m. 18), dini İslamdır ve padişah aynı zamanda halifeydi (m. 3, 4, 7 ve 11). Ancak, resmi dinin varlığına rağmen Anayasa'nın 11. maddesi başka bilinen dinleri de tanıyor ve onların gereklerinin serbestçe yerine getirilmesini ve dini cemaatlerin ayrıcalıklarını da garanti ediyordu.

Ama öte yandan, Kanun-i Esasi'ye göre padişah sadece yürütme yetkisini değil, yasama yetkisini de elinde bulunduruyordu. Nitekim, bakanlar padişah tarafından tayin ve azledilecek (m. 7), bakan olmak için padişahın güvenine sahip olunacak (m. 27) ve bakanların icraatı padişahın onayına bağlı olacaktı (m. 29). Anayasa'nın bu hükümleri açıkça yürütme yetkisinin aslında hala tek başına padişaha ait olduğunu göstermektedir.

Öte yandan, yasama yetkisi bakımından da durum aşağı yukarı aynıydı. Nitekim, yasama yetkisinden *Meclis-i Umumi*'nin seçimle gelen kanadı olan *Heyet-i Mebusan*'ın payına düşen miktar oldukça küçüktü. Nitekim kanun teklif edebilmeleri için milletvekillerinin padişahın izin almaları gerektiği gibi (m. 53), padişahın kanunları mutlak olarak veto etme yetkisi de vardı (m. 54). Bu durumda Kanun-ı Esasi'ye göre yasama yetkisi "Meclis-i Umumi"ye ait bir yetki değildi; Yıldızhan

12 Osmanlı devletinin ilk anayasası olmakla beraber, Kanun-i Esasi Osmanlı coğrafyasındaki ilk anayasa değildi. İslam-Osmanlı coğrafyasındaki ilk modern anayasa ise Tunus'ta 1862 yılında kabul edilmiş olan "Kanunu'd-Devle"dir (Ceylan 2007).

13 Bu nedenle, bir yazar Kanun-i Esasi'yi anayasa olarak adlandırmanın zor olduğunu söylemektedir (Dodd 1983: 60).

Yayla'nın ifadesiyle, "Meclis-i Umumi yasama faaliyeti-ne bir ölçüde katılmaktadır, o kadar." (Yayla 1986: 97; aynı yönde Tanör 1996: 107). Belki sadece bütçe yetkisi bu hükmün dışında tutulabilir (m. 98).

Buna karşılık, Meclis-i Umumi'nin padişahça atanan üyelerden oluşan kanadı olan *Heyet-i Ayan*¹⁴ anayasal statüsü itibariyle Heyet-i Mebusan'dan daha üstün olup, onun kabul ettiği yasa önermelerini (layihaları) padişah adına denetleme yetkisine sahipti (m. 64). Ancak uygulamada Heyeti Ayan Meclis-i Mebusan'dan gelen kanun layihalarını anayasaya ("Kanun-i Esasi ahkamına") uygunluk açısından da inceleme ve reddetme veya geri gönderme yetkisini pek kullanmamıştır (Demirci 2006: 394).

Ayrıca, Kanun-ı Esasi padişaha Meclis-i Mebusan'ı fesih (m. 73) ve "tatil" (m. 7) yetkileri de tanımıştı ki, Meclis-i Umumi üyelerinin padişaha bağlılık yemini etme zorunluluğuyla (m. 46) birlikte, bunlar Sultan'ın parlamentoyu kendi denetimi altına almasını daha da kolaylaştırıyordu. Öte yandan, padişahın Meclis-i Umumi'yi kendi takdirine göre istediği zaman ("ledelik-tiza") feshetme yetkisine sahip olması, bu sistemde feshin Meclise karşı bir ceza olarak öngörülmüş olduğunu göstermektedir (Karamustafaoğlu 1982: 182-83). Buna karşılık, Meclis-i Umumi tam anlamda yasama yetkisine sahip değil idiyse de, üyelerinin Anayasa gereği olarak sahip oldukları sorumsuzluk (m. 47) ve dokunulmazlık (m. 448, 79) sayesinde, demokratik temsilin gereklerinden biri olan kamu meselelerini serbestçe tartışma işlevini yerine getirebilecek anayasal güvenceye sahipti.

¹⁴ Heyet-i Ayan aristokratik bir meclis değildi. Ayrıca, bu mecliste gayrimüslimler de her zaman dörtte bir oranında temsil edilmişlerdir (Demirci 2006: 385, 388).

Bütün bunlardan sonra, Kanun-i Esasi'nin padişahın kişiliğinin dokunulmaz ve sorumsuz olduğunu ("Zat-ı hazret-i padişahının nefsi-i hümayunu mukaddes ve gayrı mesuldür") buyuran 5. maddesi hükmünün devlet başkanının siyasi sorumsuzluğunu belirten parlamenter ilkenin basit bir tekrarı olarak yorumlanamayacağı açıktır. Aksine, bu kural gerçekte anayasa sistemin padişahın vesayeti altında olduğu anlamına gelmektedir. Alışılmış hukuk diliyle ifade edersek, 1876 Anayasası'nın düzeninde asıl egemen hala halk veya parlamento değil, padişahın kendisiydi (Tanör 1992: 103). Bundan dolayı, Kanun-i Esasi'nin kurduğu sistemin tam bir "anayasal monarşi" (meşrutiyet) olduğu söylenemez.

Hükümet sistemi açısından bakıldığında, 1876 anayasasının tam bir parlamenter rejim getirdiği de söylene-
mez. Her şeyden önce, bakanlar kurulunun görevde kalması -yukarıda belirtildiği gibi Meclis-i Umumi'nin değil, padişahın güvenine sahip olmasına bağlıydı. Ayrıca, tek tek bakanlar görevlerine giren işlerden bireysel olarak sorumlu olmakla beraber (m. 30, 31), anayasada Heyet-i Mebusan'ın bakanlar kurulunu düşürebileceğine dair bir hüküm yer almıyordu. Bakanlar kurulu için yasama organında bir güvenoyu mekanizması da öngörülmüş değildi. Kaldı ki, Kanun-i Esasi'nin 31. maddesinden, bakanların bireysel sorumluluğunun siyasi değil sırf cezai nitelikte olduğu ve bunun gereğinin yerine getirilmesinin de padişahın onayına bağlı bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu demektir ki, *Divan-ı Ali*'de yargılanmayı gerektirebilecek bir suç isnadı dışında, Meclis-i Umumi'nin herhangi bir bakanı siyaseten sorumlu tutması mümkün değildi. Keza, bakanlar ortak bir program etrafında birleşmiş mütecanis (türdeş) ve kolektif bir heyet olmaktan çok, padişahın

güvenine sahip olan siyasi memurların rastgele bir toplamından ibaret idiler.

Temel hak ve hürriyetlere gelince, Kanun-i Esasi'nin belki de tek "anayasal" yanı bu noktada kendini gösteriyordu. Temel hak ve hürriyetlerle ilgili hükümler Kanun-i Esasi'nin ikinci kısmında "Tebaa-yı Osmaniye'nin Hukuk-u Umumiyesi" başlığı altında (m. 8-26) yer almıştı. Doğrusunu söylemek gerekirse, Anayasa'daki temel haklar listesi, aşağıda belirtilen eksiklerine rağmen, zamanının insan hakları telakkisinin çok ta dışında kalmıyordu. Nitekim, Anayasa başlıca klasik (sivil ve siyasi) özgürlükleri tanınmıştı. Kişi özgürlüğü (m. 9) ve dokunulmazlığı/güvenliği (m. 10), din ve ibadet özgürlüğü (m. 11), basın özgürlüğü (m. 12), girişim özgürlüğü (m. 13), dilekçe hakkı (m. 14), öğretim özgürlüğü (m. 15) kanun önünde eşitlik (m. 17), kamu hizmetine girme hakkı (m. 18, 19), verginin mali güce göre belirlenmesi hakkı (m. 20), mülkiyet güvenliği (m. 21), konut dokunulmazlığı (m. 22), kanuni hakim güvencesi (m. 23), müsadere ve angarya yasağı (m. 24), vergilerin kanuniliği (m. 25), işkence, eziyet ve zarar verme yasağı (m. 26) bunlar arasındadır. Bu arada, siyasi haklarla ilgili olarak, gizli oy esasının anayasallaştırılmış olması (m. 66) da dikkate değer bir noktadır. Bundan başka, anayasa vergilerin yasayla konmasını da (m. 25) şart koşmuştur.

Ayrıca, Anayasa'nın yargıyla ilgili ("Mehakim"= Mahkemeler) bölümünde hak arama hürriyetini ve adil yargılamayı güvence altına alacak kimi temel haklara da yer verilmiştir: hakim güvencesi (m. 81), iddia ve savunma hakkı (m. 83), mahkemelerin davalara bakmaktan

kaçınamayacakları (m. 84), mahkemelerin bağımsızlığı¹⁵ (m. 86) ve olağanüstü mahkeme yasağı (m. 89).

Temel haklarla ilgili düzenlemenin eleştirilebilecek olan bir yanı, öngördüğü haklar listesinin bütün sivil ve siyasi hakları kapsamamasıdır. Nitekim Kanun-i Esasi toplanma ve dernek özgürlüklerini tanınmamış, oy hakkını yalnızca erkek vatandaşlara tanımak suretiyle (m. 65) de "genel oy" ilkesinden uzak düşmüştür. Anayasa'da ayrıca düşünce ve ifade özgürlüğünden ve vicdan özgürlüğünden söz edilmemiştir. Buna karşılık, basın özgürlüğünün tanınmış olmasının ifade özgürlüğü konusundaki eksikliği bir ölçüde telafi edebileceği söylenebilir. Ancak, Kanun-i Esasi'de vicdan özgürlüğünün güvence altına alınmamış olmasını telafi edecek herhangi bir hüküm yoktur. İkinci bir nokta, yasal veya idari düzenlemelerle sayılan hakların içeriklerinin aşırı ölçüde daraltılmasının önünün açık bırakılmış olmasıdır. Ayrıca, Anayasa'nın 113. maddesinde sıkıyönetimin hukuk-dışı bir rejim olarak¹⁶ öngörülmüş ve padişaha mutlak sürgün yetkisi tanınmış olması da temel haklar güvenliğini ciddi ölçüde zayıflatan anayasal tercihlerdir.

2. Rejimin Fiili İşleyişi

Kanun-i Esasi'nin 23 Aralık 1876'da ilan edilmesinden sonra Meclis-i Mebusan için hemen seçimlere gidildi.

15 Mahkemelerin bağımsızlığı ilkesine, daha önce, "kuvve-i adliyyeye kuvve-i icraiyyenin müdahale etmemesi" şeklinde, Sultan Abdülaziz'in 1875 tarihli Adalet Fermanı'nda yer verilmiştir (Kili ve Gözübüyük 2000: 32).

16 Anayasa'nın 113. maddesi sıkıyönetimi "kavanin ve nizamat-ı mülkiyenin muvakkaten tatili" olarak tanımlamaktadır; yani, sıkıyönetim kanunları ve idari düzenlemelerin geçici olarak askıya alındığı, hukuk dışı bir rejimdir.

Anayasa'ya göre, sadece erkeklerin oy hakkı vardı (m. 65) ama seçimlerin nasıl –örneğin tek dereceli mi iki dereceli mi yapılacağı belli edilmemiş, sadece bu hususta bir özel kanun çıkarılması öngörülmüştü (m. 66). Ancak, bu özel kanun henüz çıkarılmadığından, Aralık ve Ocak aylarındaki ilk seçimler Heyet-i Vükela'nın (Bakanlar Kurulu'nun) anayasanın ilanından önce hazırlamış olduğu bir *Talimat-ı Muvakkate*'ye, İstanbul ve çevresindeki seçimler ise “Beyanname” adlı bir hükümet bildirisine göre iki dereceli olarak yapıldı. Yani, mebuslar doğrudan doğruya seçmenler tarafından değil, taşradakiler vilayet, liva ve kaza idare meclisleri tarafından, İstanbul ve çevresindekiler ise ikinci seçmenler tarafından seçildiler. Böylece, ilk milletvekili seçimi hem tek dereceli olmadığı hem de genel oy ilkesine aykırı olduğu için tam demokratik değildi. Ayrıca, İstanbul ve çevresinde seçmen olmak için “emlake mutasarrıf olmak” (mülk sahibi olmak) şartına tabi olduğundan (Tanör 1996: 116-117), bu seçim çevresi bakımından genel oy ilkesinden uzaklaşma daha da belirgindi.

Seçimlerin ardından Meclis-i Umumi padişahın bir nutkuyla 19 Mart 1877'de açıldı. Bu şekilde başlayan ilk yasama döneminde Mebuslar Meclisi gerçek bir demokratik temsil organı gibi davranma eğilimine girmiş ve mesela bakanları düşürme yetkisi bulunmamasına rağmen hükümeti ve idareyi denetlemek için anayasal yetkisinin sınırlarını zorlamıştır. Meclis ayrıca anayasanın kedisine tanıdığı yetkiyi kullanarak (m. 31) bazı sorumluları Yüce Divan'a göndermekten de çekinmemiştir. Bu durum Sultan Hamid'i rahatsız etmiş ve padişah 28 Haziran 1877'de Meclis-i Mebusan'ı feshetmiştir. Şükrü Hanioglu'na göre, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'ın

kurulması devlet yetkililerince esas olarak Tanzimat reformlarının devamı niteliğinde bir bürokratik reform olarak görüldüğü için, özellikle Meclis-i Mebusanın kendisine biçilen bu rolü aşarak “nazır paşaları sorgulamaya cüret etmesi, devlet işi olarak görülen hassas alanlara burnunu sokmaya ... kalkması” ona bu hazine sonu hazırlamıştır (Hanioglu 2006: 153-154).

Bunun üzerine, Anayasa gereğince yeniden seçime gidilmiş ve seçim sonrasında oluşan ikinci meclis Ocak 1878'de ilk toplantısını yapmıştır. Fakat bu meclis de padişahın arzu ettiği gibi uysal davranmadığından,¹⁷ 14 Şubat 1878'de padişah tarafından bu sefer süresiz *tatil* edilmiştir. Böylece, Sultan Hamid parlamentoyu fiilen ilga etmiş, aslında Kanun-i Esasi'yi yürürlükten kaldırmıştır. Bu, padişahı az çok kayıtlayabilecek tek anayasal organın devreden çıkarılmasıyla yeniden mutlakiyet rejimine dönüldüğü anlamına geliyordu (Karamustafaoğlu 1982: 185-88). Böylece, Sultan Hamid 1839'dan beri ellerinde bulundurdıkları iktidarı bürokratlardan geri aldı, böylece Yıldız Sarayı İmparatorluğun iktidar merkezi haline geldi. O kadar ki, padişah küçük-büyük demeden her işle bizzat ilgilenmeye başladı (Findley 2011: 133, 147, 148).

Bu döneme ilişkin dikkate değer bir nokta da, Sultan Hamid'in siyasi alanda mutlakiyet rejimine geri dönmesinin, onun daha önce başlamış olan genel modernleşme siyasetini de terk ettiği anlamına gelmediğidir. Başka bir deyişle, “Abdülhamid rejimi, saray egemenliğini yeniden hakim kılmak açısından Tanzimat'tan köklü bir şekilde

17 Örneğin, yetkisi olmadığı halde Meclis sadrazamın görevden alınmasını sağlamıştı.

ayrılmakla beraber, Tanzimat devri reformlarının çoğunu sürdürmüştür.” (Findley 2011: 150). Gerçekten de 1908’e kadar süren bu mutlakiyet döneminde haberleşme, ulaştırma ve eğitim alanlarında *modernleşme* faaliyetleri hızlı ve yoğun bir şekilde devam ettirilmiştir.

Sultan Hamid döneminde vergi sistemi ıslah edilerek kamu maliyesi büyük ölçüde iyileştirildi. Köprü ve yol yapımı yanı sıra, demiryolları ve telgraf hatları inşa edildi ve ticaret arttı. Eğitim alanında devlet ilkokullarının sayısı bu dönemde iki kat, rüşdiyelerin sayısı ise dört kat arttı. Mülkiye öğrencilerinin sayısı da artıyordu. Ayrıca, 1900 yılında ilahiyat, matematik, fen ve edebiyat fakültelerini içine alan *Dar-ül Fünun-i Osmaniye* adı altında ilk modern üniversite açıldı (Hale 1996: 36). Bu arada, günümüzdeki hukuk ve ceza mahkemeleri sistemimizin temelini oluşturan 1879 tarihli *Mehakim-i Nizamiyenin Teşkilatı Kanun-i Muvakkati* ile *Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu* da bu dönemde çıkarılmıştır. Hukuk sistemimize savcılık (iddia makamı) müessesesi ilk defa bu son kanunla girmiştir. Bu kanun 1929 yılında yeni Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu yürürlüğe girinceye kadar yürürlükte kalmıştır (Akyol 2015: 174, 204-206).

Denebilir ki, bu sayede Türkiye’de modern bir politik sistemin tesisi için gerekli olan altyapı önemli ölçüde kurulmuş ve bu arada eğitim sisteminin altyapısı da inşa edilmiş oldu. Bu ıslahatlar yapılmasaydı “Jön Türkler ve Cumhuriyet dönemlerindeki politik gelişmelerin yaşanması düşünülemezdi.” Cumhuriyet döneminde devlette görev almış olan kadronun önemli bir kısmı Sultan Hamid’in açtığı okullarda yetişmiştir (Karpaz 2011: 10; Karpaz 2012: 81).

Eğitimle ilgili reformların sonucunda okur-yazarlık önemli ölçüde arttı ve bu da basın için ciddi bir talep yarattı. Mamafih, basının gelişmesi Sultan Hamid bakımından ironik bir sonuç ortaya çıkartmıştır. Şöyle ki: Basın güçlenip etkili hale geldikçe onun siyasi muhalefeti de daha etkili olmaya başladı. Bu ise padişahı basına ve her türlü liberal-meşrutiyetçi düşünceye karşı sert tedbirler almaya yöneltti; Abdülhamid bu amaçla hatta yaygın bir *sansür* mekanizmasını devreye soktu. Bu arada, padişah himayesindeki *jurnalcilik* (ihbarcılık) adeta kurumsallaştı. Sultan ayrıca muhalif aydınları etkisizleştirmek için Anayasa’nın verdiği sürgün yetkisini (m. 113) de kullanmaktan geri durmadı.

3. Rejime Karşı Aydın Muhalefeti

Öte yandan, mutlakiyet döneminin siyasi baskısına tepki olarak, Yeni Osmanlılar’ın düşünceleri Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye gibi modern okullarda eğitim gören aydınlar arasında etkili olmaya başladı. İlk örgütlü muhalefet 1889’da bir grup Tıbbiyeli öğrencinin daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alacak olan *İttihad-ı Osmani Cemiyeti* adlı gizli bir dernek kurmasıyla baş gösterdi. Bu arada Paris’teki mülteci Osmanlı meşrutiyetçilerinin önde gelen şahsiyeti, zengin bir Osmanlı ailesinin oğlu olan Ahmed Rıza da *İttihat ve Terakki Cemiyeti*’ni kurmuştu. Ahmed Rıza’nın siyasi ilkeleri August Comte’un pozitivist felsefesinden etkilenmişti. Hareket içinde yer alan adem-i merkeziyet ve serbest teşebbüs yanlısı Prens Sabahaddin’in aksine, Ahmed Rıza merkeziyetçiliği ve zamanla Türk milliyetçiliğine evrilecek olan bir düşünce çizgisini savunuyordu (Findley 2011: 162). Kendilerine

*Jön Türkler*¹⁸ diyen bu topluluk *Meşveret* adlı (Türkçe ve Fransızca) bir de gazete çıkarıyor ve Sultan Hamid yönetimini sert bir biçimde eleştiriyordu. Amaçları, Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konmasını sağlamaktı (Hale 1996: 38). İstanbul'daki gizli cemiyet de bazı hususlarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle birlikte hareket ederek onun adını kullanmaya başlamıştı. Ancak Cemiyet 1896'da giriştiği hükümet darbesinde başarısız olunca, üyelerinin çoğu sürgüne gönderildi.

Zamanla İttihat ve Terakki'nin liderliğine, eski Mülkiye hocası ve 1886'dan itibaren haftalık *Mizan* gazetesini çıkaran "liberal" eğilimli Mehmet Murat ("Mizancı Murat") geldi. Dağıstan kökenli bir aileden gelmekte olan Mizancı Murat 1878 yılında Mülkiye'ye hoca olarak atanmış ve orada genel tarih dersleri vermişti. Mizancı, derslerinde Avrupa tarihini hürriyetin doğuşunu hazırlayan bir gelişme olarak ele alıp işlemeyle öğrencileri arasında hürriyetçi fikirlerin yeşermesine katkıda bulunmuş bir aydındı (Mardin 1989: 66). Mizancı Murat 1895 yılında yurt dışına kaçtı ve bilahare 1897 yılı başlarında bir grup arkadaşıyla birlikte Cemiyet'in merkezini Cenevre'ye taşıdı. Ancak daha sonra Mizancı ile Abdullah Cevdet ve İshak Sükuti gibi arkadaşları reformlarda padişaha yardımcı olmak üzere İstanbul'a gelmeye ikna edildi; bu arada İstanbul'daki Jön Türkler de Trablusgarb'a sürgüne gönderilmişlerdi. Böylece Ahmet Rıza yeniden sürgündeki hareketin lideri haline geldi (Shaw & Shaw 1983: 312-13).

18 Bu hareket başlangıçta sadece Türkleri değil, Araplar, Arnavutlar, Yahudiler, Rumlar ve Ermenileri de içerdiği için "Jön Türk" adı yanlışlı (Findley 2011: 201).

Bu arada Sultan Abdülhamid'in eniştesi Mahmut Celalettin Paşa'nın oğlu Prens Sabahaddin'in 1899'da Fransa'ya kaçması cemiyet içindeki dengeleri yeniden değiştirdi. Prens Sabahaddin (1878-1948) modern Türkiye'nin ilk sistemli liberali olarak tanımlanabilir.¹⁹ İktisadi alanda *teşebbüs-i şahsiden* (kişisel/özel girişim) yana olana Prens'e göre, bireyci toplumlar cemaatçi toplumlara göre daha üretken, girişimci ve bağımsız karakterlidirler. Bu nedenle, bütün diğer Doğu toplumları gibi cemaatçi bir toplumsal yapıya sahip olan Osmanlı devletinin bunalımdan çıkabilmesi için her şeyden önce bireyselliğin gelişmesi gerekiyordu. Ayrıca, verimsiz bürokratik mekanizmalara yol açan merkezîyetçiliğin terk edilmesi ve idarenin *adem-i merkezîyet* ilkesi doğrultusunda yeniden düzenlenmesi şarttı.

Öte yandan, liberal Prens, gitgide bir Osmanlı milliyetçisi haline gelmeye başlayan (Zürcher 1995: 133) ve merkezi yönetimin güçlendirilmesini savunan Ahmed Rıza'nın otoritesi için bir tehdit haline gelmeye başladı. Sonunda hareket ikisi arasında bölündü. Prens Sabahattin Şubat 1902'de Paris'te toplanan Osmanlı Liberalleri Kongresi'nin ardından önce *Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti*'ni (Osmanlı Liberalleri Derneği), daha sonra da 1906'da *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti*'ni (Özel Girişim ve Adem-i Merkezîyet Derneği) kurdu. Öbür tarafta Ahmed Rıza önderliğindeki milliyetçi ve merkezîyetçi kanat daha sonra Bahattin Şakir ve Doktor Nazım gibi başka Jön Türk ileri gelenlerinin de katılımıyla daha da güçlendi.

19 Aykut Kansu (2002: 265, 267) ise, aksine, Prens Sabahattin'i monarşist muhalefeti temsil eden bir karşı-devrimci olarak nitelermektedir.

Böylece İttihat ve Terakki Osmanlı ordusu içinde aktif propaganda yürüten etkili bir devrimci örgüt haline geldi (Findley 2011: 164). Daha sonra, Selanik'te kurulmuş olan ve kurucuları arasında Talat'ın da bulunduğu *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* de 1907'de Ahmed Rıza grubuyla birleşti.

E. ANAYASAL MONARŞİYE GEÇİŞ: İKİNCİ MEŞRUTİYET

1. "Hürriyetin İlanı"

İngiltere Kralı ile Rus Çarı'nın 1908 Haziranı'ndaki Reval buluşmasında Makedonya üzerindeki Osmanlı egemenliğinin aşağı-yukarı kaldırılması konusunda anlaştıkları haberi Selanik'e ulaşınca İttihat ve Terakki Cemiyeti harekete geçmeye karar verdi. Aralarında Enver Paşa'nın da bulunduğu Cemiyet üyesi subaylar askerleriyle dağa çıkıp Kanun-i Esasi'nin geri gelmesini istediler. İsyanı bastırma girişiminin başarısızlığa uğraması üzerine Abdülhamid isteğe boyun eğdi ve 23 Temmuz'da Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe koydu. Bu olay Osmanlı ülkesinde de genel bir sevinç yarattı ve halk arasında *hürriyetin ilanı* şeklinde yüceltilti.²⁰

İkinci Meşrutiyet'in ilanının demokratikleşme perspektifi açısından siyasi tarihimizdeki önemi şüphe götürmez. Ne var ki, mutlakiyetten ayrılarak liberal-demokratik bir rejime geçme girişiminin başlangıcı olan bu olayın öneminin resmi çevrelerce ve hakim tarih yazımında yeterince takdir edildiği söylenemez. Hatta,

20 Daha sonra resmen 'Hürriyet Bayramı' olarak ilan edilen bu olay Cumhuriyet döneminde de 1935 yılına kadar kutlanmaya devam etmiş, bu tarihte onun yerine 'Cumhuriyet Bayramı' ihdas edilmiştir (Kansu 2002: xxiv-xxvi).

Aykut Kansu'nun haklı olarak işaret ettiği gibi (Kansu 2002: 4-7), baskın tarih yorumu, Cumhuriyet'in resmi tezine uygun olarak, çağdaş Türkiye'nin 1920'lerden itibaren Kemalist Devrim'le birlikte oluşturulduğu, 19. Yüzyıl'daki modernleşme çabalarının ve bu arada İkinci Meşrutiyet'in Türkiye'nin modernleşme veya Batılılaşma davasına ciddi bir katkı yapmamış olduğu ön kabulüne dayanmıştır.

Öte yandan, Hürriyet'in ilanını, beraberinde "derin toplumsal, siyasal ve ekonomik değişimler getirmiş... bir devrim", "bir halk hareketi" (Kansu 2002: 35, 97) olarak nitelendirmek de abartılı bir iddia gibi görünmektedir. Keza Kansu'nun İttihat ve Terakki'nin liberal-demokratik ideallere samimi olarak bağlı olduğu varsayımı da partinin iktidardaki konumunu güçlendirdikçe gerek ters yöndeki anayasa değişikliklerinin gerekse otoriter uygulamanın karakterize ettiği daha sonraki gelişmeler karşısında inandırıcı görünmemektedir. Yine de Aykut Kansu'nun araştırması (bkz. özellikle İkinci Bölüm) bize, 1908'de Anayasa'nın tekrar yürürlüğe konmasının bir grup subay tarafından gerçekleştirilmiş basit bir hükümet darbesi gibi görülemeyeceğini; bunun arkasında, esas olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından seferber edilmiş olsa bile, hatırı sayılır bir toplumsal desteğin bulunduğunu da göstermektedir.

Carter Findley'e göre, aslında Jön Türkler saltanatı kaldırmak yerine onu kendi kontrollerine almak istiyorlardı. Onlar bu anlamda "muhafazakar devrimci" idiler (Findley 2011: 165). Öte yandan, laik dünya görüşlerinin kendileriyle muhafazakar orta sınıf arasında bir uçurum açılmasına neden olması anlamında, Jön Türkler seçkin-i olarak da görülebilirler. Bununla tutarlı olarak, meşru-

ti kurumların ayakta kalmasının güçlü bir gizli devrimci örgütlenmenin – o zamanki deyimle, Komitacılığın- varlığına bağlı olduğunu düşünmeleri Jön Türklerin liberal anlayıştan uzak olduklarını göstermektedir. Nitekim, İttihat ve Terakki Cemiyeti 1913 yılına kadar gizli bir organ olarak siyaseti perde arkasından kontrol etmeye devam etmiştir (Findley 2011: 165).

Meşrutiyetin yeniden ilanının önemli bir sonucu da, Osmanlı siyasal sisteminde güç odağının silahlı kuvvetlere geçmiş olması; başka bir anlatımla, ordunun siyasal sisteme “damgasını vurması” olmuştur (Turfan 2003: 98, 171). 1908 Devrimi Türk ordusunun modern zamanlardaki siyasete ilk müdahalesidir (Dodd 1983: 2-3). Şükrü Hanioglu’na göre de, 1908 Devrimi kesinlikle bir halk hareketi değildi. Bu hareket doğrudan doğruya bir kurum olarak “ordu” tarafından değilse de, “asker ve sivil bürokrasinin alt tabakalarını davasına kazanmış bir entelektüeller grubu tarafından” planlanıp gerçekleştirilmiştir. Bu, “siyasi bir fikir etrafında örgütlenen çeteciliğin siyasi iktidar yolunu açtığı” bir hareketti. Bu dönemde ordunun gitgide sisteme ağırlığını koymasında 1885’ten sonra ordunun eğitimini üstlenen von der Goltz ve diğer Alman hocaların büyük payı vardır. Bunlar askerlere, “ordunun diğer kurumlara göre devletten daha fazla sorumlu olduğu ve bu nedenle siyasetin tamamıyla siyasetçilere bırakılamayacak derecede önemli olduğu” düşüncesini aşılamışlardır. Ordunun özellikle 1913’ten sonra siyasetin önemli aktörlerinden biri haline gelmesi “bir anlamda 1826’da siyaset dışına kaydırıldığı düşünülen bir kurumun yeniden ve değişik bir şekilde siyasete ağırlığını koyması demektir.” (Hanioglu 2006: 257, 106, 260, 263).

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin anayasanın yeniden yürürlüğe konmasındaki birincil rolüne ve yurda dönen İttihatçıların İstanbul’da çok iyi karşılanmalarına rağmen, Cemiyet ne padişahı rahtından indirmeye cesaret edebildi, ne de başlangıçta iktidarı doğrudan doğruya kendi denetimine alabildi. Bunda padişahın Kanun-i Esasi’yi kendi isteğiyle yürürlüğe koyduğu yolundaki propagandasının büyük rolü vardı. Ayrıca, İttihatçıların hemen hemen tümüyle devlet tecrübesi olmayan genç subaylardan oluşması ve seçtirdikleri kimselerin çoğunun kendi üyeleri olmaması onların denetimi fiilen ele almalarını zorlaştırmış ve arka planda kalarak denetimi ellerinde tutmaya çalışmalarına neden olmuştur. Cemiyet’in orduyla arasındaki ideolojik bağ bu denetimi kolaylaştıran bir etkendi (Turfan 2003: 190).

“Hürriyetin ilanı”nı takiben Kasım-Aralık 1908’de yapılan ilk seçimlerde en örgütlü durumdaki İttihat ve Terakki Cemiyeti Meclis-i Mebusan’da çoğunluk elde etmeyi başardı. Buna karşılık, Prens Sabahaddin’in Eylül ayında kurmuş olduğu, ama yerleşik ve yaygın bir örgütü bulunmayan, İttihatçılara muhalif olan tek parti konumundaki *Osmanlı Ahrar Fırkası* Meclis’te sadece bir sandalye kazanabildi. *Osmanlı Demokrat Fırkası*’nda toplanmış olan (1908) İbrahim Temo, Abdullah Cevdet ve İbrahim Naci gibi kimi eski İttihatçılar ise seçime girmemişlerdi. Yeni Meclis-i Umumi 17 Aralık 1908’de Sultan Hamid’in nutkuyla açıldı.

2. 31 Mart Olayı

Sadrızam Kamil Paşa’nın *Ahrar Fırkası*’na katılması üzerine, İttihatçılar 14 Şubat 1909’da onu görevden uzaklaştırarak, yerine kendilerine yakın olan Hüseyin Hilmi

Paşa'yı getirdiler. Muhalefetin özellikle basın yoluyla artan eleştirisine Cemiyet şiddetle karşılık vermeyi tercih etti ve 6 Nisan'da muhalif bir gazetenin başyazarı Hasan Fehmi –muhtemelen İttihatçılar tarafından– öldürtüldü. Ancak öldürülen gazetecinin cenaze töreni İttihatçılar aleyhine bir kitle gösterisine dönüştü.

Bundan kısa bir süre sonra, 12 Nisan'da (o zaman-ki takvime göre: 31 Mart) Derviş Vahdeti'nin önderlik ettiği *İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti* tarafından hazırlanan ve “Şeriata dönüş” talep eden ayaklanma²¹ patlak verdi. Bektaşî tarikatına mensup olan Derviş Vahdeti 10 Kasım 1908'de çıkardığı *Volkan* adlı gazetenin etrafında “mistik bir İslamcı cereyan” (Shaw & Shaw 1983: 338) başlatmıştı. Ayaklanmaya bir grup asker (özellikle emekli ve muvazzaf *alaylılar*), mollalar ve ulema da katıldı. Ayaklanmanın yol açtığı kargaşa ortamında yirmi kadar ünlü İttihatçı öldürüldü. Bu arada Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa 13 Nisan'da görevinden istifa etti, onun yerine sadrazamlığa Ahmet Tevfik Paşa atandı.

İsyancılara karşı 15 Nisan'da Makedonya'dan askeri hareket başlatıldı. Mahmut Şevket Paşa'nın komutasında oluşturulan *Hareket Ordusu* İstanbul'a yürüdü ve 24 Nisan'da İstanbul'u işgal etti. İsyanın bastırılmasının ardından isyancıları yargılamak üzere iki sıkıyönetim mahkemesi kuruldu. Temmuz 1912'ye kadar devam eden sıkıyönetim sayesinde muhalefet de kolayca sindirilmiştir. Sıkıyönetim mahkemelerinde Derviş Vahdeti'yle birlikte çok sayıda isyancı da ölüme

21 Kemal Karpat'a (2011: 12) göre, Derviş Vahdeti bu olayda önemli bir rol oynamış olmakla beraber, hareketin arkasındaki asıl güç askerlerdi. Ayrıca, bu “karşı devrim”i Sultan Abdülhamid'in tertiplemediği iddiaları da dayanaktan yoksundur (Karpat 2012: 86)

mahkum edildi. Bu arada Ahrar Fırkası'nın önde gelen birçok üyesi de tutuklandı ama kısa süre sonra serbest bırakıldılar. Nihayet 27 Nisan 1909'da Meclis-i Umumi Sultan Abdülhamid'i azledip yerine kardeşi Mehmet Reşat'ı tahta çıkardı.

Bu “gerici” ayaklanma hakkında William Hale şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Orduda alaylılarla mektepliler arasındaki husumet, aşırı muhafazakarlara subaylar içinde sonuna kadar istismar ettikleri bir tutunma noktası sağladı. Ordu liderleri için ‘31 Mart Olayı’nda tehlikeli olan şey, alt rütbelilerin yüksek komutaya karşı bir isyanı olmasıydı. Salt disiplin nedenleriyle, ideolojik yönelimi ne olursa olsun, isyan bastırılmak zorundaydı.” Ancak siyasi sonucu bakımından bu olay İttihatçıların kendi siyasi konumlarını güçlendirmelerini ve yeniden hükümetin denetimini ellerine geçirmelerini sağlaması olmuştur. Başka bir anlatımla, bu aslında ordunun siyasal rolünün pekişmesi anlamına geliyordu; gerçek iktidar artık ordunun elindeydi (Karpat 2012: 87-88; Turfan 2003: 201).

3. Anayasa Değişiklikleri

Anayasa'nın yeniden yürürlüğe konması, her ne kadar İstanbul'daki halk arasında ve İmparatorluğun kimi yerlerinde “Hürriyetin ilanı” olarak kutlandıysa da, bu henüz “meşruti” bir rejimin (anayasal monarşi) kurulduğu anlamına gelmiyordu. Tam olarak meşruti bir rejime geçilmesi için Anayasa'da bazı değişikliklerin yapılmasına ihtiyaç vardı. Nitekim, 8 Ağustos 1909 tarihli bir kanunla Kanun-i Esasi'nin 21 maddesi değiştirilip, bir madde kaldırılırken, anayasaya üç de yeni madde eklenmiştir. Bu değişiklikler o kadar önemliydi ki ortaya çıkan

yeni durum kimi yazarlar tarafından “1909 Anayasası” olarak anılmaktadır (Tanör 1996: 145). Anayasa değişikliklerinden sonra, en azından teorik olarak, tam bir parlamenter monarşi için uygun bir anayasal çerçeve sağlanmış oldu.

Bu değişikliklerle hükümetin ve bakanların Mebusan Meclisi’ne karşı sorumlulukları kuralı getirilmiş (m. 30), yürütme işlemleri için “karşı imza” kuralına yer verilmiş (m. 30) ve padişahın fesih yetkisi kayıtlanmıştır (m. 35, 7). Kanun-i Esasi’de 1909 yılında başka önemli değişiklikler de yapılmıştır. Bunlar arasında, Meclis üyelerinin kanun teklif edebilmeleri için padişahın izin almaları şartının kaldırılması (m. 53) ve padişahın mutlak veto hakkının “geri gönderme” yetkisine çevrilmesi (m. 54) kayda değer hususlardır. Anayasa değişikliklerinin bir kısmı da temel haklarla ilgilidir. Nitekim sansür yasaklanmış (m. 12), padişahın sürgün yetkisi kaldırılmış (m. 113) ve özel yazışmaların dokunulmazlığı hakkı (m. 119) ile dernek ve toplanma hakları tanınmıştır (m. 120).

Anayasa değişikliklerine daha sonra da devam edilmiş, 1914 yılındaki iki ve 1916’da ise üç değişiklik yapılmış, ama bunların hepsi iyi yönde olmamıştır. Nitekim, 29 Kanunisanı (Ocak) 1914’te yapılan bir anayasa değişikliği ile padişahın fesih yetkisine getirilmiş olan kısıtlamalar kaldırılarak eski duruma geri dönmüştür (Tunçay 2005: 20-21; Karamustafaoğlu 1982: 189-92).

4. 1909 Sonrasında Siyasi Hayat

İttihatçılar gerçekte ne anayasal bir rejimden ne de sivil ve siyasi özgürlüklerin fiilen işlemlerinden yanaydılar. Nitekim iktidarı ele geçirdikten sonra anayasayı ve

özgürlükleri askıya alarak muhalefeti sert yöntemlerle sindirdiler. Uyguladıkları siyasi rejim bir tür “askeri oligarşi” idi. Bunda milletin kaderine hükmetme konusundaki sınır tanımaz ihtiraslarının ve ulusal çıkarı kendi iyi niyet ve politikalarıyla özdeşleştirme eğilimlerinin belirleyici bir rolü vardı (Karatepe 1995: 85-87). Bu hallet-i ruhiye içinde İttihatçılar 1909 değişikliklerini izleyen aylarda merkezi otoritenin güçlendirilmesini ve özgürlükleri sınırlamayı amaçlayan birtakım yasal düzenlemeler de yaptılar.

Bununla beraber, sonraki yıllarda yavaş yavaş muhalefet ve genel olarak sivil örgütlenme gelişmeye, bazı yeni cemiyetler ve partiler de kurulmaya başladı. O kadar ki, Türkiye’de İkinci Meşrutiyet Dönemi bazı yazarlarca “cemiyetleşme” dönemi olarak adlandırılmaktadır. “Daha önce kurulan cemiyetlerin varlığına rağmen denebilir ki memleketimizdeki çok cemiyetli sosyal hayat Meşrutiyetin ilanı ile başlamıştır.” (Birinci 1990: 24). Bu olgu dernek hakkının anayasal bir hak olarak tanınmasıyla da ilgili olmalıdır. Bu dönemde kısa bir süre için de olsa, “entellektüel ve siyasal yaşam, daha önce hiç olmadığı ve 1960’lara kadar da bir daha olamayacağı kadar çoğulcu bir niteliğe büründü.” Dernekleri ve dergileriyle kadın hareketleri de bu dönemde ortaya çıktı. Bu çoğulculuk basın dünyasını da kapsıyordu. Nitekim 1910 yılı itibarıyla 353 gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştı (Findley 2011: 193, 194).

Siyasi partilere gelince, Kasım 1909’da *Mutedil Hürriyetperveran Fırkası* (İlmli Liberal Parti) kuruldu, İttihat ve Terakki’nin bazı eski karşıtları ise Paris’te *Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası*’nı (Osmanlı Anayasal Reformlar Partisi) kurdular. Bu arada, 21 Şubat

1910'da kurulan *Ahali Fırkası* ile 1911 yılı başlarında Miralay Sadık tarafından kurulan *Hizb-i Cedid* ise eski İttihatçıların kurdukları partilerdi.

Yine bu yıllar, Osmanlı imparatorluğunda örgütlü sosyalist muhalefetin ve işçi hareketlerinin de belirme-ye başladığı yıllar oldu. “Avrupa’daki işçi hareketleriyle ilk önce Osmanlı demiryolu işçileri temas kurdular. Bunun sonucunda, daha 1870’lerde demiryolu grevleri meydana gelmeye ve 1908 civarında demiryolu sendikaları kurulmaya başladı.” Öte yandan, Selanik daha Abdülhamid devrinin sonlarında “işçi sınıfı bilincinin (..) en gelişmiş olduğu Osmanlı şehri” haline gelmişti. Madencilik ve sanayinin gelişmesinin sonucunda 1908 yılı itibarıyla Osmanlı toplumunda 250 bin kişiye varan bir sanayi proleteryası oluşmuş bulunuyordu (Findley 2011: 169, 173, 179). İttihatçıların sendikaları ve grevleri yasaklayan yasal düzenleme ve uygulamalarına karşı çıkan *İştirak* gazetesinin kurucusu Hüseyin Hilmi 1910 Eylülünde *Osmanlı Sosyalist Partisi*’ni kurdu. Partinin Paris şubesi Fransız sosyalistleri tarafından destekleniyordu.

Bu arada 9 Haziran 1910'da İttihatçılara muhalif olan gazeteci Ahmet Samim'in öldürülmesi muhalefet hareketlerini daha da uyaran bir etki yaptı. İttihatçıların siyasette şiddetin düzeyini artırmaları, gizli görevler yerine getirmekle görevlendirilmiş olan “gönüllüler” teşkilatı (fedailer) sayesinde mümkün oluyordu. Bir süre sonra (1914 yılında) *Teşkilat-ı Mahsusa* adı altında resmi bir hüviyete büründürülen bu fedailer örgütü daha sonra Milli Mücadele'nin toplumsal tabanını oluşturan olan direniş örgütleri için de bir deneme olmuştur (Findley 2011: 200).

İttihat ve Terakki yönetimi büyüyen muhalefete karşı tedbir aldıysa da bu gelişmeyi önleyemedi ve 1911 yılı başlarında kendini muhalefetle uzlaşmak mecburiyetinde hissetti. Bazı katı İttihatçılar hükümetten çekildi ve 23 Nisan'da muhalefetin bazı taleplerini kabul eden yeni bir program yayınlandı. Ne var ki, muhalefetin gelişmesi yine de durmuyordu. Nitekim 21 Kasım 1911'de başlıca muhalefet partileri (Osmanlı Demokrat Fırkası, Ahali Fırkası ve Mutedil Hürriyetperveran Fırkası) *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* (Entente Liberale/Liberal ittifak) adı altında güçlerini birleştirdiler. Bu fırka bir siyasi koalisyon olmasının yanında, Araplar, Rumlar ve Ermeniler gibi Türkler dışındaki Osmanlı etnik ve kültürel unsurlarının da temsil edildiği bir platform olarak ortaya çıkmıştır (Birinci 1990: 50-51). Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulduktan üç hafta sonra 11 Aralık 1911'de İstanbul'da yapılan ara seçimini “kıl payı” farkla da olsa kazanmayı başardı. Fırka'nın Meclis-i Mebusan'daki üye sayısı 100'ün üstündeydi (Kabasakal 1991: 52).

Bu şartlar altında İttihat ve Terakki Cemiyeti hakimiyetini yeniden tesis etme arayışına girdi. Nitekim, 18 Ocak 1912'de Meclis'in feshini müteakip ilkbaharda yapılan seçimde İttihatçılar uyguladıkları baskı (ünlü “Sopalı Seçimler”) sayesinde Mebusan Meclisi'nde büyük bir çoğunluk sağladılar. Yeni Meclis 18 Nisan 1912'de açıldı, ama baskı altında yapılmış olan bu seçimin ve altı muhalif üyeye karşı 264 İttihat ve Terakki temsilcisinin yer aldığı iktidar partisi grubunun (Tanör 1996: 154) muhalefet nazarında hiçbir meşruluğu yoktu. Bu ortamda Miralay Sadık ve arkadaşları Mayıs-Haziran aylarında askeri darbe tehdidi altında hükümetin istifasını istediler; bunun üzerine Sadrazam Said Paşa hükümeti

16 Temmuz 1912’de görevden çekildi (*Halaskar Zabitan Olayı*). “Halaskar Zabitan” seçimlerin yenilenmesini ve ordunun siyasetten çekilmesini istiyordu (Hale 1996: 47-48). Yaklaşık aynı sıralarda ordu içindeki siyasal çekişmeden rahatsız olan Mahmut Şevket Paşa da görevinden istifa etti.

Said Paşa kabinesinin yerine 22 Temmuz’da Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın başkanlığında bir ulusal birlik kabinesi (*Büyük Kabine*) kuruldu. Yeni kabine de ordunun siyasetle içiçe geçmesinden ve İttihatçıların solumsuz politikalarından rahatsız olduğu için, özellikle İttihatçı subayların yönetim üzerindeki etkisini kırmanın yollarını aradı. Böylece 4 Ağustos 1912’de Meclis-i Mebusan’ın feshine karar verildi. Kasım ayında “Büyük Kabine”nin istifası üzerine göreve gelen Kamil Paşa yönetimindeki kabine “liberallere” yakın bir politika izledi ve İttihatçılar üzerindeki baskıyı artırdı. İttihatçıların birçoğu sürgüne gönderildi, geri kalanları da ya yeraltına geçti ya da yurt dışına kaçtı.

Bu arada Balkan Savaşı’nın sonunda büyük devletler Londra Konferansı’nda Edirne’nin Bulgarlara verilmesini de içeren isteklerini 17 Ocak 1913’te Osmanlı hükümetine resmen bildirdiler. Bu durum hükümeti düşürmek niyetindeki Enver ve Talat başta olmak üzere İttihatçı önderler için uygun bir bahane sağlamış oldu. Nitekim 23 Ocak 1913’te İttihatçılar bir saray darbesiyle (*Bab-ı Ali Baskını*) Kamil Paşa’yı istifaya zorladılar; bu arada Harbiye Nazırı da öldürüldü. Yeni bir kabine kuruldu, Mahmut Şevket Paşa Sadrazam (ve Harbiye Nazırı) oldu. Bununla beraber, Osmanlı devleti Balkan devletlerinin yeni saldırısı karşısında yenilmekten kurtulamadı ve 10 Haziran’da imzalanan Londra

Antlaşmasıyla Edirne dahil Balkanlardaki toprakların büyük kısmı kaybedildi. Ancak, Enver’in inisiyatifi ile Temmuz ayında yapılan bir karşı saldırı sonunda Edirne geri alındı.

Bab-ı Ali Baskını’nı takip eden yıllar İttihat ve Terakki’nin iktidarını pekiştirdiği ve bu arada ordunun “siyasal yönetici grup” (Turfan 2003: 328) haline geldiği bir dönem oldu. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa’nın 11 Haziran 1913’te öldürülmesi İttihatçılara bunun için uygun bir fırsat da verdi. Böylece İttihat ve Terakki iktidarını sağlamlaştırdı ve 1918’e kadar ülkenin yönetimini tamamen ele geçirmiş oldu (Findley 2011: 198). Muhalefet iyice baskı altına alındı, çok sayıda kişi tutuklandı, bunların bir kısmı ölüm cezasına çarptırıldı. Said Halim Paşa yeni Sadrazam oldu. Said Halim Paşa kabinesinde İttihat ve Terakki mutlak iktidarı ellerine aldı (Karpas 2012: 93). M. Naim Turfan (2003: 373) bu sıralardaki siyasi manzarayı şöyle özetliyor: “1913 ortalarının gerçeklerinde, Osmanlı aleminde genç ‘silah ehli’ dışında kimse bağımsız değildi ve istisnasız herkes bu genç ‘seyfiye mensupları’nın ‘kuklası’ olmuştu.” Artık Osmanlı devletinin hakimi Enver-Talat-Cemal üçlüsü idi. Şimdi tek ve rakipsiz hale gelmiş olan İttihat ve Terakki ile arkasındaki silahlı kuvvetler Birinci Dünya Savaşı’nın bitimine kadar ülkeyi tek başlarına yöneteceklerdi.

Nisan 1914’teki seçimler bu şartlar altında yapıldı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın katılmadığı bu seçimin sonunda tamamen İttihat ve Terakki’nin güdümü altında olan bir Meclis teşekkül etti. Bu tarihten sonra İttihat ve Terakki artık fiilen tek-parti durumuna gelmiştir (Tanör 1992: 163). Anayasa değişiklikleriyle padişahın

yetkilerinin kısıtlanması sonucunda İttihat ve Terakki “mutlakiyetçiliğin ve istibdadın gerçek kaynağı” haline gelen modernleşmeci bürokrasi üzerindeki kontrolü sayesinde “mutlakiyetçi devlet fikrinin daha köklü bir şekilde yerleşmesini sağlamıştır.” (Karpas 2012: 101) Böylece, 1914 Nisan’ı sonrası, Almanlarla gizli bir anlaşmanın yapılmasından fiilen Birinci Dünya Savaşı’na girilmesine kadar uzanan son dönem Osmanlı tarihinin en kritik kararlarına sahne oldu.

Öte yandan II. Meşruiyet yılları aynı zamanda toplumsal ve kültürel alanda devlet eliyle modernleş(tir)menin devam ettirildiği bir dönem olmuştur. Nitekim bu dönemde idari yapıda, orduda, adliye ve eğitim sisteminde birçok reform yapıldı. Ancak, ordunun ıslah edilmesi işi hemen hemen tümüyle General Liman von Sanders yönetimindeki Alman subaylara emanet edildi. Bu subayların sayısı başlangıçta sadece 70 iken zamanla 700’e çıktı. Osmanlı ordusundaki yaşlı subayların çoğu tasfiye edildi. Özellikle Arap milliyetçiliğine karşı bir tedbir olarak, kamu idaresinde kısmen adem-i merkezîyetçiliğe gidildi. İllerin yönetimini düzenleyen *Vilayetler Kanunu* çıkarıldı. Adliye ve eğitim sisteminde laikleştirmeye devam edildi ve ulemanın konumu iyice zayıflatıldı. Bu düzenlemelerin bir parçası olarak Şeyhülislam 1916’da Kabine’den çıkarıldı ve yetkileri büyük ölçüde sınırlandı. Bu arada, medreseler Maarif Nezareti’ne bağlandı; vakıfları yönetecek bir Evkaf Nezareti kuruldu. Medreselerin öğretim-programı yenileştirildi ve yabancı dil zorunluluğu getirildi. İlköğretim 1913 yılında kızlar için zorunlu hale getirildi, öğretmen okulları yaygınlaştırıldı ve nihayet 1914’ten itibaren Dar-ül Fünun’da kadınlar da öğrenim görmeye başladılar (Zürcher 1995: 176-79).

Reformlar adli sisteme de yansıdı, bu alanda laikleşme ve yargı birliğinin sağlanması yönünde adımlar atıldı. Bu cümleden olmak üzere, 1913’te yürürlüğe konmuş olan Alman hukukunu esas alan yeni bir miras kanununa ilaveten; bu sefer 1917’de şer’iye mahkemelelerinde yargılama usulünü düzenleyen başka bir yasa daha çıkarıldı ve bu mahkemeler Adliye Nezareti’ne bağlandı. Yine aynı yıl yürürlüğe konan Aile Kanunu kadınların durumunu iyileştiren hükümler getirdi.

5. Düşünce Hayatı ve İktisadi Milliyetçilik

İkinci Meşrutiyet dönemini karakterize eden başka bir özellik de, ideolojik tartışmaların iyice su yüzüne çıkması olmuştur. Bu dönemde başlıca üç siyasi ideolojinin belirginleştiği ve birbiriyle rekabet etmeye başladığı genellik le kabul edilir: Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük. Bir tür imparatorluk milliyetçiliği arayışının sonucu olarak ortaya çıkan Osmanlı Türkiye’sinin “ilk siyasi doktrini” *Osmanlıcılık* (“İttihad-ı Osmani”) idi ve Tanzimat döneminin hakim siyasi akımı, hatta “resmi ideolojisi” konumundaydı. Din ve ırk farkı gözetmeksizin bütün Osmanlı tebaasının eşit olduğu düşüncesi ile “vatan” fikri bu ideolojinin iki temel unsurunu oluşturuyordu (Türköne 1995: 80-83). Daha önce Namık Kemal ve kısmen Ali Suavi Osmanlılık fikrini vatan kavramıyla birleştirip bir tür “Müslüman milliyetçiliği”nin temeli haline getirmişlerdi (Karpas 2012: 105). Yeni Osmanlılar’dan itibaren Anayasacılık ve hukuk devleti gibi esasları İslamın fikri ve siyasi geleneğinde temellendirme çabalarının sonucunda ortaya çıkan İslamcılık (“İttihad-ı İslam”) ideolojisi de aslında din bağına ve “inanç birliği”ne dayanan bir Osmanlı milliyetçiliği olarak görülebilir (Türköne 1991: *passim*).

Türkçülük ideolojisini tahrik eden ana nedeni ise, İmparatorluğun gayrimüslim tebaasının neredeyse tümüyle imparatorluktan kopmasından sonra ayrılıkçı eğilimin Müslüman Arapları da etkisi altına alması karşısında, Osmanlılık fikrinin anlamını yitirdiğinin ve geri kalan Müslüman tebaanın büyük kısmının ancak Türk kimliği etrafında bir arada tutulabileceğinin düşünülmesi idi. Bu düşünceyle İttihat ve Terakki 1913'ten sonra Anadolu'da Türkleştirme siyaseti uygulamaya başladı (Findley 2011: 204). Karpat'a göre, bu "devletçi Türkçülük"ün başlıca temsilcisi milleti yaratan gücün devlet olduğunu düşünen Yusuf Akçura idi. "Akçura'nın görüşleri kısmen Cumhuriyet devrinde gerçekleşmiştir." (Karpat 2012: 106).

Bu "devletçi Türkçülük" anlayışı, başka faktörlerle birleşince son dönem gayrimüslim Osmanlı tebaası açısından trajik sonuçlara yol açmıştır. Nitekim, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu cephesinde Ruslarla çatışmakta olan Osmanlı güçlerinin bölgedeki yerel halkla yaşadıkları güvenlik sorunu son derece trajik sonuçları olan ünlü "Ermeni tehciri"yle sonuçlanacaktı. Van'da 13-14 Nisan 1915'te patlak veren Ermeni isyanı bu güvenlik kaygısını artırmıştı. Bunun üzerine Enver Paşa 23-24 Nisan'da İstanbul'da önde gelen yüzlerce Ermeni'nin idam edilmesi ve ayrıca Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Ermenilerin topluca daha güneye, Suriye'ye göç ettirilmesi emrini verdi. Ermenilerin göç ettirilmesi kararının icrası yaklaşık olarak 600 bin kişinin hayatını kaybettiği büyük bir katliama yol açtı. Bu sonuçta Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kürt aşiretlerinden ve Müslüman Balkan ve Kafkas göçmenlerinden oluşturduğu çetelerin de rolü vardı. Tehcirin böylesine sert

ve kapsamlı olmasına hükümet tarafından mı karar verildiği, yoksa bunun birkaç İttihatçı liderin gizli kararı uyarınca Teşkilat-ı Mahsusa'nın bölgedeki çeteler ve çapulcularla işbirliği halinde gerçekleştirdiği bir katliam mı olduğu konusunda bilim adamları arasında görüş birliği yoktur. Her ne hal ise, böylece, "(ç)ok milletli bir İslam devletinin sancağı altında sürmüş olan yüzlerce yıllık ortak yaşam, savaş döneminin zorunlulukları kisesi altında ve milliyetçi toplumsal mühendislik adına sona ermişti." (Findley 2011: 209-212, 211)

Bu arada 1913 sonrası dönemde Türkçü milliyetçilik ekonomide yabancıların ve gayrimüslimlerin etkisini azaltma yönünde girişimlerde bulunulmasına yol açtı. Öyle ki, bu alandaki politikalar zamanla Maliye Bakanı Cavid Beyin serbest ticaret yanlısı politikalarının terk edilmesine yol açtı. İktisatta liberal fikirleriyle tanınan Mehmet Cavid Bey (1875-1926) görüşlerini dört ciltlik *İlm-i İktisat* (İktisat Bilimi) adlı kitabında derli toplu bir biçimde ortaya koymuş, ayrıca 1908-1910 yıllarında *Ulum-i İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*'nı (İktisadi ve Sosyal Bilimler Dergisi) çıkaranlar arasında yer almıştır. Cavid Bey yazılarında Osmanlı devletinin kalkınmasının ancak dünya ekonomisiyle bütünleşmesi ve bu amaçla yabancı sermayeyi teşvik etmesi yoluyla olabileceğini savunmuştur. Nitekim, iktisadi korumacılığa karşı çıkarak, ısrarla serbest ticaretin ve özel teşebbüsün önemini dile getirmiştir.

İktisatta liberalizmden milliyetçiliğe doğru kayan politika değişikliği, Maliye Bakanı Cavid Bey'in başlangıçtaki serbest ticaretçi politikalarının yerini *Milli İktisat* politikasının alması anlamına geliyordu. Sosyalist Parvüs Efendi'nin etkisi altındaki Ziya Gökalp ve Tekin

Alp'in sözcülüğünü üstlendiği “Milli İktisat”ın yayın organı olan İktisadiyat Mecmuası’na göre Türklerin her bakımdan Almanları örnek almaları gerekiyordu. “Alman hayatında her hususta milliyet hakim olduğu gibi iktisatta da her şey milli nokta-i nazardan muhakeme olunuyor”du. İttihatçılar iktisadi egemenliği milli egemenliğin ön şartı olarak görüyorlardı. İktisadi egemenlik için ise “yabancı boyunduruğundan kurtulmak” gerekliydi ama yeterli değildi; devlet desteğiyle bir “milli iktisat”ın da kurulması gerekiyordu (Keser 1993: 32, 36). Bu politikanın bir gereği olarak Osmanlılar Birinci Dünya Savaşı süresince birçok yabancı şirkete el koydular. Milli iktisat politikası Türk-Müslüman orta sınıfının güçlenmesine yardım etti ve bu sınıfın çıkarlarıyla devlet aydınlarının çıkarları arasında bir örtüşme yarattı (Findley 2011: 227).²²

Mamafih bu dönemde etkili olan siyasi doktrinlerin birbirinden tamamen kopuk ve iç tutarlılığa sahip ideolojiler olduklarını düşünmek de yanlış olur. Bunların aslında birçok noktada iç içe geçen, birbiriyle kesişen yönleri vardı. Gerçekten de, Zürcher’in ifadesiyle (1995: 187), “Osmanlıcılığı akılcı şekilde savunan bir Jön Türk, aynı zamanda da [hem] romantik bir Pantürkist, [hem de] milliyetçiliğine güçlü duygularla bağlanmış olup dindar bir Müslümandı.” Daha sonraları belirginleşen *Batıcılık* akımının da esas itibarıyla Türkçülüğün bir türevidi olduğunu, hatta Mustafa Kemal örneğinde görüldüğü gibi, bu ikisinin bir arada gittiğini de göz ardı etmemek gere-

kiyor. Liberaller bakımından da ideolojik iç içe geçmişlik durumunun buna benzediği söylenebilir. Nitekim Prens Sabahaddin’in siyasi birlik referansı Osmanlıcı akımla aşağı yukarı aynı iken, Cavid Bey Türkçülüğü baskın olan İttihatçılar arasında yer almıştı.

İkinci Meşrutiyet sonrasında, etkileri bugün de devam etmekte olan ideolojik ikliminin başka bir yanına Şükrü Hanioglu dikkat çekmiştir. Hanioglu’na göre, “1908 İnkılabı, bir siyasi rejim değişikliği kadar bir ideolojik kabuk değiştirmeyi de beraberinde getirmiştir.” Dinin yerini bilimin alacağı bir toplum tasavvurunu ifade eden “Osmanlı *bilimciliğini* temel alan bu yeni ideoloji, bunu süreç içinde bir din haline getirmiş ve bilhassa Cumhuriyet sonrasında yoğunlaşan din-bilimcilik çatışması toplumumuzda temel siyasi tartışma eksenini oluşturmuştur.” Bu yeni ideolojik iklimin diğer bir unsuru da seçkincilikti. Halkı bir tür *entelektüel aristokrasi*yle yönetme düşüncesine dayanan ve 1908 Devrimi’nin Türkiye’de siyasi temsil geleneğini tesis etme iddiasıyla da çelişen “bu seçkincilik, parlamentoya da ancak bürokrasinin toplumun seçkinlerini bir araya getiren bir uzantısı olduğu sürece tahammül edilebilecek bir kurum nazarıyla bakmıştır.” (Hanioglu 2006: 74, 75)

F. OSMANLI ANAYASACILIĞI HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Buraya kadar yapılan açıklamalardan anlaşılacağı gibi, Osmanlı devletinde anayasacılık hareketleri modernleşme çabasıyla paralel gitmiş, başka bir ifadeyle, anayasacılık modernleşmenin siyasi boyutunun esasını oluşturmuştur. Osmanlı’nın modernleşme dönemi dahil olmak üzere Türkiye’de özgürlüğün ve anayasacılığın

22 Savaş Osmanlılar için genelde bir felaket olmasına karşılık, milli bir burjuvazinin gelişmesine uygun bir ortam da yaratmış, İttihat ve Terakki de gitgide bu sınıfın partisi haline gelmiştir (Findley 2011: 229).

tarihi esas olarak otoritenin kişisellikten arındırılması yönündeki çabalara dayanmakla beraber (Karpat 2011: 253-54), Osmanlı anayasacılığı devlet iktidarının sınırlandırılması yolunda maalesef ciddi bir başarı gösterememiş ve anayasal kurumların sürekliliğini sağlayamamıştır. Ancak Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet dönemine bu bakımdan sağlam bir miras kalmamış ise de, en azından anayasal-demokratik siyaset dilinin temel kavramlarından olan temsil, parlamento, muhalefet, hatta “milli hakimiyet”²³ gibi modern siyasi fikirlerin doğup gelişmesini sağlanmıştır. Nitekim, 1920'lerin başlarına gelindiğinde demokratik meşruluk düşüncesi o kadar yerleşmişti ki, o dönemin otoriter siyasetleri bile “milli hakimiyet” ve “milli irade” gibi kavramlarla meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.

Şükrü Hanioglu'nun (2000: 250) işaret ettiği gibi, dönemin bütün anormal gelişmelerine rağmen, “meclisin özellikle İkinci Meşrutiyet'in birinci döneminde (1908-1913 tarihleri arasında) bir meşruiyet ölçütü durumuna geldiğini görüyoruz.” Aykut Kansu bu konuda daha iddialıdır: “1908 Devrimi'nin Türkiye'de kalıcı olarak yerleştirmeyi başardığı en önemli işlerden biri artık Türkiye'de iktidarın halkın katılımı olmadan gerçekleşmeyeceği ve seçilmiş bir meclise dayanmayan bir iktidarın hayal bile edilemeyeceği fikri idi.” (Kansu 2002: 368). Gerçekten de eğer böyle bir tarihsel arka planı bulunmasaydı, Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atıldığı birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hiç de ama-

törce olmayan o siyasi tartışmaları yaşanamaz ve 1921 ile 1924 anayasalarında somutlaşan bilgi ve tecrübeye dayalı profesyonellik ortaya çıkamazdı.

Bununla beraber, Osmanlı anayasacılığının bütünü başarılı olmuş olduğunu iddia etmek de doğru değildir. Gerçekten de, Osmanlı anayasacılığının Tanzimat'la başlayan devlet eliyle modernleş(tir)me siyasetinin bir devamı olarak ortaya çıkması kısmen bir talihsizlik olmuştur. Bu siyaset daha sonra Cumhuriyet döneminde iyice yerleşik hale gelecek olan *bürokratik otoriteriyenizmin* de arkasında yatan temel nedendir. Elie Kedouire'nin de haklı olarak işaret ettiği gibi (zikreden Arslan 2000: 390), Tanzimat'la başlayan siyasi modernleşme çabalarının önemli bir sonucu, maalesef, mutlakiyetçi sultanın yerine bürokratik istibdadı geçirmek olmuştur. Hanioglu'nun anlatımıyla (2006: 258), meşrutiyet devrinde “*status quo*”nun devamının tehlikeye girdiği düşünüldüğünde eski rejimin baskıcılığını aratmayacak siyasetler uygulanmasında, kavanin-i muvakkate ile meclisin devre dışı bırakılmasında bir sakınca görülüyordu.”

Zühtü Arslan Osmanlı anayasacılığının başarılı olamamasını başlıca üç nedene dayandırmaktadır (Arslan 2000: 390-91): (1) Kendi içinde “kontrol ve denge” mekanizmaları içeren, otoritenin dağınık vaziyete olduğu geleneksel siyasi yapının yıkılması ve yerine merkeziyetçi bir yapının kurulması, (2) Yukarıdan aşağıya ve seçkin bir modernleşme modelinin izlenmesi sonucunda yaygın halk katılımının dışlanması ve (3) Reformcuların “militarist” zihniyete sahip olması.

Merkeziyetçilik, seçkincilik ve militarist zihniyet

23 Bir örnek olarak, İkinci Meşrutiyet döneminde 1912 seçimlerini takiben Meclis-i Mebusan'ın açılışında yaptığı konuşmada oturuma başkanlık eden Ahmed Mahir Bey “(h)akimiyeti milliye'nin temsil yeri olan işbu Yüce Meclis” ifadesini kullanıyordu (Akyol 2015: 252).

şeklinde özetlenebilecek olan bu etkenlerin hepsi toplum-devlet ilişkisinde devlete öncelik veren ve siyasetin odağına devleti yerleştiren bir anlayış ve uygulamaya yol açacak şekilde işler. Nitekim Osmanlıda toplum hiçbir zaman kendi ayakları üstünde durabilen özerk bir varlık alanı olmadığı gibi, esasen böyle bir kavrayışa ne toplumun ne de elitlerin zihin dünyasında yer vardı. Gerçi, Osmanlı devletinin klasik döneminde hukuken garanti edilmiş ayrıcalıklar temelinde örgütlenmiş gayrimüslim “cemaatler”in bir ölçüde özerk oldukları söylenebilir, ama aynı durum Müslüman tebaa için söz konusu değildir. Bunun en büyük nedenlerinden birisi, esas olarak, mülkiyet hakkının tam olarak güvence altına alınmamış olması yüzünden, Müslümanların iktisadi bakımdan devlete ve onun politikalarına bağımlı olmaları idi. Türkiye’de devlet bugün de hala toplumun “velinimet”i olmaya devam etmektedir. Bu nedenle, Osmanlı’daki “kontrol ve denge” sistemini de fazla abartmamak gerekiyor.

2

TEK-PARTİLİ CUMHURİYET

A. MÜTAREKE SONRASINDA DİRENİŞ

OSMANLI DEVLETİ BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NDAN yenik çıktı ve 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi’ni imzalamak zorunda kaldı. Bu durum Türkiye’nin savaşa girmesinden sorumlu olan İttihat ve Terakki önderlerinin ülkeyi terk etmesine ve partinin dağılmasına yol açtı.²⁴ Bunun üzerine İstanbul’da bir iktidar boşluğu doğdu. Bununla beraber, parlamentoda, orduda ve bürokrasi kadrolarındaki İttihatçı ağırlığı devam ediyordu. Bu arada, Temmuz 1918’de ölmüş olan padişah Mehmet Reşad’ın yeri ne kardeşi Vahidettin Efendi tahta çıkmıştı. Yeni padişah, İttihatçıların kuklası durumuna düşmüş olan selefinden farklı olarak, siyasete etkin bir biçimde müdahil

24 “Mondros Ateşkes Anlaşması’ndan hemen sonra üst düzey İttihat ve Terakki liderleri ve Ermeni katliamlarına en çok kanışmış olanlar istifa ettiler ve yargılanmaktan kurtulmak için İstanbul’u terk ettiler.” İttihat ve Terakki son kongresini 1923’te İstanbul’da toplamıştır (Findley 2011: 219, 223)

olmaya ve ülke siyasetini yönlendirmeye istekli görünüyordu. Sultan Vahidettin Meclis-i Mebusan'ı 21 Aralık 1918'de feshetti ve ülkeyi büyük ölçüde Anayasa'nın tanıdığı geçici kanunlarla (kanun-i muvakkat) yönetmeye çalıştı. Genel seçimler ancak bir yıl sonra Aralık 1919'da yapıldı ve Meclis 12 Ocak 1920'de açıldı.

Öte yandan Mondros Mütarekesi'yle Osmanlı devletine dayatılan ve Osmanlı topraklarının İtilaf Devletleri arasında paylaştırılmasını öngören ağır şartlar ülkede yaygın bir hoşnutsuzluk havası yaratmıştı. Birçok yerde ulusal veya bölgesel hakların korunması için temsile dayalı yerel kongreler ve direniş örgütlenmeleri ortaya çıkmaya başladı. Mamafih, bu hareketlerde inisiyatif büyük ölçüde eski İttihatçıların elindeydi (Zürcher 1987; Karpas 2011: 19). İttihatçılar tehdit altındaki bölgelerde direniş amaçlı yerel Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri kurdular. Edirne'de Kasım 1918'de kurulan *Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'ni, Aralık'ta İzmir'de kurulan benzeri bir örgüt izledi. Aynı durum Doğuda ve Güneyde de ortaya çıktı. Nitekim Kasım 1918'de Kars'ta, Aralık 1918'de Urfa'da, Şubat 1919'da Trabzon ve Erzurum'da benzeri direniş örgütleri kuruldu. Haziran 1919 itibarıyla bütün Anadolu ve Rumeli'de büyüklü-küçüklü birçok direniş örgütü vardı. "Müslüman mülk sahipleriyle askeri-bürokratik aydınların çıkarları(-nın) bir kere daha kesişmesi"nin sonucu olan bu cemiyetler 1920 itibarıyla "genellikle İttihatçılarla dolu olan ama dini liderlerin, eşrafın, toprak sahiplerinin ve tüccarların da katıldığı yirmi sekiz kongre topladılar." (Findley 2011: 221)

Bu arada, başkent İstanbul'da 4 Mart 1919'da padişahın güvenine sahip Damat Ferit Paşa sadrazam olarak atandı. Ferit Paşa, aynı zamanda, 1913'teki sustu-

ruluşundan sonra yeniden canlanmış olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na mensuptu. Bu dönemdeki hükümetler, Yunanların Mayıs'ta İzmir'e çıkmalarından sonra²⁵ artan ulusal direniş hareketlerini bastırma politikası izlediler. Eylül ayında Damat Ferit Paşa'nın çekilmek zorunda kalmasından sonraki kabineler 1920 Nisan'ına kadar Anadolu'daki ulusal direnişle iş birliği yapmaya ve aradaki gerilimi azaltmaya çalıştılar.

Anadolu'daki direniş hareketlerini daha sonra tek bir merkezin yönetimi altında toplayacak olan Mustafa Kemal'in kendisi de aslında bir İttihat ve Terakki üyesiydi. Cemiyet içinde Cemal Paşa grubu çevresinde yer alıyor ve Enver Paşa'nın rakibi durumundaki sözü geçen bir İttihatçı subay olan Ali Fethi Bey'e yakın duruyordu. Ancak, Ocak 1913'deki Bab-ı Ali Baskını'ndan sonra Mustafa Kemal Cemiyet'in iktidar merkezinin dışında bırakılmıştı (Zürcher 1995: 207). Mütareke'den sonra İstanbul'a gelerek Ali Fethi Bey'le birlikte bazı faaliyetleri olmuş, bu arada birlikte *Minber* adlı bir gazete de çıkarmışlardı.

Anadolu'da silahlı direnişe geçilmesini düşünen Kazım Karabekir ve Ali Fuat Cebesoy gibi önde gelen bazı subaylar 1919 ilkbaharında Osmanlı ordusunda ve İmparatorluğun Müslüman tebaasının gözünde saygın bir yeri olan Mustafa Kemal Paşa'yı direniş hareketinin başına geçmesi için ikna etmeye çalıştılar. Mustafa Kemal önceleri Ali Fethi Bey'in *Osmanlı Hürriyetperveran Avam Fırkası* (Osmanlı Liberal Halk Partisi) aracılığıyla İstanbul yönetiminde kendine bir yer edinmeye çalıştıysa da, sonunda daha önce Anadolu'ya geçmiş olan ar-

25 Bu arada, İtalyanlar Güneybatı Anadolu'yu, Fransızlar da Güney Anadolu'yu işgal etmişlerdi.

kadaşlarının isteğine uyarak Anadolu'ya geçmeğe karar verdi (Zürcher 1992: 28; Zürcher 1995: 208). Tam bu sırada Damat Ferit hükümeti de Doğu Karadeniz havalisinde çeteler ve cemaatler arası çatışmalar nedeniyle bozulan kamu düzenini sağlamak üzere askeri bir müfettiş atamaya karar vermişti. Bu bölgelerdeki kargaşaların “asıl kaynağı” Pontus devletini kurmak isteyen Rum çetelerinin Samsun-Trabzon havalisinde giriştikleri hareketlerdi (Karpas 2012: 112).²⁶

Bu iş için askeri başarılarıyla, cesareti ve gururlu kişiliğiyle ünlü olan Mustafa Kemal Paşa uygun görünüyordu. Daha önce Anadolu'ya geçmiş olan Ali Fuat Paşa'nın aracılığıyla bu görev çok geniş yetkilerle donatılmış olarak Mustafa Kemal Paşa'ya verildi. Böylece, Mustafa Kemal 3. Ordu Müfettişi sıfatıyla İstanbul'dan ayrılıp 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktı. Damat Ferit hükümetinin kendisine 3. Ordu Müfettişi sıfatıyla verdiği görev hem askeri hem de idari makamlara emir verme yetkisini kapsıyordu ve bölge olarak da Samsun (Canik), Trabzon, Sivas, Erzurum ve Van livalarını içine alıyordu (Karpas 2012: 115-116).

İstanbul'da mütarekeyi izleyen yaklaşık bir buçuk yıllık dönemin çoğunda resmi siyasetteki hakim güç *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* idi. İttihatçıların gücünü yitirmesi padişahı hükümetin siyasetini etkileyebilecek bir konuma getirmişti. Gerek Sultan Reşat'ın Temmuz 1918'de ölümü üzerine tahta geçen Sultan Vahidettin gerekse önce Tefvik Paşa, sonra Damat Ferit Paşa hü-

kümetleri başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletleriyle iş birliği yaparak bazı kazançlar elde edebileceklerini umuyorlardı. Daha sonra kurulan *Sulh ve Selamet-i Osmaniye Partisi* ile İngiliz Muhipleri Cemiyeti de aynı beklentiyle hükümeti destekliyor, vatanın bölünmesinin bu yolla önlenebileceğini düşünüyorlardı (Karpas 2012: 113-113).

Bu arada İttihatçılar da boş durmuyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti Kasım 1918'de kendini feshetmiş, ama yerine *Teceddüt Fırkası* kurulmuştu. Başka bir grup muhalif İttihatçı da Fethi Bey'in önderliğinde kurulan *Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası*'nda toplandı. Yukarıda belirtildiği gibi, Aralık ayında Meclis'in feshinden sonra İttihatçılar üzerindeki baskı artırıldı. Tutuklamaların bir kısmı hükümetin girişimiyle bir kısmı da İngilizlerin isteği üzerine gerçekleşti. Bu arada *Teceddüt Fırkası* da Mayıs 1919'da kapatıldı.

Ancak Anadolu direniş hareketlerinin baskısı sonucunda Aralık ayında Meclis-i Mebusan için seçimler yapıldı. Anadolu'da Müdafai Hukuk hareketinin hakimiyeti olduğunu gören Hürriyet ve İtilaf Fırkası ise “harekat-ı milliye namı altındaki tahakküm dolayısıyla serbest intihap mümkün olamayacağından intihabada iştirak edemeyeceği”ni belirterek bu seçimleri boykot etmiştir (Tunaya 2000: 253). Seçimler sonucunda, Anadolu'daki direnişin asıl örgütleyicisi olan İttihatçı ve milliyetçi kanadın çoğunluğu sağladığı Meclis-i Mebusan 12 Ocak'ta açıldı. Toplantılarına katılmamış olmakla beraber, bu seçimde Mustafa Kemal de Erzurum temsilcisi olarak Meclis-i Mebusan'a seçilmişti (Demirel 1994: 81). Buna karşılık Ayan Meclisi'ne atananların çoğunluğu *Hürriyet ve İtilaf Partisi* taraftarı idi (Tunaya 2000: 255).

26 Trabzon Metropolitisi Hrisantos bu bölgede Pontus devletinin kurulmasını öngören bir muhtırayı Paris Barış Kongresi'ne sunmuştu (Karpas 2012: 112).

Yeni Mecliste milliyetçiler *Felah-ı Vatan* (Vatanın Kurtuluşu) adlı bir de grup kurmuşlardı. Meclis-i Mebusan 28 Ocak 1920’de bu grubun hazırladığı ve Anadolu’daki direniş hareketinin amaçlarını ifade eden *Misak-ı Milli*’yi (Milli And) kabul etti. Milli And “Türk ulusu”nu değil, imparatorluğun geri kalan Müslüman unsurlarını (yani, esas olarak Türkler ile Kürtler’i) esas alıyordu. Ne var ki, İngilizler 16 Mart’ta İstanbul’u işgal ettikten sonra Meclis’e de baskı uygulamaya başladılar; bu arada *Felah-ı Vatan* grubunun liderlerinden Hüseyin Rauf ile Kara Vasıf’ı tutukladılar. Meclis-i Mebusan bu olayı protesto etmek üzere 2 Nisan’da çalışmalarına süresiz ara verdi. On gün sonra da padişah Vahidettin Meclis-i Mebusan’ı resmen feshedecektir.

B. BÜYÜK MİLLET MECLİSİ’NİN KURULUŞU

Padişah tarafından Ordu Müfettişi olarak görevlendirilen Mustafa Kemal Paşa Mayıs ayında Anadolu’ya geçtikten sonra birbirinden bağımsız olarak faaliyet gösteren bölgesel direniş hareketlerini kendi liderliği altında bir araya getirmek üzere harekete geçti. Bu amaçla 21 Haziran 1919’da Rauf, Ali Fuat ve Refet Beylerle Amasya’da buluşarak hazırladığı bir genelgeyi (*Amasya Tamimi*) Anadolu’daki bütün sivil ve askeri yetkililere bildirdi. Genelgede, tehlike altındaki ülkeyi, İstanbul hükümetinin aczi nedeniyle, yalnızca milletin azim ve kararlılığının kurtarabileceği belirtiliyordu. Amasya Tamimi ayrıca, dış etki ve kontrolden uzak bir milli heyetin kurulmasını ve Sivas’ta bir milli kongre toplanmasını da öngörüyordu.

Ancak, Anadolu’daki direniş hareketlerini İstanbul hükümetine bir isyan girişimi olarak gören ve bu arada Mustafa Kemal Paşa’nın yetkisinin dışına çıktığını

düşünen Damat Ferit Paşa hükümeti Mustafa Kemal’i geri çağırdı. Mustafa Kemal’in başkente dönmeyi reddetmesi üzerine de onun ordu müfettişliği görevine 23 Haziran tarihli bir yazı ile son verdi ve ilgili makamlara Mustafa Kemal’in hiçbir isteğinin yerine getirilmemesini bildirdi. Bunun üzerine Mustafa Kemal askerlikten istifa ederek “sine-i millet”e döneceğini belirtti. İstanbul hükümeti 10 Temmuz’da Kazım Karabekir Paşa’ya Mustafa Kemal’i tutuklayarak İstanbul’a göndermesini emrettiyse de, Kazım Paşa bu emre uymadı ve Mustafa Kemal’e de onu hala kendisinin üstü olarak gördüğünü bildirdi. Bu, Mustafa Kemal’in kaderini belirleyen tarihsel bir andı. Diğer askeri birlik komutanlarının çoğu da bu yolda Kazım Karabekir’i izlediler (Zürcher 1995: 219-20). Böylece Mustafa Kemal İstanbul hükümeti karşısında daha serbest hareket edebilir hale geldi.

Amasya Protokolü Sivas’ta bir milli kongre toplanmasını öngörüyordu ama daha önce Erzurum ve Trabzon’daki yerel direniş örgütleri (sırasıyla, Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti) Temmuz ayında Erzurum’da ortak bir kongre toplamaya karar vermişlerdi. Kongre 10 Temmuz’da Erzurum’da toplanacaktı. Bu karardan bir süre sonra Erzurum’a gelen Mustafa Kemal de Kongre’ye katılmak istedi. Bu istek, onun İstanbul hükümetinin bir görevlisi olması nedeniyle başlangıçta kuşkuyla karşılandıysa da, Kazım Karabekir Paşa’nın araya girmesiyle sorun çözüldü ve Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey Kongre delegeliğine getirildiler (Demirel 1994: 61).²⁷ *Erzurum Kongresi* Trabzon, Erzurum, Sivas,

27 “Kongreye ilk gün askeri kıyafet ve padişah yaverliği kordonu ile ge-

Bitlis ve Van delegelerinin katılımıyla 23 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında açıldı ve 7 Ağustos'ta sona erdi. Mustafa Kemal'e Anadolu direnişinin liderlik yolunu açan da bu Kongre olmuştur.

Padişaha bağlılık telgrafı çekilmesiyle başlayan Kongre'nin sonunda ulusal sınırlar içindeki vatan topraklarının bölünmez bütünlüğünü vurgulayan ve yabancı işgallere karşı konulacağını belirten 10 maddelik bir bildiri yayımlandı. Bu bildiride, ayrıca, feshedilmiş olan Meclis-i Mebusan'ın toplanması ve böylece ulusun kaderiyle ilgili kararların onun tarafından alınması istenmiştir. Erzurum Kongresi bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında "Heyet-i Temsiliye" adı altında bir de yürütme organı seçti (Karpas 2012: 119-120).

Ne var ki, asıl amacı Anadolu'daki bütün direniş hareketlerini birleştirmek olan Mustafa Kemal Paşa için bu sadece ilk adımdı. Nitekim daha önce kararlaştırılmış olan Sivas Kongresi 4-11 Eylül'de bu sefer daha geniş bir katılımı toplandı. Bu Kongre'ye Anadolu'nun çeşitli yerlerinden katılan delege sayısı 40'a yakındı. *Sivas Kongresi'nin aldığı en önemli karar, bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* adı altında birleştirmektir.²⁸ Bu Kongrenin kararları esas olarak Erzurum Bildirisini ulusal düzeye taşıyordu. Birleşik yeni Cemiyet'in yönetimi yine Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında 16 kişilik bir Heyet-i Temsiliye'ye verildi. Heyetin başkanı

olarak Mustafa Kemal böylece milli mücadelenin yönetimini eline almıştır (Karpas 2012: 121).

Kendisine verilen yetkiler bakımından adeta bir Anadolu hükümeti olan Heyet-i Temsiliye yine de kendisini Osmanlı yönetiminin bir rakibi olarak takdim etmemeye özen göstermiştir (Demirel 1994: 65). Buna rağmen, Sivas Kongresi'nden sonra Anadolu'daki direniş hareketiyle İstanbul hükümetinin ilişkileri iyice gerginleşmişti. Mustafa Kemal Damat Ferit Paşa hükümetiyle bütün ilişkilerini kesmiş, sonunda Damat Ferit Eylül 1919'da görevinden çekilmek zorunda kalmıştı.

Öyle görünüyor ki, Mustafa Kemal ve arkadaşları başlangıçta İtilaf devletleriyle askeri bir hesaplaşmaya girmeden ve İstanbul hükümetinin Anadolu hareketine sempati duyan üyeleriyle iş birliği içinde amaçlarına ulaşabileceklerine inanıyorlardı. Nitekim Sivas Kongresi'nden sonra Mustafa Kemal bizzat padişahla yazışarak onu ve hükümeti Erzurum ve Sivas'ta alınan kararları kabul etmeye davet etmiş, bunu gerçekleştiremeyince de İstanbul'la teması kesmiştir (Karpas 2012: 123). Yine de Ali Rıza Paşa başkanlığındaki yeni hükümetin Bahriye Nazırı olan Salih Paşa 22 Ekim 1919'da Amasya'da Mustafa Kemal'le görüştü ve bir anlaşma yaptı. Buna göre, İstanbul dışında yeni bir Vekiller Heyeti toplanacaktı (Hale 1996: 63).

Daha sonraki olaylar da bu anlaşmaya uygun gelişti. Esasen, milli mücadele sırasında Osmanlı yönetimiyle Ankara hükümetleri arasında sürekli ve uzlaşmaz bir çatışma olduğu yolundaki yaygın görüşlere rağmen, gerçekte bu tarihten sonra İstanbul hükümetleri ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlana-

len Mustafa Kemal, Trabzon delegesinin ikaz ve itirazı üzerine daha sonra sivil elbise giymek durumunda kalmıştı." (Karpas 2012: 119)

28 Bu birliğin fiilen sağlanması 1920 ilkbaharına kadar sürmüş ve ancak Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla kesinleşmiştir.

çak olan Anadolu hareketi iç içe geçmiş durumdaydı. Belirtmek gerekir ki, bu dönemdeki bütün hükümetler “hain” Damat Ferit Paşa’nın başkanlık ettiği hükümetler değildi.

Bu iç içe geçmişlik daha sonra Osmanlı devleti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında siyasi ve hukuki devamlılık halini almıştır. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti’nin bazı Osmanlı kurumlarını devam ettirmesi, onun bürokratik kadrosunu büyük ölçüde devralmış olması ve Osmanlı devletinin borçlarını ödemiş olması Osmanlı devleti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında kopukluk yerine devamlılığın var olduğunu göstermektedir (Tunçay 2005: 47-51). Ertesi yılın Nisan ayında Ankara’da açılacak olan Büyük Millet Meclisi İttihatçı, müzakere usulleri ve hatta yasama konuları bakımından da Meclisi Mebusan’ın devamıdır. Milli hakimiyet kavramı bakımından da aynı durum geçerlidir. Nitekim milli hakimiyet terimi İkinci Meşrutiyet döneminde egemenliğin padişaha değil de millet ait olduğu anlamında kullanılmıştır. Mahmut Goloğlu’nun Birinci Meclis dönemini “Üçüncü Meşrutiyet” olarak adlandırması bu bakımdan büsbütün anlamsız değildir (Akyol 2012: 21; Akyol 2015: 253, 257).

Ali Rıza Paşa hükümeti 9 Ekim 1919’da Meclis-i Mebusan’ın yeniden açılacağını duyurmuştu. Nitekim Aralık ayında seçimler yapıldı ve Meclis-i Mebusan 12 Ocak 1920’de İstanbul’da açıldı. Kısa ömürlü olan bu Meclis’in yaptığı en önemli iş, yukarıda işaret edildiği gibi, “Misak-ı Milli”yi kabul etmek oldu. Misak-ı Milli’nin esasını daha önce Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararlar oluşturmuştur (Karpas 2012: 120). Padişahı ve hükümetini milli iradeye boyun eğmeleri

ve ulusun üstünde bir konumdaymış gibi hareket etmemeleri yönünde uyarı Misak-ı Milli “devrimci” bir belgedir. Nitekim bu belge ile ülke “İmparatorluk geçmişinden keskin bir bıçakla ayrılmış ve Avrupa siyasal felsefesinden alınan düşüncelere dayalı yeni bir siyasal sistem kurulmuştur.” (Karpas 2011: 21)

Meclis-i Mebusan’ın önce faaliyetlerini kendiliğinden tatil etmesi, ardından resmen feshedilmesi (12 Nisan 1920) Anadolu’daki milliyetçilerin ülke yönetimini ele almaları için uygun bir vesile oldu. Mustafa Kemal Paşa Meclis-i Mebusan’ın son toplantısını yaptığının ertesi günü, 19 Mart 1920’de bütün yurda Ankara’da olağanüstü yetkileri haiz bir Meclis toplanması için seçimler yapılacağını duyurdu. Ankara’daki Meclise Müdafaa-i Hukuk hareketinin ülke sathındaki şubelerince 232 kişi seçilmiş,²⁹ Meclis-i Mebusan üyesi 92 kişi ise doğal üye sayılmıştı (Zürcher 1995: 221). Seçimden sonra Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920 günü Ankara’da toplandı. Meclis’in açılışına ancak 115 milletvekili yetişebilmişti; zamanla seçilen diğer vekillerin ve gelebilecek Meclis-i Mebusan üyelerinin de katılmasıyla, Ocak 1921 itibarıyla BMM’nin üye sayısı 360’a ulaşacaktır. Doğal olarak, Büyük Millet Meclisi üyelerinin çoğu İttihat ve Terakki geçmişine sahiptir (Akyol 2012: 18, 22).

1. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu

Büyük Millet Meclisi, Kanun-i Esasi’nin yürürlükte olup olmadığı sorununa değinmeksizin, yeni hükümet sisteminin esaslarını belirleyen bir kararı açılışının ertesi

29 Bu seçimde ve daha sonra yapılacak olan 1923 seçiminde Meclis-i Mebusanla ilgili seçim mevzuatı uygulanmıştır (Akyol 2012: 22).

günü (24 Nisan) kabul etti. Bu karar meclis üstünlüğü, devlet başkanlığı müessesesinin ihdasına gerek olmadığı, Meclisçe seçilecek ve ona karşı sorumlu olacak bir hükümet teşkili, Meclis başkanının hükümetin de başkanı olması gibi esaslar içeriyordu. Bu esaslar daha sonraki Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun da temelini oluşturmuştur (Tanör 1996: 179-80).

Türkiye Büyük Millet Meclisi bundan sonra 25 Nisan'da bir "yürütme kuvveti"nin oluşturulmasını kararlaştırdı, 2 Mayıs'ta da İcra Vekillerinin seçilme yöntemine ilişkin kanunu çıkardı. Bu kanunla, "kuvvetler birliği" esasına dayalı olarak meclis hükümeti sistemi getiriliyordu. Millet Meclisi'nin çalışma düzeniyle ilgili kurallar koyan *Nisab-ı Müzakere Kanunu* da 5 Eylül'de kabul edildi. İcra Vekillerinin seçilme yöntemine ilişkin kanunda 4 Kasım'da yapılan bir değişiklik de, bakanların seçilmesinde Meclis başkanına inisiyatif tanındı. Bu, bakanlar arasında ve bakanlarla Meclis Başkanı arasında uyumlu çalışma yapılmasını kolaylaştıracak olan bir değişiklikti.

Bu arada İstanbul Hükümeti 10 Ağustos 1920'de Osmanlı İmparatorluğunun "idam fermanı" anlamına gelem *Sevr Antlaşması*'nı imzalamıştı. Bu anlaşma Türk halkının da İmparatorluk gibi ölmüş olduğunu farz edercesine, Carter Findley'in deyimiyle (2011: 218-219) "müstakbel Türkiye Cumhuriyeti topraklarının çoğunu birilerine hediye" ediyordu. Ancak Sevr Antlaşması hiçbir zaman onaylanmadı. Milli Mücadele'nin başlaması Anadolu halkının Sevr'i kabul etmeyeceğini göstermişti. Kaldı ki, Büyük Millet Meclisi 7 Haziran'da çıkardığı bir kanunla İstanbul'un işgal edildiği 16 Mart 1920'den itibaren İstanbul hükümetlerinin yaptığı bütün anlaşmaları geçersiz ilan etmişti (Akyol 2012: 35).

Ancak, ulusal direnişin zaferle sonuçlanması Sevr'in sadece Anadolu'yla ilgili hükümlerini geçersiz kılmış, bu Anlaşmanın Arap toprakları üzerindeki etkisi kalıcı olmuştur (Findley 2011:219).

2. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Yapılışı

Büyük Millet Meclisi daha sonra Ankara'da oluşmakta olan yeni siyasi kimliğin hukuki konumunu belirlemek ve yetki çerçevesini çizmek üzere bir Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yapma sürecini başlattı. İcra Vekilleri Heyeti bir Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası ha zırlayarak bunu 18 Eylül 1920'de Meclis genel kuruluna sundu. Bir özel komisyonun kendisine havale edilen bu metne ilişkin raporunu 18 Kasım'da hazırlamasını müteakip Meclis'te esastan görüşülmeye başlandı. Meclis görüşmeler iki ayda sonuçlandırılarak *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu* 20 Ocak 1921'de kabul edildi. Büyük Millet Meclisi bu tasarıyı olağan yasama usulüne göre müzakere edip kabul etmiştir.

Hazırlanış ve kabul ediliş yöntemi bakımından bu Kanun'un demokratik esaslara bir ölçüde uygun olduğu söylenebilir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu gerçi özel yöntemler ve kabul yeter-sayıları gözetilmeden kabul edilmiştir, ancak BMM daha başlangıçta olağanüstü yetkileri haiz bir meclis olarak toplanmıştı (Tanör 1996: 190-91). Bununla beraber, Türk anayasa hukuku doktrininde genel kabul gören görüşün aksine, 24 maddelik kısa bir metin olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun teknik anlamda yeni bir anayasa niteliği taşıdığı söylenebilir. Bunun en temel nedeni, bu Kanunun yurttaşların temel haklarını siyasi otoriteye karşı güvence altına alan bir bölüme yer vermemiş ve ayrı bir yargı teşkilatı kurmamış olmasıdır.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ndaki bu eksikliğin nedeni, bu hususların Kanun-i Esasi'de düzenlenmiş olmasıydı. Ankara hükümeti de zaten esas olarak Osmanlı Devleti'nin 1876 Anayasası'yla kurulan yargı mekanizmasını kullanmaktaydı. Aslında 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Mütareke sonrasında Anadolu'da ortaya çıkan iktidar boşluğunu doldurmak ve münhasıran geçici olduğu varsayılan bu olağanüstü şartların yarattığı ihtiyaçları karşılamak amacıyla hazırlanmıştı. Bu arada, bu istisnai Kanun'da devlet başkanlığına yer verilmemiş olması da padişahın 1909 anayasal rejimindeki konumunun zımnen kabul edildiğini göstermektedir.

Böyle bakıldığında 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Osmanlı anayasal rejimini kısmen geçerli saydığı sonucuna varılabilir. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa'nın 30 Ocak 1921 tarihinde Sadrazam Tefik Paşa'ya gönderdiği bir yazıda Kanun-i Esasi'nin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na aykırı olmayan hükümlerinin geçerli olduğunu bildirdiği gerçeği bu düşüncüyü kuvvetlendirmektedir. Keza, bu dönemde çıkarılan bazı kanunlarda da Kanun-i Esasi'ye açıkça atıfta bulunulmuştur (Tanör 1996: 204). Nihayet, Kanun-i Esasi'nin kesin olarak yürürlükten kaldırılması ancak 1924 Anayasası'nın 104. maddesiyle olmuştur. Esasen, daha başlangıçta Osmanlı Meclis-i Mebusan'ından gelen milletvekillerinin Büyük Millet Meclisi'ne doğal üyeler olarak kabul edilmiş olmaları da bu yorumu doğrulamaktadır.

Bu arada, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu egemenliğin kaynağını münhasıran “millet”e³⁰ dayandırmak (m. 1,

30 Ancak burada egemenliğin sahibi olan “millet”in kimliği belirlenmiş veya adı konmuş değildir. Bu tarihte henüz hukuk diline “Türk

2), bir “Türkiye Devleti”nden (m. 3) ve “Türkiye”³¹ ülkesinden (m. 10) söz etmek suretiyle yeni bir devlet ve egemenlik yapısı kurmuş görünmekteyse de; bu hususlar ayrı bir devlet kurma iradesinin bir kanıtı olmaktan ziyade, bir önceki paragrafta işaret edilen, geçici olacağı varsayılan olağanüstü şartlarda milli mücadeleyi yürüten Ankara hükümetine meşruluk devşirme ve bütün “milli kuvvetler”in onun yönetimi altında birleştiğini gösterme amacıyla açıklanabilirler. Ayrıca, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda “hakimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu”nun belirtilmesi de yeni bir anayasanın varlığına değil, “millet”in egemenliğine padişah başta olmak üzere hiçbir ortak tanınmayacağı anlamına gelmektedir. Esasen 1909 Anayasa değişikliklerinden sonra Kanun-ı Esasi açısından bile padişah artık egemenliğin asıl kaynağı olmaktan çıkmıştı. Kanun'daki “Türkiye Devleti” ibaresi de yeni bir devletin kurulduğuna delalet etmez; bununla Osmanlı ülkesinin BMM hükümeti tarafından kontrol altında tutulan kısmı kastedilmektedir.

Sonuç olarak 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Kanun-i Esasi'nin yerine geçen yeni bir anayasa değil de, olağanüstü şartların zorunlu kıldığı ve ülkenin BMM hükümeti tarafından kontrol edilen kısmında geçerli olmak üzere Osmanlı anayasal düzeninde yapılan geçici değişiklikleri kayıt altına alan bir belge olduğu söylene-

“milleti” kavramı girmemiştir. Taha Akyol'un da belirttiği gibi, “millet” hala Mustafa Kemal'in 24 Nisanda BMM'de yaptığı konuşmada atıfta bulunduğu “Osmanlı milleti”dir. (Akyol 2012: 24)

31 Aslında, bu topraklardan “Türkiye” olarak ilk bahseden resmi belge Misak-ı Milli idi (Findley 2011: 222). Buna karşılık “Türkiye devleti” ibaresi daha önce herhangi bir hukuki belgede yer almamış, ancak Ahmet Cevdet Paşa Tezakir (1855-1865) adlı eserinde “devlet-i Türkiye” terimini kullanmıştır (Akyol 2015: 190).

bilir. Hukuk tekniği açısından, Büyük Millet Meclisi'nin baştan itibaren haiz olduğu istisnai konum ve sahip olduğu olağanüstü yetkileri bir "tali kurucu iktidar" yetkisinin dayanağı olarak görmek gerekir.³²

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu "meclis hükümeti" modeline uygun bir hükümet sistemi öngörüyordu. Kanun'a göre yürütme ve yasama yetkileri Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde toplanmıştı (m. 2). Modelin gereği olarak yasamadan ayrı bir hukuki güç ve organ olarak "yürütme" yoktu, ülke "Büyük Millet Meclisi Hükümeti" tarafından yönetilecekti (m. 3). Gerçi Teşkilat-ı Esasiye Kanunu bir "Vekiller Heyeti"nden söz etmek suretiyle (m. 9), yürütme yetkisini kullanacak bağımsız bir organın söz konusu olduğu izlenimi vermekle beraber, her biri ayrı ayrı seçilen bakanlardan oluşan bu Heyet gerçekte Meclis'e bağımlı olan ve onun talimatları doğrultusunda hareket etmekle görevlidir. Ayrıca, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu bir devlet başkanlığı makamına ver vermediği için, Meclis Başkanını söz konusu Heyetin de doğal başkanı saymıştır (m. 9).

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda ayrı bir yargı kuvveti ve yetkisinden de söz edilmemiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi, bu Kanun-i Esasi'nin yürürlükte olduğunun kabulüyle tutarlıdır. Ancak İstiklal Mahkemeleri örneğinde olduğu gibi, Büyük Millet Meclisi zaman zaman yargı yetkisine de sahipmiş gibi hareket etmiştir. Bu durumda, 1921 geçici rejiminde üç kuvveti de içeren bir kuvvetler birliği sisteminin hakim olduğu söylenebilir.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Meclis'ten bağımsız bir

32 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun teknik anlamda bir anlaşma sayılamayacağı konusunda daha fazla bilgi için, bkz. Erdoğan 2021.

yürütme kuvveti öngörmese de, idari yapıya ilişkin olarak bazı esaslar da getirmiştir. Buna göre, iller özerkliğe sahiptirler ve vilayet şuralarının eğitim, sağlık, bayındırlık, iktisat ve ziraat konularında kanunlar çerçevesinde geniş yetkileri vardı.³³ Ayrıca, 1. maddede "halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esası" benimsenmekle beraber, bu hüküm rejimin temsili nitelikte olmadığı değil, ülkenin doğrudan doğruya – "Millet" in kendisinden ayrı bir varlığı olmadığı düşünülen– Büyük Millet Meclisi tarafından yönetileceği anlamına gelmektedir. Nitekim hem birinci meclis dönemindeki hem de daha sonraki resmi söylemde "Millet" ile Meclis'in bir ve aynı şey olduğu varsayılmış, hatta Mustafa Kemal Büyük Millet Meclisi Reisi olarak aldığı kararlar ile "millet" ve "milli hakimiyet" i çoğu zaman aynı anlamda kullanmıştır.³⁴

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra zaman içinde hem egemenlik yapısındaki belirsizlikleri ortadan kaldıracak, hem de hükümet sistemini saf meclis hükümeti modelinden uzaklaştıracak yasal ve fiili adımlar atılacaktır. Bunun gereği olarak 3 Kasım 1922'de saltanat kaldırılarak, padişah tamamen anayasal sistemin dışına çıkarılmış, böylece cumhuriyet yolunda ilk adım atılmıştır. Bu kararı hızlandıran gelişme, Lozan Barış Konferansı'na gidecek heyet konusunda Ankara hükümeti ile İstanbul hükümeti arasında ortaya çıkan anlaşmazlıktı. İtilaf devletlerinin Barış Konferansına İstanbul hükümetini çağırması Büyük

33 Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal de 16 Ocak 1923'te İzmit'te yaptığı bir basın toplantısında, bir soruya cevaben, genel özerklik ilkesine uygun olarak Kürtlerin de bulundukları illerde "kendilerini özerk olarak idare edecekleri"ni söylemişti (Akyol 2012: 156).

34 Bu kullanımın örnekleri Taha Akyol'un Atatürk'ün İhtilal Hukuku (2012) adlı kitabında bulunabilir.

Millet Meclisi'nin Türkiye'yi temsil konusundaki tekelci otorite iddiasına bir meydan okumaydı.

Bunun üzerine Mustafa Kemal saltanat ve hilafeti birbirinden ayıran ve saltanatı kaldıran bir adım atılması gerektiğine karar verdi. Bu yöndeki kanun teklifi 1 Kasım 1922'de Büyük Millet Meclisi'ne sunuldu ve görüşmelerden sonra 3 Kasım'da kabul edildi. Kanun saltanat "hükümet şekli"ni 1920'den itibaren kaldırıyor ve Osmanlı hanedanından "ilmen ve ahlaken" en uygun olan kişiyi halife olarak seçeceğini belirtiyordu. Bu olay muhafazakar eğilimli milletvekillerinde burukluk yaratmış olsa da, onların saltanatın devamını prensip olarak savunmaları da makul değildi. Çünkü muhafazakarlardan saltanatın kaldırılmasına ne dini ne de demokratik gerekçelerle karşı çıkmaları ikna edici olabilirdi. Sultan Vahdettin saltanatın kaldırılması üzerine 17 Kasım'da ülkeyi terk etti ve ertesi gün Meclis Aldülmecit Efendi'yi halife seçti (Lewis 1991: 257-259). Bundan yaklaşık bir yıl sonra, 29 Ekim 1923'te çıkarılan bir kanunla cumhuriyet resmen "hükümet şekli" olarak kabul edilmiştir.

Hükümet sistemiyle ilgili olarak yapılan değişikliklere gelince, bunların ilki 8 Temmuz 1922 tarihli *İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun*'dur. Bu kanun, vekillerin Meclis başkanı tarafından aday gösterilmeksizin TBMM tarafından ayrı ayrı seçileceğini öngörmekle beraber, Meclis'in bir kişiyi de icra vekilleri heyeti başkanı olarak seçeceğini belirtiyordu (m. 1). Bu bir anlamda adı konmamış bir "başbakanlık" kurumunun yaratılması demektir. İkincisi, 14 Nisan 1923'te alınan bir Meclis kararıyla, bu potansiyel "başbakan"ın bakanlar kurulu içindeki konumunun güçlendirilmesi ve bu kurul için ortak sorumluluk kuralının getirilmesidir. Üçüncü

adım, yukarıda işaret edilmiş olan, cumhuriyetin ilanına ilişkin kanunun çıkarılmasıdır. Bu kanun bir yandan bir devlet başkanlığı (cumhurbaşkanlığı) makamı yaratmış; öte yandan da icra vekilleri heyetinin başkanını açıkça "başvekil" olarak adlandırmış ve bakanların başvekil tarafından aday gösterilmesini takiben Meclis'in onayına sunulması yöntemini getirmiştir.

Böylece 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun orijinal metninin öngördüğü meclis hükümeti sistemi modeline bazı parlamenter unsurlar katılmıştır. Anayasa hukuku doktrinimizdeki, bu Kanun'un meclis hükümeti modelini esas almakla beraber uygulamada parlamenter rejim gibi işlediği (Özbudun 1993: 7) veya iki modelin bazı unsurlarını birleştiren karma bir sistem oluşturduğu (Tanör 1996: 210) yolundaki görüşlerin olgusal dayanağı budur.

3. Siyasi Hayat

Birinci Büyük Millet Meclisi döneminde Meclis'te bugünkü anlamda resmi parti grupları olmamakla beraber, milletvekilleri arasında fiili gruplaşmalar oluşmuştur. Mustafa Kemal ise Meclis içindeki gruplaşmaların iş yapmayı zorlaştırdığı görüşündeydi. Bundan dolayı çareyi kendi grubunu oluşturmakta buldu ve bu amaçla 10 Mayıs 1921'de *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu*'nu kurdu. Bu *Birinci Grup* ilk Kemalist parlamenter gruptu. Birinci Grupta toplanan Kemalistler Türkiye'nin siyasal bağımsızlığını korumanın tek yolunun vatandaşlık, ulusçuluk ve laiklik ilkelerine dayanan modern bir devlet kurmak olduğuna inanıyorlardı (Kazancıgil 2000: 138).

Ancak, bu girişimin Meclis'in asıl gayesinden uzaklaşarak "fırkacılık"a sebebiyet vereceğinden kaygı duyan bazı milletvekilleri de vardı ve bunlar Mustafa Kemal'in Müdafaa-i Hukuk hareketini bir grup olarak örgütlemesine karşı çıkmışlardır. Mesela, Hüseyin Avni Bey'e göre bu hareket, bütün milletin ve Meclis'in ortak olan temel amacının yalnızca bir zümrenin amacıymış gibi görülmesine ve bu grup dışında kalan Meclis üyelerinin bu amacı paylaşmadıkları düşüncesine yol açabilecek olması bakımından sakıncalıydı (Yeşil 1994: 76-77).

Bundan yaklaşık bir yıl sonra, 1922 Temmuz'unda, Erzurum milletvekili Hüseyin Avni Bey'in de aralarında bulunduğu bazı mebuslar İkinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adıyla bir muhalefet grubu oluşturdular. İkinci Grubun programında bireysel özgürlükler ve yargı bağımsızlığı vurgusu öne çıkmakta, ayrıca siyasi suçlarda idam cezası reddedilmekteydi (Akyol 2012: 33). Böylece İttihat ve Terakki'nin kurulmasıyla başlayan siyasi parti hayatı ideoloji ve teşkilat bakımından kısmen de olsa devamlılık göstermiş; bu arada İttihat ve Terakki şubeleri önce Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şekline bürünmüş, daha sonra da Halk Fırkası olarak yeniden ortaya çıkmıştır (Karpas 2012: 137-138).

Kemal Karpas'a göre (2011: 26), Birinci Grup geleneksel kültür ve kurumları ilerlemenin önündeki başlıca engel olarak gören, hükümetle ilişkili asker ve bürokratlardan oluşuyordu. Bunlar yukarıdan aşağıya bir devrimden yanaydılar.³⁵ Çoğunlukla taşralı liderlerden

³⁵ Karpas başka bir yerde aynı konuda şunu yazıyor: "Birinci Grup'u teşkil eden Müdafaa-i Hukuk Grubu, bürokratik geleneği yani devletçi görüşü de (...) kabullenerek devlet otoritesini alabildiğine genişletmek taraftandı. Nitekim bu eğilimler kısa süre sonra et-

meydana gelen İkinci Grup ise esas olarak gelenekçi olmakla beraber, devletin kişilerin kendilerini geliştirmelerinin önündeki engelleri kaldırmasından yanaydı. Başka bir anlatımla, Birinci Grup kültürel açıdan "ilerici" fakat toplumsal ve ekonomik açılardan tutucu iken, İkinci Grup ekonomide yenilik ve özgürlük taraftarı fakat kültürel açıdan muhafazakardı.

Bu arada belirtmek gerekir ki, öteden beri devrim tarihi yazarları arasında, toplumsal ve siyasal görüşleri açısından Birinci Grubun "ilerici" ve "devrimci", buna karşılık İkinci Grubun muhafazakar, hatta gerici olduğuna ilişkin yaygın bir kanaat vardır.³⁶ Oysa, Ahmet

kisini göstermiş ve bütün muhalefeti yok etmekle sonuçlanmışır." Bu yönelimin başka bir sonucu da, Birinci Grup'ta "1924'ten sonra çoğunluğu ikinci ve üçüncü derecede kimseler teşkil etmeye" başlaması olmuştur." (Karpas 2012: 143).

³⁶ Örneğin İhsan Güneş'in Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun "liberallerin siyasi organizasyonu" olduğunu, bunun karşısında ise "muhafazakarların bulunduğu"nu ve İkinci Grubun "kişisel çıkar temeli üstüne" kurulduğunu ve esas itibarıyla memnuniyetsizlerden oluştuğunu (1997: 177, 184) ileri sürmüştür. Aynı yazar öte yandan, bu gruba mensup milletvekillerinin "meclisi kimserin dağıtma-yacağını, meclisin her istediğini yapabileceğini, hatta dilerse padişahı bile geri getirebileceğini söylemekten kaçınmamış" olduklarından ve bu arada grubun önde gelen sözcülerinden Hüseyin Avni Bey'in "hakk-ı hükümrardan dolayı karşısına değil o saray, herhangi bir adam çıkarsa Yunan ve İngiliz kadar düşmanıdır. İstese paşalar olsun, ister hocalar, ister hacılar olsun kim olursa olsun" şeklindeki konuşmasından hareketle, İkinci Grubun meclisin üstünlüğü ve millî irade kavramlarını sırf bir muhalefet stratejisi olarak kullandıkları sonucuna varmaktadır (Güneş 1997: 186-87). İhsan Güneş'in bu ve benzeri anlatımlarında, her nedense, Birinci Grubun "iyi niyet"inden hiçbir şekilde şüphe edilmezken, İkinci Grubun her "iyi" söz ve tutumunu samimiyeysiz ve kişisel çıkar amaçlı bir taktikten ibaret olmaktadır. Daha da ilginç olan, İkinci Grubun liberal-muhafazakar programı bile (Güneş 1997: 189-92), grup üyelerinin iyi niyeti ve demokratiği hakkında Güneş'i ikna etmeye yetmemektedir.

Demirel'in İkinci Gruba ilişkin olarak yaptığı titiz araştırma (Demirel 1994) bu yargıyı doğrulamamakta ve İkinci Grubun muhalefatinin büyük ölçüde demokratik denetim çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu arada Stefanos Yerasimos da İkinci Grubu açıkça "liberal" muhalefet olarak nitelemektedir (Yerasimos 1990: 80, 92-95).

Daha birinci Meclis'te beliren bu ikili ayrışma, Carter Findley'in Osmanlı modernleşmesinin başından itibaren bir özelliği olduğunu belirttiği radikal-muhafazakar ayrışmasının devamı olarak da görülebilir. Findley'e göre, Türkiye'nin son iki yüzyıllık tarihini bu iki değişim modelinin etkileşimi şekillendirmiştir. Bu iki akım "kimi zaman çatışarak kimi zaman da birbirlerine yaklaşarak, kendilerini dönüştürerek ve küresel modernlik evrimine devam ettikçe muhayyel hatları değişen bir geleceğe uzanarak diyalektik bir etkileşime girdiler." Gerek nispeten radikal ve laikleştirici akım gerekse İslami eğilimli daha muhafazakar akım her zaman kendi içlerinde farklı eğilim ve hareketleri de barındırmışlardır. Radikal laikleştirmeci aydınlar yeni düzenin önce meşrutî (1908), ardından da millî (1922) olması için verilen mücadelenin lider kadrosunu oluşturmuş ve Türkiye'yi 1950'ye kadar yönetmiştir. Buna karşılık kültürel-muhafazakar görüşleri benimseyen tüccarlar ve toprak sahipleri daha çok dini hareketleri desteklemişlerdir (Findley 2011: 18-20).

Büyük Millet Meclisi'nde İkinci Grup olarak örgütlenen muhalifler gerek millî mücadele döneminde gerekse daha sonra, TBMM'nin yetkilerinin korunması konusunda oldukça hassas davranmış ve Mustafa Kemal'in olağanüstü dönemin şartlarından yararlanan

rak elinde aşırı güç toplamasını önlemeye çalışmışlardır. Özellikle Ağustos 1921 ile Mayıs 1922 tarihleri arasında Mustafa Kemal Paşa'ya *Başkomutanlık* unvanı altında geçici diktatörlük yetkileri verilmesi konusunda İkinci Grup isteksiz davranmış ve onun bu yetkiyi uzun süre elinde bulundurmasına karşı çıkmıştır.³⁷ Benzeri bir durum İstiklal Mahkemeleri'nin³⁸ Meclis'in denetimi altına alınması yönündeki muhalefet tutumunda da ortaya çıkmış, bu arada Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey de 14 Ocak 1922'de yapılan gizli oturumda bu mahkemelerin geniş yetkilerle donatılmasına karşı çıkarak hukukun üstünlüğünden yana tutum almıştır.

İkinci Grup ayrıca Lozan görüşmelerinde de Mustafa Kemal yönetimiyle "uyumlu" hareket etmemiş, barışın şartları konusunda son sözü Mustafa Kemal'in kendisinin ve hükümetin değil Meclis'in söylemesinde ve Misak-ı Milli'den taviz verilmemesinde ısrarlı olmuştur (Demirel 1994: 371-72, 505-07). Nisan 1923'te Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na aykırı olarak erken seçim kararı alınmasının ana nedenlerinden biri de Kemalist yönetimin Meclis'in Antlaşmayı reddedebileceğinden endişe etmesi idi. Bu dönemde Meclis ile ordu iki rakip ve alternatif iktidar kaynağı olarak algılanıyordu (Akalin 2010: 83).

İşte bütün bu nedenlerle ve ayrıca muhtemelen

37 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Demirel 1994: 260-302.

38 İstiklal Mahkemeleri başlangıçta asker kaçaklarını yargılamak amacıyla kurulmuş iken, zamanla yetkileri genişletilmiş ve İzmir Suikast-i girişimi sonrası yargılamalarının da gösterdiği gibi, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın muhaliflerini etkisizleştirme aracı haline dönüşmüştür. Cumhuriyet döneminde ise İstiklal Mahkemeleri, Meclis tarafından denetlenmek şöyle dursun, milletvekillerinin bile korktuğu bir güç haline gelmiştir (Karpas 2012: 150-151; Akyol 2012: 113).

Kemalist yönetimin gerekli gördüğü reformların yapılmasını kolaylaştırmak amacıyla, 1 Nisan 1923'te Meclis'in "erken seçim" kararı alması sağlanmıştır. Ancak bu kararın o zaman yürürlükte olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na uygunluğu tartışmalıdır. Çünkü Teşkilat-ı Esasiye Kanunu "madde-i münferide"sinde milli gayenin gerçekleşmesine kadar Meclis'in aralıksız toplanacağını öngörüyordu. Ulusal amacın gerçekleştiğine ise Millet Meclisi üçte-iki çoğunlukla karar verilebilecekti. Oysa, seçimlerin yenilenmesi kararı fiilen amacın gerçekleştiğine ("gayenin husulü"ne) karar vermek anlamına geldiği halde, bu karar basit çoğunlukla alınmıştır (Tunçay 1981: 50; Tanör 1996: 215-6; Demirel 1994: 512). Bu durumda erken seçim kararı Meclis'e karşı gerçekleştirilmiş fiili bir darbe olarak nitelenebilir.

Erken seçim kararından bir hafta sonra Mustafa Kemal Paşa Birinci Grubun Halk Fırkası'na dönüştürüleceğini açıklayan 9 maddelik bir bildiri yayımlamış,³⁹ Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nda 15 Nisan'da yapılan değişiklikle de "Birinci Grup dışındaki siyasi grup ve örgütlerin faaliyetlerini sürdürme imkanları ortadan kaldırılmış, ya da en azından vatan hainliğiyle suçlanma tehlikesiyle karşı karşıya bırakılmıştır". Nitekim Mustafa Kemal'in aday listelerini bizzat belirlediği, 1923 yılının Haziran-Temmuz-Ağustos aylarında iki dereceli olarak yapılan se-

çimler sonucunda İkinci Grup'tan hiçbir kişi yeni Meclis'e girememiş ve böylece İkinci Grup tarih sahnesinden silinmiştir (Demirel 1994: 530, 584). Ayrıca, bu seçimlerden itibaren yürütme gitgide yasamanın üstünde bir güç haline gelecektir (Akyol 2012: 121). Böylece Türkiye Cumhuriyeti'nde tek-parti yönetiminin ve Mustafa Kemal'in kişisel egemenliğine gidişin yolu açılmıştır.

Seçimlerden sonra yeni Meclis 11 Ağustos 1923'te toplandı. Meclis din adamları ile yerel eşrafın da temsil edildiği Birinci Meclis'ten farklı olarak artık bürokrasi ağırlıklı idi (Akyol 2012: 276). Meclis 13 Ağustos'ta Mustafa Kemal'i Meclis Başkan, 14 Ağustos'ta da onun adayı Fethi Bey başvekil seçti. Yeni bakanlar kurulunda Fevzi Paşa genelkurmay başkanı, İsmet Paşa ise Dışişleri Bakanı olarak yer aldılar. Mustafa Kemal'in kontrolünü elinde bulundurduğu bu Meclis 23 Ağustos'ta da Lozan Antlaşması'nı onaylamış ve Cumhuriyeti ilan etmiş (29 Ekim 1923), ertesini yıl da hilafeti kaldırmıştır (3 Mart 1924).⁴⁰

39 Bu Bildiri'de sözü edilen parti (Halk Fırkası) ancak 9 Eylül 1923'te teşkil edilmiş ve 11 Eylül'de resmi başvurusunu yapmıştır (Tunçay, 1981: 57). Kemal Karpat sonradan Cumhuriyet Halk Partisi adını alacak olan bu partinin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin (ARMHC) yeniden örgütlenmesi olarak ortaya çıktığı görüşünün yanlış olduğuna, ARMHC'nin daha önce fiilen dağılmış olduğuna haklı olarak dikkat çekmektedir. Böylece, Karpat'a göre, "Türk Devrimi, farklı ideolojileri barındıran geniş tabanlı bir halk hareketinden, küçük bir grubun hareketine dönüştü." (Karpat 201. 49).

40 Bu adımı, aşağı yukarı aynı sıralarda Mustafa Kemal'in orduyu yeniden örgütlemek suretiyle muhtemel rakiplerini siyasetten tasfiye etmesiyle birlikte düşünmek gerekiyor. Nitekim, bu yeni düzenleme sonucunda Kazım Karabekir ve Ali Fuat Cebesoy gibi milli mücadelenin önde gelen şahsiyetleri ordu müfettişliklerine atanmak suretiyle Ankara'dan uzaklaştırılmıştır. Aynı durum kendisine görev verilmeyen ve ordudan istifa eden Refet Beke bakımından da geçerlidir. William Hale'e göre (1996: 72), "(a)ncak bu yeni örgütlenmeden sonradır ki, Atatürk Cumhuriyeti ilan etme ve cumhurbaşkanlığına seçilmesini güvence altına alma ve ardından da Mart 1924'te halifeliği kaldırma yönünde önemli adımlar atabildi." Bunu tamamlayan önemli bir adım olarak, 19 Aralık 1923'te çıkarılan bir kanunla, subay ve askerlerin milletvekili seçilmeden önce ordudan istifa etmeleri zorunluluğu getirilecek ve Mecliste bulunan komutanların komutanlık görevinden istifa etmedikleri sürece meclis görüşmelerine katılamayacakları öngörülebilecekti. Yerasimos da (1990: 96) Mustafa Kemal'in bir "komplo"dan korkarak orduyu siyasetten uzaklaştırmaya karar verdiğini belirtmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası hukuk bakımından kurucu belgesi niteliğinde olan ve 23 Temmuz 1923'te imzalanan *Lozan Antlaşması*, birkaç küçük istisna dışında,⁴¹ Misak-ı Milli'nin amaçlarını gerçekleştirmiştir. Lozan Antlaşması'nın bir talihsizliği Anayasaya aykırı olarak yapılan bir erken seçimle gelen ve muhalefetin dışlandığı bir Meclis tarafından onaylanması, Akalın'ın ifadesiyle (2010: 83), “arkasında milli iradenin olmamasıdır.” Lozan Antlaşması ayrıca kapitülasyonları sona erdirdi ve Düyun-u Umumiye'yi kaldırdı. Savaş borçları iptal edilmekle beraber, Osmanlı Devleti'nin 1914 itibarıyla var olan dış borçları Türkiye Cumhuriyeti ile Osmanlı bakiyesi diğer bağımsız devletler arasında paylaştırıldı. Ancak, Türkiye'nin ilk borç ödemesi 1929'a kadar ertelendi ve gümrük tarifeleri de donduruldu. Bu tarihten itibaren bütçe gelirlerinin %20'si Lozan Antlaşması'nın gereği olan borçların ödenmesine ayrılıyordu (Akalın 2010: 75). Bu arada Boğazlardan geçişi de Türkiye'nin daimi başkanı olduğu bir uluslararası komisyon denetleyecekti. Ayrıca, Anadolu'da yaşayan bir milyon Rum Ortodoks'la Yunanistan'da yaşayan dört yüzbin Müslüman mübadele edilecekti. Lozan Antlaşması'nın başka bir önemli özelliği de gayrimüslim vatandaşlar ile anadili Türkçe olmayan vatandaşlar için dil ve kültür haklarını garanti etmesiydi (Findley 2011: 224, 250; Karpas 2012: 137).

Bu arada, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti daha önce Halk Fırkası'na dönüşmüştü, 12 Eylül 1923'te de resmi kuruluşunu tamamladı. Halk Fırkasının genel başkanı Gazi Mustafa Kemal, Meclis grup başkan vekili Fethi Bey, genel sekreteri ise Recep (Peker) idi (Akyol 2023: 128).

41 Nitekim, Batı Trakya ve Hatay ile Gökçeada ve Bozcaada dışındaki Ege adaları Türkiye sınırları dışında kalmıştı.

a. Cumhuriyetin İlanı

1923 yazında yapılan ve İkinci Grubun tasfiyesini sağlayan seçimlerle oluşan İkinci Meclis'te artık “Gazi'ye sadık ve disiplinli bir inkılapçı çoğunluk” vardır (Akyol 2023: 23). Cumhuriyetin resmen ilanı beklenmedik bir zamanda gerçekleşmiş, bir bakıma aceleyle getirilmiştir. O kadar ki, “29 Ekim günlü gazetelerin hiçbirinde Cumhuriyet'e dair haber yoktu.” Normal olarak bu şekilde acele etmek te gereksizdi. Çünkü 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla, resmen adı konmamış da olsa, rejim artık bir cumhuriyetti. Devlet başkanlığı görevi de Meclis Başkanı sıfatıyla fiilen yine Mustafa Kemal tarafından yerine getiriliyordu. Onun için, sadece cumhuriyet ilan etmek için bir yasal düzenleme yapmak yerine, diğer anayasal meselelerle birlikte bu iş de yapılması düşünülen yeni anayasaya bırakılabilirdi. Esasen Cumhuriyet'in yeni anayasayla birlikte ilan edileceği yönünde genel bir beklenti vardı. Nitekim Büyük Millet Meclisi Teşkilat-ı Esasiye Komisyonu Ağustos ortalarından itibaren yeni anayasa çalışmalarına başlamıştı (Akyol 2023: 153 vd).

Mustafa Kemal'in bu konuda acele etmesinin başlıca nedeni, yeni Mecliste kendisine karşı gelişmekte olan muhalefeti etkisizleştirmek istemesiydi. Her ne kadar 1923 seçimleri İkinci Grubun tasfiyesini mümkün kılmış olsa da, zamanla yeni Meclis'te de küçük bir muhalif grup oluşmuştu. O kadar ki, 25 Ekim'de Millet Meclisi ikinci başkanlığı ve İçişleri Bakanlığı için Halk Fırkası grubunda yapılan seçimde muhalifler Mustafa Kemal'in adaylarının seçilmesini engellemişti. Özellikle Meclis ikinci başkanlığına seçilen kişinin muhalefete önderlik edebilecek ve dolayısıyla kendisine rakip olabilecek konumdaki Rauf (Orbay) Bey olması Mustafa Kemal'i tedirgin etmiş-

ti. Rauf Bey Lozan barış görüşmeleri esnasında başvekil iken Antlaşma'nın imzalanmasından sonra bu görevden istifa etmiş, ancak siyasi hayattan çekilmemişti. Rauf Bey ayrıca Mustafa Kemal'in parti lideri olarak devlet başkanı olmasına da karşıydı (Akyol 2023: 9-12, 17).

Bu durum Mustafa Kemal'i hemen harekete geçmeye sevk etti. Nitekim "26 Ekim'de Gazi, Başvekil Fethi Bey'i ve bakanları istifa ettirdi, planlı bir hükümet krizi çıkardı. Herkes hükümet kriziyle meşgulken, 28 Ekim akşamı arkadaşlarını Çankaya'ya çağırarak Gazi yarın cumhuriyeti ilan edeceğini açıkladı." Cumhuriyet'in ilanı ile başbakan ve bakanlar artık Meclis tarafından seçilmek yerine Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı için de muhalefet böylece etkisiz hale gelecekti (Akyol 2023: 19, 228-237).

Sonunda Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda değişiklik yapan ve Cumhuriyeti hükümet şekli olarak kabul eden Kanun 29 Ekim'de Meclis'te hazır bulunan 158 üyenin oybirliğiyle kabul edildi. O tarihte mazbata almış ve and içmiş olan milletvekili sayısı 264, Meclis'in üye tamsayısı ise 286 idi. Her iki durumda da İçtüzüğü'nün öngördüğü üçte iki çoğunluk sağlanmamıştır. Ardından yapılan cumhurbaşkanı seçiminde de Mustafa Kemal yine hazır bulunan 158 üyenin oybirliğiyle Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanı seçildi. Cumhurbaşkanı ertesi gün İsmet Paşa'yı Başbakan olarak atadı ve aynı gün yeni hükümet kuruldu. Bu arada Mustafa Kemal'den boşalan Meclis Başkanlığına da Fethi Bey seçildi (Akyol 2023: 251-260).

Cumhuriyeti ilan eden 29 Ekim 1923 tarihli kanun ayrıca İslam dinini resmi din haline getiriyordu. Esasen, 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda da

"ahkam-ı şeriyeyi tenfiz" (Şer'i hükümlerin uygulanması) TBMM'nin görevleri arasında sayılmıştı (m. 7); 1923 değişikliği ise (m. 2) Türkiye devletinin dininin İslam olduğunu açıkça belirtmiştir. Yeni Türkiye'nin bir İslam devleti olma niteliği bu hüküm ve ibarelerin kaldırıldığı 1928 yılına kadar devam edecektir.

Cumhuriyet'in ilan edilmesi hemen hemen herkes için sürpriz olmuştu. O sırada İstanbul'da olan Rauf Bey de bunu 29-30 Ekim gecesi top atışlarıyla uyandığında öğrenmişti. Milli Mücadele'nin diğer önderlerinden Kazım Karabekir Paşa da o sırada Kars'ın kurtuluş yıldönümü kutlamaları için gittiği Kars'tan dönüş yolunda Trabzon'dadır. Cumhuriyet'in yeni anayasayla birlikte ilan edileceğini zanneden Meclis ikinci başkanı Ali Fuat Paşa'nın da aynı şekilde Cumhuriyet ilanı ile ilgili gelişmelerden haberi yoktu (Akyol 2023: 262).

Cumhuriyet'in ilanını, aşağı yukarı aynı sıralarda Mustafa Kemal'in orduyu yeniden örgütlemek suretiyle muhtemel rakiplerini siyasetten tasfiye etmesi izledi. Feroz Ahmad'ın ifadesiyle, "Mustafa Kemal'in liderliği ordunun bağlılığı konusunda kuşkuları olduğu sürece teminatsız"dı (Ahmad 2006: 106). Bunu tamamlayan önemli bir adım olarak, 19 Aralık 1923'te çıkarılan bir kanunla, subay ve askerlerin milletvekili seçilmeden önce ordudan istifa etmeleri zorunluluğu getirilecek ve mecliste bulunan komutanların komutanlık görevinden istifa etmedikleri sürece Meclise katılamayacakları öngörülebilecekti. Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşa gibi milli mücadelenin önde gelen şahsiyetleri ordu müfettişliklerine atanmak suretiyle Ankara'dan uzaklaştırıldı. Refet Bele de kendisine görev verilmeyerek ordudan istifa etmek durumunda kaldı.

b. Hilafetin Kaldırılması

İkinci Meclis döneminde gerçekleştirilen son önemli iş hilafetin kaldırılması olmuştur. Halifeliliğin kaldırılmasını tetikleyen gelişme, Hint Müslümanlarının liderlerinin Kasım ayında Türkiye hükümetine (başvekil İsmet Paşa'ya) gönderdikleri bir mektuptu. Mektupta hilafetin Müslüman milletlerin saygısını kazanacak bir yüksek mevkiye çıkarılması isteniyordu. Bu olay Mustafa Kemal'i hilafeti kaldırma zamanının geldiği düşüncesine götürdü (Lewis 1991: 263). Böylece 3 Mart 1924'te kabul edilen bir kanunla hilafet kaldırıldı ve Osmanlı hanedanının önde gelen mensupları yurt dışına sürgün edildi.

Ancak, hilafetin ilgası devletin dini karakterine de son verildiği anlamına gelmemiştir. Çünkü, Cumhuriyet'i ilan eden kanundaki devletin dininin İslam olduğuna ilişkin hüküm geçerliliğini sürdürmekte olduktan başka, halifeliliğin kaldırılmasına ilişkin kanunda da hilafetin hükümet ve cumhuriyetin “mana ve mefhumunda... mündemiç olduğu” belirtilmiştir.

Hilafetin kaldırılmasına aynı gün Şer'îye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılarak onun yerine Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulması ve eğitim ve öğretimin Maarif Bakanlığı'nda birleştirilmesi eşlik etmiştir. Ayrıca, eskiden Şer'îye ve Evkaf Vekaletine bağlı olan vakıflar da Vakıflar Umum Müdürlüğü bünyesinde toplanmıştır.

C. 1924 ANAYASASI VE TEK-PARTİ REJİMİ

İkinci Meclis döneminde gerçekleştirilen başka bir önemli iş de yeni bir anayasanın hazırlanıp yürürlüğe konması olmuştur. Anayasa konusunda girişim Kanun-i Esasi Encümeni'nden (Anayasa Komisyonu) gelmiş ve hazırla-

nan anayasa taslağı 9 Mart 1924'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunulmuştur. Anayasa taslağını hazırlarken Encümen'in yararlandığı kaynaklar arasında 1875 Fransız Anayasası ile 1921 Polonya Anayasası da vardı (Tanör 1996: 223).⁴² Yeni anayasa “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu” adıyla 20 Nisan 1924'te TBMM tarafından kabul edilmiş ve 23 Nisan'da yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

1. Anayasal Düzenin Yapısı

Yapıldığı zamanın anayasa anlayışına ve sistematığına kabaca uygun olan Cumhuriyetin ilk anayasası (1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu) 105 maddeden oluşuyordu. Bu Anayasa devlet sistemini dayandırdığı esaslar bakımından bir önceki 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun devamı niteliğindedir. Yani, *ulusal egemenlik*, *cumhuriyet* ve *devletin dini vasfı* bu anayasanın da temelini oluşturuyordu. Ayrıca, yasama yetkisi ile yürütme gücünü TBMM'ye veren (m. 5), Meclis'in hükümeti her zaman düşürebileceğini öngören (m. 7), buna karşılık hükümete Meclisi feshetme yetkisi tanımayan yönleriyle, yeni anayasa esas itibarıyla bir meclis hükümeti modeli öngörmüştü. Öte yandan, 1924 Anayasası yürütme yetkisinin “kullanımı”nı Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu arasında bölüştürmüştü (m. 7), cumhurbaşkanının Meclis tarafından (bir yasama dönemi için) seçilmesini (m. 31) ve siyasal sorumsuzluğunu (m. 41) öngörmüştü, “karşı-imza” kuralını (m. 39) kabul etmiş ve buna paralel olarak hükümetin kuruluş yöntemi ve kolektif sorumluluğu bakımından da parlamenter esaslar getirmiştir (m. 44, 46).

⁴² Anayasa hazırlığı sırasında çift meclis sistemi ile, fesih ve geciktirici veto gibi yetkilere sahip güçlü bir cumhurbaşkanlığı yönündeki öneriler reddedilmiştir (Tanör 1996: 224).

Bu ikili özelliği nedeniyle doktrinde 1924 Anayasası'nın kurduğu hükümet sisteminin *karma bir sistem* olduğu görüşü hakimdir (Tanör 1996: 234; Gözler 2000: 66).⁴³ Bu görüşe katılmayan Özbudun'a göre ise "1924 Anayasası, parlamenter sistemin ayırıcı özelliği olan, hükümetin parlamentoya karşı siyasal sorumluluğunu... açıkça kabul etmiştir." Bu anayasa ile, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun "parlamenter rejim yönündeki evrimi" tamamlanmıştır (Özbudun 2012: 18, 21).

Anayasa'ya göre *yargı* yetkisi millet adına bağımsız mahkemelerce kullanılacak (m. 8) ve hakimler görevlerinde bağımsız olacaklardı (m. 54). Ne var ki, yargının bağımsızlığının fiilen gerçekleşebilmesi için gerekli olan hakim güvencesi tam değildi. Gerçi Anayasa'nın 55. maddesi hakimlerin azledilemeyeceği kuralını getirmişti, ama "kanunda gösterilen usul ve haller"de bu kuraldan ayrılmak mümkündü. Ayrıca, hakimlerin hukuki statüleri ile özlük haklarının da "kanunla düzenleneceği" (m. 56) öngörülmüş bulunuyordu. Bu durum, tabiatıyla, yargının ve hakimlerin anayasal konumunun yasalarla zayıflatılmasının ve siyasi mülahazalarla yargıya müdahale edilmesinin önünü açık bırakmaktaydı (aynı yönde Özbudun 2012: 56). Öte yandan, Anayasa tabii hakim ilkesine ve olağanüstü mahkeme yasağına yer vermemiştir.

1924 Anayasası temel haklar konusunda klasik anlayışı ana hatlarıyla yansıtmakta ve liberal-demokratik bir düzen için aşağı-yukarı uygun bir çerçeve

sağlamaktaydı. Daha açık bir ifadeyle, Anayasa başlıca sivil ve siyasal hakları formel olarak güvence altına almıştı. 1924 Anayasası'nın özgürlük anlayışı Fransa'nın Devrim dönemi doğal hukuk anlayışından esinlenmişti. Nitekim Anayasa'nın 68. maddesindeki özgürlük tanımı *Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi*'nden alınmıştır: "Hürriyet başkasına muzır olmayacak her türlü tasarrufta bulunmaktır. Hukuk-u tabiiyeden olan hürriyetin herkes için hududu başkalarının hududu hürriyetidir."

Anayasada tanınmış olan *sivil hak ve özgürlükler* şu şekilde belirtilebilir: kişi özgürlüğü (m. 68, angarya yasağı: 73), kanun önünde eşitlik (m. 69), kişi dokunulmazlığı (m. 70, 71: can ve ırz dokunulmazlığı, 72: keyfi yakalama ve tutuklama yasağı, 73: işkence ve eziyet ve angarya yasağı, 76: keyfi aranma yasağı), konut dokunulmazlığı (m. 71, 76), vicdan ve din (m. 70, 75), basın (m. 77), düşünce, söz (ifade), yayın, seyahat (m. 70, 78), sözleşme, çalışma, mülk edinme (ayrıca malın korunması: mal dokunulmazlığı/m. 71, müsadere yasağı/m. 73), toplanma, dernek, şirket hak ve özgürlükleri (m. 70, 79), eğitim özgürlüğü (m. 80), yazışmaların dokunulmazlığı (m. 81), mahkemelerde hak arama özgürlüğü (m. 59, 60), idari başvuru hakkı (m. 82), kanuni hakim güvencesi (m. 83).

Anayasa'nın tanıdığı *siyasi haklar* ise şunlardı: vatanşahlık hakkı (m. 88), kamu hizmetine girme hakkı (m. 92), seçme hakkı (m. 10, 1934'e kadar yalnızca erkekler için), seçilme hakkı (m. 11, 1934'e kadar yalnızca erkekler için), TBMM'ye başvurma hakkı (m. 82). Siyasi parti kurma hakkı açıkça tanınmış olmamakla beraber, anayasanın yapıldığı tarih itibarıyla bunun -geleneksel anlayışa uygun olarak- (siyasi) dernek kurma hakkının

43 Turan Güneş (1956) ise, 1924 Anayasası sitemini Mirkin-Guetzevitch'in "çoğunluğun hükümeti" şeklindeki parlamenter rejim tanımını izleyerek parlamenter hükümet sistemi olarak tanımlamıştır. Konunun ayrıntılı tartışması için bkz. Özbudun 2012: 16-22.

kapsamı içinde düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim, İkinci Meşrutiyet'ten bu yana Türk kamu hukuku konvansiyonu böyle olduğu gibi, 1961 Anayasası'na kadarki uygulama da aynı şekilde gelişmiştir.

Ne var ki, sivil ve siyasi haklar anayasal olarak tanınmış olmasına rağmen, uygulamanın aykırı yönde gelişmesi ihtimaline karşı bu haklar için teknik-kurumsal güvencelere anayasada yer verilmemişti. Birçok temel hakla ilgili olarak “kanunla düzenleme” yapılması açık veya zımni bir anayasa gereği durumundaydı. Örneğin basının “kanun çerçevesinde” (m. 77) serbest olduğu, dernek ve toplanma haklarının sınırının “kanunlarla” çizileceği (m. 79) öngörülmüştü. Ama bu gibi kanunların uymaları gereken üstün ilkeler veya gözetmeleri gereken teknik ölçütler öngörülmüş olmadığı için, yasama organının temel hakları sınırlama veya düzenleme yetkisini keyfi ve özgürlükleri zayıflatıcı bir biçimde kullanmasının önü açıktı. Gerçi anayasanın üstün olduğu ve kanunların anayasaya uygun olması gerektiği yolunda bir anayasa kuralı vardı (m. 103), ama yasama meclisinin bu kurala uymasını sağlayacak kurumsal bir güvencenin (örneğin, Anayasa Mahkemesi veya benzer bir kurumun) getirilmişti. Bu da anayasanın üstünlük ve bağlayıcılığı ilkesinin pratik değerini oldukça azaltıyordu.

Ayrıca, Anayasa'ya göre (m. 26), *kanunları yorumlamak* yetkisi de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne (TBMM) aitti. Anayasa'da TBMM'yi hukuk düzeninin adeta egemeni yapmak ve yargıyı dar anlamda “kanunu uygulamak” şeklindeki sırf teknik bir görevle sınırlandırmak eğilimi o kadar belirgindi ki, tüzüklerin kanunlara aykırılığı sorununu çözme yetkisini bile yargıya değil Meclise vermişti (m. 52). Yasama ve yürütme yetkilerinin Mecliste birleş-

mesine (kuvvetler birliği),⁴⁴ bir de 1924 Anayasası dönemi politik hayatında “Meclisin üstünlüğü” anlayışının egemen olması da eklenince, doğabilecek sakıncaların daha baştan kestirilmesi mümkündü. Kısaca, Anayasanın görünüşe göre öngördüğü demokratik düzenin gerçekleşme şansı, neredeyse tamamen siyasi seçkinlerin “iyi niyeti”ne kalmıştı. Nitekim beklenebilecek sakıncaların hemen hemen hepsi 1924-1946 döneminde ortaya çıkmış, anayasaya aykırı yasalar anayasanın özgürlükler rejimini felç etmiştir. Göreceğimiz gibi, bu sakıncaların çoğu çok partili hayata geçildikten sonraki Demokrat Parti iktidarı döneminde de kendisini göstermiştir.

1924 Anayasası klasik (sivil ve siyasal) hakların ana hatlarıyla tanırken, devlete pozitif edimde bulunma ödevi yükleyen *sosyal haklar* bakımından aynısı geçerli değildir. Anayasa sadece “çalışma hak ve hürriyeti”nden söz ederken (m. 70, 79) “sosyal hak” düşüncesinden etkilendiği izlenimi vermekteyse de, gerçekte burada da söz konusu olan devletin kişilere çalışma ve iş edinme olanakları sağlaması olmayıp, bireylerin kendi çabalarıyla iş bulmaları ve işletme kurabilmeleri serbestliğidir. Yani anayasanın tanıdığı hak aslında çalışma “özgürlüğü”dür, bir özgürlük hakkıdır.

Belirtmek gerekir ki, 1924 Anayasası'nda sosyal hakların ihmal edilmiş olması o zamanın hakim anayasacılık anlayışına aykırı değildi. Gerçi, Teşkilat-ı Esasiye

44 Esasen Mustafa Kemal “milli hakimiyet”in kuvvetler birliği demek olduğunu düşünüyordu. Ona göre, kuvvetler ayrılığı “milli hakimiyet”e aykırı, modası geçmiş, irticai bir fikir idi. Daha sonra Prof. Vasfi Raşit Seviğ de kuvvetler birliğinin artık bütün erklerin Şef'in elinde toplanmasını gerektirdiğini yazacaktır (Akyol 2015: 260-265, 272).

Kanunu'nun yapıldığı 1920'li yıllarda, -1917 Meksika ve 1919 Almanya anayasaları gibi sosyal hakları tanıyan bazı anayasalar yürürlükte bulunmaktaydı, ama bu yöndeki eğilimin dünya çapında yaygınlaşması asıl 1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nden sonra gerçekleşmiştir (Erdoğan 1999: 190). Esasen, sosyal hakların klasik özgürlük hakları gibi kişilerin statülerinden bağımsız ve evrensel olarak gerçekleştirilebilir birer “insan hakkı” oldukları konusunda bugün bile teorik bir mutabakat yoktur.⁴⁵ Bundan dolayı, ülkenin o tarih itibarıyla büyük bir ulusal yıkımdan çıkmış olduğu ve iktisadi-mali olanaklarının son derece kısıtlı olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, 1924 Anayasası'nın sosyal haklara yer vermiş olmasında yadırganacak bir yan yoktur.

2. Tek-Parti Rejiminin Kurulması ve Pekişmesi

Ana hatlarıyla demokratik bir düzen için elverişli bir çerçeve sağlamış olmakla beraber, 1924 Anayasası'nın arkasında yatan felsefenin liberal anayasacılıkla bağdaşmayan yönleri de bulunduğu açıktır (Arslan 2001). Birincisi, “genel irade”nin yanılmazlığı varsayımına dayanan ve tekçi-entegrist bir sosyo-politik tasavvur geliştiren Rousseaucu düşüncedir ki bunun pratik sonucu yasama organının mutlak egemen sayılması ve bütün “kuvvetler”in onda toplanması olmuştur. İkincisi, Anayasa'yı yapan ve uygulayanlar *solidarist korporatizmden*⁴⁶ fazlasıyla

etkilenmişlerdi. Birlik-bütünlük, milli dayanışma ve toplumsal kesimlerin tek bir ulusal çıkar etrafında bütünlüşmeleri anlayışı üstündeki vurgusuyla, korporatizmin anayasacılığın gereklerinden olan bireylerin vazgeçilmez temel haklara sahip oldukları düşüncesiyle, çoğulculukla ve “kuvvetler ayrılığı”yla uyuşmayacağı açıktı.

Uygulaması da Anayasa'nın formel normativitesinden ziyade arkasındaki bu siyasi felsefenin etkili olduğunu göstermiştir. Nitekim, Anayasa'nın yürürlüğe girmesinden hemen sonra belirginleşmeye başlayan siyasi pratik, sistemin bir “tek-parti yönetimi” olarak şekillenmesi doğrultusunda olmuştur. Ahmet Demirel'in de belirttiği gibi (Demirel 2013: 70), Anayasa 1927 seçiminden sonra uygulanmamış ve kağıt üstünde kalmıştır. Esasen otoriterleşme süreci daha önce, Birinci Meclis'teki muhalifleri (İkinci Grubu) tasfiye etmek amacıyla ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na aykırı olarak Nisan 1923'te birinci Meclise “erken seçim” kararı aldırılmasıyla başlamıştı. Ayrıca halifeliğin kaldırıldığı gün (3 Mart 1924) çıkarılan iki kanun da izleyen dönemde Kemalist modernleşme projesinin otoriter yoldan gerçekleştirilmeye çalışılacağına habercileriydi. Bunlar Şer'iy ve Evkaf Vekaleti'ni kaldıran kanun ile Tevhid-i

⁴⁵ Sosyal hakların evrensel insan hakları açısından değerlendirilmesi ve hukukileştirilebilirliği tartışması için bkz. Erdoğan 2012: 67-81.

⁴⁶ *Korporatizm*: Toplum içindeki farklı mesleki grupların çıkarlarının devlet aracılığıyla uyumlulaştırılmasını ve bu zümrelerin tek bir organik bütünün (ulusal toplumun) parçaları halinde bir arada tutulmasını öngören sosyo-politik teori. Bu görüşe göre, sosyal sınıfların birbiriyle çatışmaması, aksine ortak bir iyi için ve ulusal çıkara

olacak şekilde uyumlu bir biçimde etkinlikte bulunmaları gerekir. Bu uyumu sağlamak, ulusal çıkarın dar zümre çıkarlarının üstünde tutulmasını teminle görevli olan devlete düşer. Faşizmle kök bağı olan korporatizmin günümüzde daha “liberal” olan yeni türleri vardır. “Liberal korporatizm” veya “yeni korporatizm” denen bu düşünce çoğulculukla “mesleki temsil”i bağdaştırmakta, belki daha doğrusu mesleki temsili çoğulculuğun çekirdeği olarak görmektedir. Car ter Findley korporatizmi Cumhuriyet döneminin genel bir özelliği olarak görmek ve bunun köklerinin Osmanlı toplumunun cemaatler ve topluluklardan oluşan yapısında bulunduğunu ileri sürmek tedir (Findley 2011: 64-66).

Tedrisat Kanunu idi. Bunlardan ilki vakıfları, ikincisi ise eğitim kurumlarını Maarif Vekaleti'ne bağlamak suretiyle devletleştirmek ve merkezileştirmek amacı güdüyordu. Nitekim Maarif Vekaleti kısa bir süre sonra bütün medreseleri kapattı. (Bu arada Şeri mahkemeler de 8 Nisan'da kaldırılmıştır). (Demirel 2013: 68).

a. Takrir-i Sükun Rejimi ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Tek-parti yönetiminin pekiştirilmesinde *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nın (TCF) kurulması dolayısıyla ortaya çıkan gelişmelerin ve ardından patlak veren Kürt ayaklanmasının önemli bir payı vardır. TCF Mustafa Kemal'in kendilerini tasfiye etmeye ve bir kişisel diktatörlük kurmaya çalıştığından endişe eden bazı eski dava arkadaşlarının iktidar mücadelesi yapmak amacıyla 17 Kasım'da 1924'te kurdukları bir partiydi. Fırka'yı kuranlar Kazım Karabekir, Ali Fuat ve Refet paşalar ile Rauf ve Adnan (Adıvar) beyler gibi Halk Fırkası içindeki Mustafa Kemal muhalifleri idi. Böylece Milli Mücadele'nin Mustafa Kemal Paşa dışındaki öncü kadrosu resmen muhalefet saflarına geçmiş oldu (Yeşil 2002: 261). Parti'nin kurucuları Halk Fırkası'ndan istifa etmek zorunda bırakılmışlardır: Mustafa Kemal kendisiyle "uzlaşmaya yanaşmayanları sürgünle tehdit edip, ılımlıları da tatlılıkla ikna ederek muhalefeti açığa çıkarmaya zorlamış, böylece kendisine daha kolay bir hedef sağlamış"tır (Yerasimos 1990: 97).

Aralık ayı başında yeni partinin başkanlığına Kazım Karabekir ve genel sekreterliğine de Ali Fuat (Cebeşoy) getirildi. Terakkiperver Fırka sosyal bakımdan muhafazakar olsa da, iddia edildiğinin aksine, kesinlikle gerici değildi. Nitekim Erik Jan Zürcher partinin programını, "Kemalist rejimin köktenci ve otoriter eğilimlerine di-

renişin damgasını taşıyan siyasal liberalizmin klasik bir ifadesi" (Zürcher 1992: 130) olarak nitelendirmektedir. Partinin programında "hürriyetperverlik" (liberalizm) ve "halkın hakimiyeti" (m. 2), kamu hürriyetleri (m. 4) ve dini inançlara saygı (m. 6) ile devletin küçültülmesi (m. 9) gibi esaslar öne çıkıyordu. Partinin kurucularından Cafer Tayyar Paşa hatıralarında, programın hazırlanmasında Anglosakson partilerinden esinlenildiğini belirtmiştir. (Yeşil 2002: 187, dn. 188).

Halk Fırkası'ndan ve dolayısıyla iktidar çevresinden bu şekilde ayrılmalarından sonra Rauf Bey, Ali Fuat ve Kazım Karabekir paşaların birbirleriyle ve başkalarıyla olan temasları da hükümetçe takibe alınmıştır (Yeşil 2002: 162; Akyol 2012: 419-420). Terakkiperver Fırka'nın kısa zamanda geniş bir toplumsal destek kazanması Cumhuriyet Halk Fırkası önderliğini telaşa düşürdü. Aslına bakılırsa, Mustafa Kemal muhalif bir partinin, özellikle de eski dava arkadaşlarının kuracakları bir partinin varlığına taraftar değildi. Nitekim, *The Times*'ın Türkiye muhabiri M. Macartney'ye 21 Kasım'da verdiği mülakatta TCF'yi ve onun "sahtekar" ve "düpedüz gerici" olduklarını ileri sürdüğü kurucularını şiddetle eleştirmiştir (Yeşil 2002: 272; aynı yönde Yerasimos 1990: 98).⁴⁷ Kemal Karpat'a göre ise Terakkiperver Fırka'nın başlıca iki amacı vardı. Birincisi diktatörlüğe yönelmiş olan Halk Fırkası'na karşı muhalefet yoluyla demokrasiyi korumaktı. İkinci amaç ise "inkılaplar"ın milli kimliği ve kültürel devamlılığı zedelemekten gerçeğeleştirilmesini sağlamaktı. Fırka ayrıca toplumun maddi ilerlemesini de sağlamak istiyordu (Karpat 2012: 148).

⁴⁷ Zürcher bu mülakatın 11 Aralık 1924 tarihli Hakimiyet-i Milliye'de yayımlanmış olan daha yumuşak metninin sahipsiz olduğunu kanıtlamıştır (Yeşil 2002: 271-272).

Mustafa Kemal'e TCF'nin kapatılması için uygun fırsatı Doğuda patlak veren Kürt isyanını verdi. Şeyh Said'in önderlik ettiği isyan yeni rejimin "halifeliği kaldırmasına ve Kürtçenin kullanılması üzerindeki sınırlamalarına karşı bir tepki olarak" Doğu Anadolu'da 13 Şubat 1925'te patlak verdi.⁴⁸ Şeyh Said İsyanı, Kemalist iktidar seçkinlerinin genel siyasi durum hakkındaki kaygılarını daha da artırdı⁴⁹ ve aynı zamanda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasıyla sonuçlanacak süreci de başlattı. İsyan üzerine 25 Şubat'ta Başvekil Fethi Bey bölgede sıkıyönetim ilan edilmesini istedi, bu talep Terakkiperver Fırka'nın da desteğiyle kabul edildi.

Ne var ki, Halk Fırkası grubunun çoğunluğu sıkıyönetim ilanını yeterli görmeyerek daha sert tedbirler alınmasını istiyordu. Liberal eğilimli Fethi Bey ise bu hususta daha ileri düzeyde tedbirler alınmasına karşıydı ve bundan dolayı parti grubunun baskısına boyun eğmek istemedi. Bunun üzerine başını İsmet Paşa'nın çektiği (Karpas 2012: 145-146) Halk Fırkası içindeki sertlik yanlısı çoğunluk 3 Mart'ta Başbakan Fethi Beyi görevden düşürdü. Ardından, isyana karşı daha sıkı tedbirler alınmasından yana olan İsmet Paşa yeni başbakan olarak atandı ve 4 Mart'ta hükümetini kurdu (Akyol 2012: 452-458). Başbakan İsmet Paşa hükümetinin önerisi doğrultusunda Meclis hemen o gün sadece isyan bölgesini değil fakat bütün ülkeyi kapsayacak şekilde "iki yıl için hükümete olağanüstü ve gerçekte diktatörlük yetkileri veren" (Lewis, 1991: 265) Takrir-i Sükun Kanunu'nu çıkardı.

48 İsyanı "Sünni ayrımcılığının kurbanı olan" Alevi Kürtler katılmamış, hatta bunların bir kısmı isyana karşı savaşmıştır (Findley 2011: 250).

49 Nitekim Kürt ayaklanmaları daha sonraki yıllarda da devam etti. Bunlardan Dersim olayları sonrasındaki 1936'da başlayan kuşatma ve askeri hareket sırasında binlerce kişi öldü (Demirel A. 2013: 211-12).

Daha önce bölgede sıkıyönetim ilan edilmesini desteklemiş olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyelerinin tamamı bu sefer ulusal egemenliğe ve anayasal haklara aykırı olduğu gerekçesiyle Takrir-i Sükun Kanunu'na ret oyu vermiştir. Kanun'un Meclisteki görüşmeleri sırasında Dersim mebusu Feridun Fikri Bey bütün hükümetlerin haksız-hukuksuz icraatlarını "huzur ve sükun" kapısından içeri soktuklarını söylemişti. "Bu Kanunu kabul etmek Cumhuriyet için bir şeref değildir" diyen Kazım Karabekir de bu Kanunun kabul edilmesi halinde "milletvekillerinin sesleri(nin) dahi bu kubbe altından harice çıkamayacağı"nı dile getirmişti. (Akyol 2012: 459-460).

Meclis aynı gün iki tane de olağanüstü nitelikteki İstiklal Mahkemesi'nin kurulmasını kabul etti. Bunlardan biri, Şark İstiklal Mahkemesi, diğeri ise Mete Tunçay'ın "Cumhuriyet terörünün en önemli araçlarından biri" (Tunçay 2005: 100) olarak nitelediği Ankara İstiklal Mahkemesi idi. Sadece ayaklanma bölgesindekiyle yetinmeyip Ankara'da da İstiklal Mahkemesi'nin kurulması, amacın bu vesileyle muhalefeti de sindirmek olduğunu gösteriyordu. Gerçekten de 1929'a kadar yürürlükte kalan Takrir-i Sükun Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri bu dönemde "gerçek ve potansiyel muhalefeti temizlemekte kullanılan birer araç vazifesi gördüler." Böylece hem Kürtlerin sert bir biçimde bastırılması, hem de siyasi alanda Kemalist iktidar eliti dışındaki bütün potansiyel rakiplerin ortadan kaldırılması mümkün oldu (Findley 2011: 251; Zürcher 1992: 114; Akyol 2012: 463).

İki İstiklal Mahkemesi 1927 yılında kaldırıldığında yedi binden fazla kişi tutuklanmış, 660 ölüm cezası

hükmü verilmiş (Findley 2011: 253)⁵⁰, aynı tarihli bir Kanun uyarınca da, seksen asi ailesine ek olarak, hapishanelerde bulunan ağır cezalı Kürt mahkumlar ile 1400 kişi aileleriyle birlikte Batı illerinde zorunlu iskana tabi tutulmuştur (Akyol 2012: 470-471). Takrir-i Sükun baskıcılığından elbette muhalif basın da kendi payına düşeni aldı. Nitekim Kanun'u izleyen bir buçuk ay içinde *Tevhid-i Efkar*, *İstiklal*, *Son Telgraf*, *Aydınlık*, *Sebilürreşad*,⁵¹ *Orak Çekiç* ve *Tanin* gazete ve dergileri kapatılmıştır. Bunu 11 Ağustos'ta Vatan gazetesinin kapatılması izledi.

Takrir-i Sükun dönemi İsmet Paşa hükümetinin öne çıkan bir icraatı da 3 Haziran 1925'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kapatması olmuştur. Hükümetin kararında belirtilen gerekçe, Fırka'nın Hiyanet-i Vatanîye Kanunu'na aykırı olarak "dini siyasete alet etmesi" idi (Yeşil 2002: 377). CHF önderliğinin gözünde, programında "dini fikir ve inançlara saygılı" olduğunu açıklayan bir parti, sırf bu nedenle dini siyasete alet etmiş oluyordu. Üstelik bu, İslamı devlet dini olarak belirten ve dini inancı koruyan bir anayasal düzen içinde söz konusu olmaktadır.

Esasen Terakkiperver Fırka'nın kapatılacağı daha üç ay öncesinden belliydi. Nitekim Doğu illerinde sıkı-

50 Taha Akyol Takrir-i Sükun rejiminde İstiklal Mahkemeleri'nin idam kararlarının Anayasa'nın 26. maddesine aykırı olarak Meclis'in onayına sunulmadan infaz edildiğine dikkat çekmektedir (Akyol 2015: 265).

51 Bu dergi 1912'de bu adı almasından önce Eylül 1908'den itibaren Sırat-ı Müstakim adıyla yayımlanmaktaydı. Sebilürreşad 1948'de yeniden çıkmaya başlamış ve yayın hayatını 1965 yılına kadar sürdürmüştür. Bütün bu dönemlerde derginin yayıncısı Eşref Edib idi (Findley 2011: 339).

yönetim ilan edilmesinden birkaç gün sonra o zaman-ki Başbakan Fethi Bey Kazım Karabekir Paşa ve Adnan (Adıvar) Beyle yaptığı bir görüşmeden sonra, "size Fırkanızı kendi kendinize dağıtmanızı tebliğe beni memur ettiler; dağıtmazsanız istikbali çok karanlık görüyorum, çok kan akacak" uyarısında bulunmuştu (Yeşil 2002: 298).

Terakkiperver Fırka'nın kapatılmasından on gün sonra ortaya çıkarılan Mustafa Kemal'e suikast olayı da bu sefer Fırka'nın önderlerinin de siyasi hayatının sona erdirilmesine yol açan yargılamaların başlamasına neden oldu.⁵² Şeyh Said İsyanı ve İzmir suikastı iktidardakilere "Atatürk'e muhalefeti açık isyan ve komplo ile bütünleştirme fırsatı verdi" (Hale 1996: 77). Aslına bakılırsa, bu davalar Mustafa Kemal'e suikast girişiminin yargılanmasından çok, geçmişle hesaplaşma şeklinde geçti (Demirel 2013: 79). Yargılamalar sonucunda, altı TCF mebusu ölüm cezasına çarptırıldı ve İzmir'de asıldı; Rauf ve Adnan beyler ise on yıl kürek cezasına mahkum edildiler (Zürcher 1992: 122-123).

Böylece Mustafa Kemal önderliğindeki Cumhuriyet Halk Fırkası siyasi alanda tamamen rakipsiz kaldı. Ayrıca, Takrir-i Sükun Kanunu'ndan sonra artık basının ve genel olarak aydınların da muhalefet edebilecek durumu kalmamıştı. Mustafa Kemal'in 1927 yılında irat ettiği meşhur *Nutuk* bu durumun bir ifadesiydi. CHP'nin 15 Ekim 1927 günü başlayan genel kongresinde Partinin genel başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal'in yaptığı ve altı gün süren bu ko-

52 Muhalliflerin bir nevi "siyaseten katli" mahiyeti almış olan bu davalarda İttihat ve Terakki döneminin ünlü Maliye Bakanı liberal Cavid Bey de haksız yere idama mahkum edilmiştir (Akyol 2012: 501-502).

nuşma esas olarak muhaliflerin tasfiye edilmiş olmasını haklı göstermek amacına yönelikti. Taha Akyol'un doğru olarak gözlediği gibi, "Nutuk Atatürkçü olmayanların hain gibi algılanması yönünde bir siyasi kültürün oluşmasında etkili" olmuştur (Akyol 2012: 558-559).

Bu şartlar altında Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ülkede tek-parti rejimini yerleştirmesi zor olmadı. Anayasa'nın demokratik ruhuna rağmen, siyasal sürecin fiili işleyişi otoriter bir yönetimi işaret ediyordu. Gerçi bu dönemde görünüşte "seçim"ler yapılıyordu; ama iktidar partisi CHF/CHP'nin milletvekili adaylarını önce Atatürk, onun ölümünden sonra da İnönü şahsen belirliyorlardı (Demirel 2013: 21). Ayrıca ne muhalefet partileri vardı ne de temel haklar serbestçe kullanılabilirdi. Üstelik, demokratik bir seçim için gerekli olan yasal düzenlemeler de yoktu.

b. Serbest Cumhuriyet Fırkası Deneyimi

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasını izleyen otoriter yönetim bu haliyle beş yıl kadar sürdü. 1930 yılına gelindiğinde Cumhuriyet Halk Fırkası'nın tek-parti yönetiminin baskıcı politikalarının her alanda yarattığı toplumsal hoşnutsuzluklar iyice birikmişti. Buna 1920'lerin sonundaki dünya ekonomik bunalımından Türkiye'nin çok kötü etkilenmesini de eklemek gerekir. Bu durum, toplumsal hoşnutsuzluğu bir ölçüde yatıştıracak ve kütlelerin bir nevi "deşarj" olmasına aracılık edecek yeni bir adımın atılmasına ihtiyaç gösteriyordu. Ayrıca, bu adımın doğrudan doğruya rejimi ve Atatürk'ü değil, fakat sadece hükümeti (İnönü'yü) hedef alması gerekiyordu. Öyle görünüyordu ki, bunu sağlamanın en iyi yolu, rejime değil de sadece hükümete muhalefet ede-

cek bir partinin kurdurulmasıydı. Üstelik böyle bir adım Atatürk'ün İnönü karşısında konumunu güçlendirmesine de hizmet edebilirdi (Öz 1996: 83; Yetkin 1997: 90-91).

İşte bu şartlar altında cumhurbaşkanı ve Halk Fırkası lideri Mustafa Kemal, büyükelçi olarak görevli olduğu Fransa'dan yeni dönmüş olan eski arkadaşı ve başbakanı Fethi (Okyar) Bey'den bir muhalif parti kurmasını istedi. Birkaç yıl öncesinin tecrübeleri aklında olan Fethi Bey başlangıçta tereddüt gösterdiyse de, Mustafa Kemal'in kendisine "tarafsız" kalacağına dair güvence vermesi üzerine 12 Ağustos 1930'da *Serbest Cumhuriyet Fırkası*'nı kurdu. Partinin yayımladığı beyanname ana hatları itibarıyla liberal bir programı andırıyordu (Zürcher 1994: 261). Serbest Cumhuriyet Fırkası aynı yılın Ekim ayında yapılan yerel seçimlere katıldı ve iki aylık bir parti için başarılı sayılabilecek bir sonuç elde etti. Yeni parti 1930 yerel seçimlerinde 500 civarındaki belediyeden 30'a yakınına kazanmıştır. Bunlar arasında Samsun il merkezi de vardı.⁵³

Ancak Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın da ömrü çok kısa olmuştur. Bunda, onu gerçek bir muhalefet partisi olarak algılayan geniş halk kesimlerinin Fırkaya büyük ve samimi bir ilgi göstermelerinin iktidar çevrelerinde yarattığı endişenin büyük etkisi vardır. Tahmin edilebileceği gibi, partiye yönelen ilgi ve desteğin kaynağı sosyolojik bakımdan homojen değildi, ama büyük kısmı itibarıyla Kemalist reformlardan ve tek-parti yönetimi-

53 Daha sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasının ardından Danıştay'ın bu yerlerdeki seçimi iptal etmesi üzerine belediye başkanlıklarına CHF'lular getirilmiş, ancak Samsun belediye başkanını Mustafa Kemal'in isteğine rağmen görevinden istifa etmemekte direnmiştir (Tunçay 1981: 269, dn. 43).

nin baskı politikasından hoşnutsuz olan muhafazakar kesimlerden oluşuyordu. Ayrıca, partinin hızla büyümesi karşısında kaygıya kapılan CHF seçkinlerinin Mustafa Kemal'i partinin aleyhine kışkırtmaları da bu denemenin erken sona ermesine katkıda bulunmuştur.

Sonunda, bu telkinlerin de etkisiyle cumhurbaşkanı da Serbest Cumhuriyet Fırkası'na karşı sözlü olarak tavır almaya başlamış, bunun üzerine Fethi Bey 17 Kasım 1930'da partisini kendiliğinden kapatmıştır. Fethi Bey muhtemelen direnmesi halinde partiyi destekleyen halk kesimlerine çok daha büyük bir baskının yöneltileceğinden endişe etmiş ve basiretli davranarak bunun önünü kesmeye çalışmıştı. Böylece Cumhuriyet döneminin ilk "izinli muhalefet"i, Bernard Lewis'in deyişiyle "Gazi'nin sadık muhalefeti" (Lewis 1991: 279, 289) kısa süre içinde sona ermiş oluyordu.

Mustafa Kemal ve CHF önderliği açısından bakıldığında, Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesini vesayetçi anlamda bile bir demokrasi girişimi olarak nitelemek zor görünüyor.⁵⁴ Çünkü, vesayetçi bir rejimin de nihai hedefi demokrasidir ve kontrollü de olsa siyasi çoğulculuğa izin vermesi beklenir. Oysa, 1930'lar Türkiye'si örneğinde çoğulculuğa izin verilmediği gibi, iktidar seçkinlerinin demokrasiyi ulaşılacak bir hedef olarak görmüş oldukları da söylenemez.

Bu durumda, öyle görünüyor ki, SCF'nin kurdurulmasının nedeni çoğulcu-demokratik siyasete geçilmesine ilişkin samimi bir olmayıp, tek-parti otoriterliğinin yarattığı toplumsal hoşnutsuzluk ve muhalefeti

"icazetli" bir parti aracılığıyla denetim altında tutmaktır (Tunçay 1981: 245-73; Zürcher 1995: 259-60). Ahmet Demirel'in (2013: 109) yazdığı gibi "(p)arti hiçbir biçimde bir iktidar alternatifi olarak düşünülmemişti." Nitekim, parti başkanının iktidara aday oldukları yönündeki bir açıklaması, daha yeni kurulduğu günlerde Halk Fırkası'nın SCF'ye karşı bir kampanya başlatmasına neden olmuştu (Öz 1996: 85). Kısaca, Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi bir taktik hamleden başka bir şey değildi.

Kaldı ki, bu tarihlerde kurulan başka partilerin de kapatıldığı gerçeği, iktidar seçkinlerinin, yurttaşların siyasal katılma haklarını tanımak ve fiilen güvence altına almak suretiyle çok partili demokrasiye geçmek yönünde samimi bir isteği bulunmadığını göstermiştir. Gerçekten de 26 Eylül 1930'da kurulan *Ahali Cumhuriyet Fırkası* Bakanlar Kurulu tarafından 21 Aralık 1930'da kapatılmış (Tunçay 1981: 274-75), *Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi* adıyla 29 Eylül 1930'da kurulmak istenen partiye "komünist" olduğu gerekçesiyle faaliyet izni verilmemiş, Haziran 1931'de *Laik Cumhuriyet İşçi ve Çiftçi Fırkası*'nın kurulmasını da hükümet önlemiştir (Tunçay 1982: 275, 279).

c. Totaliter Uygulamalar

Bundan sonra İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar hiçbir meşru muhalefete izin verilmemiştir. Normal olarak otoriter rejimlerin bir özelliği olan bu politika, 1930'lar da totaliterliğe doğru kaymış ve neredeyse tüm toplumsal alanın devlet denetimi altına alınmasıyla sonuçlanmıştır. Laikçi modernleşme politikasının siyasal ilkeler

54 Vesayetçi demokrasi teriminin Kemalist ideoloji bağlamında bir değerlendirilmesi için bkz. Köker 1990: 109-13.

ve kurumlar yanında toplumsal yapının ve kültürün⁵⁵ de dönüştürülmesinin bir aracı olarak kullanılması ölçüsünde, tek-parti yönetiminin yer yer totaliter özellikler de göstermesi şaşırtıcı olmasa gerektir.⁵⁶ Bu durum Atatürk'ün "İnkılabın kanununun mevcut kanunların üstünde" olduğu kanaatiyle de uyumluydu. Atatürk'e göre, inkılabın korunması anayasa ve hukuktan üstündü (Akyol 2015: 265, 270). Bir görüşe göre, devrimci rejim "demokratik meşruiyete, yani genel oya dayanmadığına göre, kendisini kabul ettirmek için güç kullanmak ve şiddete başvurmak zorunda idi." (Akalin 2010: 78)

Kültür alanında, gerek dini kamusal yaşamın dışına sürerek, gerekse alfabede ve dilde gerçekleştirdikleri köklü değişiklikler aracılığıyla, Kemalistler gelecek kuşakların Osmanlı kültürel mirasına erişmesini engellemeyi de amaçlıyorlardı (Findley 2011: 256). Bu dönemde toplumsal ve kültürel dönüşümü amaçlayan aşağı-yukarı bütün Kemalist reformlar (İnkılap Kanunları) tamamlanmış, bu arada 1928 yılında bir anayasa değişikliği yapılarak devletin dininin İslam olduğuna ilişkin hüküm kaldırılmış ve böylece "Türk laikliği" modelinin hukuki altyapısı hazırlanmıştır.

Cumhuriyet Halk Fırkası zaman içinde laikliği önce Partinin sonra da rejimin temel ideolojisi haline getirmiştir. Bununla güdülen bir amaç laik bir ulus yarat-

maktı. Halk Fırkası'na göre, "laik, yani milli benliğini dinle ilişki kurmadan geliştirecek bir Türk milleti, sultanlığın ve halifelüğün tekrar canlanma tehlikesini de ortadan kaldırmış olacaktı" (Karpas 2012: ?).⁵⁷

"Türk laikliği" bir yandan din işleri ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasına, öbür yandan da dinin devletçe kontrolü esasına dayanıyordu. Ama laik reformların asıl amacı "dinle devleti birbirinden ayırmak değil, dini devlet denetimi altına sokmak", daha doğrusu "devletin din üzerinde egemenliğini" tesis etmektir (Findley 2011: 252, 239).⁵⁸ Ancak "ayrılık" ilkesi din ile devletin kurumsal ayrılığını içermiyordu; nitekim dini hizmetler devlet teşkilatı içinde (Diyanet İşleri Başkanlığı'nda) kurumsallaştırılmıştı. Bu model dini hayatın devlet tarafından önemli ölçüde kontrol edilmesine imkan veriyordu. Dolayısıyla, başlangıçtaki "Türk modeli"nde laikliğin kontrol ve ayrılık boyutlarının birbiriyle çeliştiği düşünülüyordu.

Kemalist yönetim düşünce ve kültür hayatı da devlete bağımlı hale getirmeye ve homojenleştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim İkinci Meşrutiyet'ten beri varlığını sürdüren bütün bağımsız toplumsal ve kültürel örgütler bu dönemde yasaklanmıştır. Örneğin, "parti dışındaki varlığı ve sahip olduğu güçlü örgüt görüntüsü" nedeniyle CHF'ye karşı "potansiyel bir rakip imajı yaratan"

55 Örneğin, Darülelhan'da (koservatuvar/müzik okulu) Türk müziği eğitimine son verilmesi (1926) ve radyoda alaturka müziğin 8 ay süreyle yasaklanması (1934) kültürel dönüşümü amaçlayan girişimlerdir.

56 Mustafa Kemal "modern bir aydınlanmış despot gibi, bir yandan Türkiye'yi Batı'nın demokratik uygulamalarından uzaklaştırmak bir yandan da kültürel olarak Batıya yaklaştırdı." (Findley 2011: 252)

57 Laikliğin diğer amacı ise CHF'nin laiklik savunuculuğu bahanesiyle kendi iktidar tekeliğini sürdürmek istemesiydi. "İrticaya meyilli" halk karşısında Cumhuriyetin tek koruyucusu rolünü üstlenmek suretiyle, Cumhuriyet Halk Fırkası "dört elle laikliğe sarılarak laikliği kendi iktidarının ve çıkarının ideolojisi haline sokmuştur." (Karpas 2012: ?)

58 Andrew Davison'a göre ise laiklik politikasından güdülen amaç bir inanç, ahlak ve ibadet sistemi olarak dini tasfiye etmek değil, devrim-karşıtı bir siyasi güç olarak İslamı geriletme (Davison 1998: Chapter 4)

(Öz 1996a: 93) Türk Ocakları⁵⁹ 1931’de kapatıldı. Türk Kadınları Birliği⁶⁰ ve Mason Derneği de 1935’te kapatıldı. Tekke ve Zaviyeler zaten 30 Kasım 1925’te kapatılmış, 3 Mart 1924’te Şer’iye ve Evkaf Vekaleti’nin kaldırılmasıyla da vakıflar üzerindeki devlet kontrolü tahkim edilmişti.

Kapatılan Türk Ocakları’nın yerine 1932 yılında il ve ilçeler de faaliyet gösterecek, Partiye bağımlı bir propaganda ve endoktrinasyon merkezi olarak *Halkevleri* kuruldu (Demirel 2013: 157). Partinin 1939 yılında toplanan 5 Büyük Kurultayında bunu tamamlayan bir adım olarak daha küçük yerleşim birimlerinde ve kırsal kesimde aynı yönde faaliyet göstermek üzere *Halk Odaları* açılması kararlaştırıldı (Akandere 1998: 90). Daha sonra 1940 yılında *Köy Enstitüleri*’nin kurulması da kırsal kesimde partinin ideolojisine bağlı bir gençlik yetiştirilmesi amacına yönelikti (Demirel 2013: 269).

Tek-parti yönetiminin basına karşı tavrı da bundan farklı olmadı. Liberal ve sol-sosyalist muhalefet çizgi-

sindeki bütün gazete ve dergiler zaten 1925’te kapatılmıştı. Nihayet 1931 tarihinde çıkartılan ve “memleketin umumi siyasetine dokunacak” yayınlar yapan gazete ve dergilerin Bakanlar Kurulu’nca geçici olarak kapatılmasına yetki veren 1931 tarihli Matbuat Kanunu “basın özgürlüğünü büsbütün ortadan kaldırmış”, “basın-yayın hayatı(nı) tek sesli hale” getirmişti (Tanör 1996: 244; Tunçay 1981: 281; Demirel 2013: 157).⁶¹ Bu cümleden olmak üzere sosyalist eğilimli *Yarın* gazetesi de aynı yıl kapatılmıştır. Mamafih, bu dönemde basın özgürlüğüyle ilgili mesele muhalif basına izin verilmemesinden ibaret değildi. Mete Tunçay’ın anlatımıyla (2005: 123), “(b) u dönemde basın özgürlüğünün olmadığını söylemek yetmez. Osmanlı Mutlakiyetinde de basın hükümetin istemediklerini yazamazdı. T.C.’nin tek-partili zamanında ise, basın hükümetin istediklerini yazardı”.

Ayrıca, muhalif basına yönelik baskı o kadar belirgindi ki, çok-partili hayata geçiş devresinde bile CHP hükümetlerinin bu husustaki tutumu değişmedi, aksine halkın muhalif basına karşı kışkırtılmasına bile başvuruldu. Nitekim, bu kışkırtmalar 4 Aralık 1945’te sosyalist *Tan* gazetesi matbaasının bir grup gösterişçi tarafından tahrip edilmesine yol açtı.

Totaliter uygulamalar üniversite konusunda da izlendi. Gerçekten, 1933 üniversite reformuyla Dar-ül Fünun tasfiye edilerek, öğretim kadrosu hemen hemen tümüyle Kemalist fikriyata yakın duranlardan oluşan İstanbul Üniversitesi kuruldu. Böylece üniversite de hükümetin denetimi altına alındı ve idari, mali ve bilim-

59 Türk Ocakları’nın kapatılmasında illerdeki Ocak mensuplarının birçoğunun Serbest Fırka’ya katılmasının da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Esasen Atatürk’ün kendisi de yurt gezilerinden edindiği izlenime dayanarak, bu Ocakların “gayrı memnunların toplandığı” yerler haline geldiğini söylemişti (Akyol 2012: 584).

60 Türk Kadınları Birliği Başkanı Latife Bekir 1935 yılında uluslararası bir toplantıda şöyle diyordu. “Türkiye’de bir kadınlık meselesi yoktur ve burada erkek gibi kadın da bir tek şefin idaresi altında memleketin iyiliği için çalışmaktadır” (Demirel 2003: 209) Bu devletçi bakış kadınlara seçme ve seçilme hakkını yerel düzeyde 1930 ve ulusal düzeyde 1934’te tanımış olan “ilerici” bir rejim için tuhaf görünse de, rejimin genel vesayetçi perspektifiyle tutarsız değildir. Findley’in “devlet feminizmi” dediği anlayışa bağlı olan erkek seçkinler “kendilerine sorma gereği duymaksızın kadınların neye ihtiyacı olduğunu bildiklerini varsayıyorlardı. Tabiatıyla, bu sözde feminizm kadınları özgürleştirmekten çok, kamusal hayattaki görünürlüklerinin artması karşılığında kadının ev içinde ve sivil alandaki geleneksel rollerini sürdürmelerini öngörüyordu (Findley 2011: 278-279).

61 Taha Akyol (2012: 591) bu kanunu basına yönelik Takrir-i Sükun olarak nitelendirmiştir.

sel özerkliği tamamen ortadan kalktı (Demirel A. 2013: 158). Başka tedbirlerle birlikte, bu “üniversite reformu”nun da yardımıyla ülkenin kültür ve düşünce hayatı tamamıyla denetim altına alındı; basın, eğitim ve kültür kurumları aracılığıyla yoğun bir Kemalist eğitim ve propaganda faaliyeti başlatıldı.

Bu girişimlerin arkasında, Cumhuriyet’in iktidar seçkinlerinin yeni bir politik kimlik oluşturma ve bunu bütün ülke sathında yaygınlaştırma projesi vardı. Kemalistler önlerindeki tek seçeneğin “Batı’da gelişmiş olan vatandaşlık, ulusçuluk ve laiklik ilkelerine dayanan modern [bir] devlet kurmak olduğuna”, aksi halde siyasal bağımsızlığın tamamen ortadan kalkacağına inanıyorlardı (Kazancıgil 2000: 138)⁶² Bu yeni kimlik Türkiye toplumunun Osmanlı döneminden kalma eski kimlik algısından büsbütün farklı olacaktı. “On yılda on beş milyon genç yaratmak” ideali de bunun bir ifadesiydi; yani toplum laik-milliyetçi değer ve semboller etrafında yeni baştan kurulmak isteniyordu. “Osmanlılık” kimliğine alternatif olarak yaratılması düşünülen yeni kimliğin dayandığı temel fikir “ayrıların ortak bir zeminde buluşturulmasını sağlamaktan ziyade, ayrılığın ortadan kaldırılması” idi (Hanioglu, 2006: 161). Bu çerçevede laiklik de iktisadi, sosyal ve siyasi ilerlemeden ziyade kültürel değişim olarak görülen “modernleşme” veya “ilerleme”nin ayrılmaz bir parçası olarak ortaya çıkıyordu. Modernleşme ise yönetim mevkiindeki modernist

62 Genç Türklerle Kemalistler arasında bir devamlılık vardır. Her iki grup ta devletin sivil topluma egemen olduğunu veri olarak alır, kendilerini devletin temel direği olarak görür ve meşruluk ve otoritenin devlet seçkinlerinde olduğuna [sivil seçkinlerle paylaşılacaklığına] inanır (Kazancıgil 2000: 147).

seçkinlerin devlet iktidarını ellerinde tutmalarını meşrulaştırma işlevi görüyordu (Karpat 2011: 38, 195).

Bu yeni kimlik kurgusu içinde “Türklük” te temel bir referans olarak öne çıkıyordu. Resmi söylemde bunun çok canlı anlatımları vardır. Mesela, Başbakan İnönü 1925 yılında şöyle diyordu: “(V)azifemiz bu vatan içinde bulunanları behemehal Türk yapmaktır. Türklere ve Türkçülüğe muhalefet edecek anasını kesip atacağız. Vatana hizmet edeceklerde arayacağımız evsaf her şeyden evvel o adamın Türk ve Türkçü olmasıdır.” Bundan beş yıl sonraki bir konuşmasında Mahmut Esat Bozkurt da aynı düşüncüyü dile getiriyordu: “(B)enim fikrim, kanaatim şudur ki, dost da düşman da dinlesin ki, bu memleketin efendisi Türk’tür. Özü Türk olmayanların Türk vatanında bir hakkı vardır, o da hizmetçi olmaktır, köle olmaktır.” (aktaran Parlak 2006: 121-22). Bu amaçla, bir yandan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Dar-ül Fünun’un tasfiyesi sayesinde standardize edilmiş formel eğitim sistemi ve Halkevleri yoluyla yapılan enformel halk eğitimi, bir yandan da *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* ve *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* etrafında gerçekleştirilen “ilmi” çalışmalar aracılığıyla yaygın bir kültürel dönüştürme ağı kuruldu (Aydın 1993: 227).

Osmanlı’ya alternatif olması düşünülen bu yeni kimliğin kurgulanmasında yararlanılan en önemli araçlardan biri, tahmin edilebileceği gibi, resmi eğitim sistemi olmuştur. Türkçü-milliyetçi ana fikir etrafında oluşturulan türdeş kimlik söylemine dayalı politik bilinç ilköğretimden yüksek öğretime kadar eğitimin her kademesinde yurttaşlara aşılanmaya çalışılmıştır (Parlak 2006: 125). Eğitim sisteminde milliyetçi ve Türkçü temaların işleniş tarzı bazen akli ve sağduyuyu zorlayan

ölçülere varıyordu. O kadar ki, dünyadaki bütün uygarlıkların temelini Türkler tarafından atılmış olduğu, Batı dünyasına ve Çinlilere uygarlığı Türklerin öğrettiği, Türklerin tarihin en eski milleti olduğu, Türk tarihinin yalnızca şan ve şerefle dolu olduğu, binlerce yıldır Anadolu'da yaşayan bütün halkların ve hatta Greklerin Türk kökenli olduğu fikirleri özellikle tarih ve yurttaşlık bilgisi kitaplarında tekrar tekrar işleniyordu (Parlak 2006: Üçüncü Bölüm).⁶³

Ayrıca, 1934 yılında çıkarılan İskan Kanunu da aynı türdeş kimlik oluşturma politikalarının bir sonucu idi. Nitekim, bu kanunun amacı, etnik kökeni itibariyle Türk olmayan unsurların ülke içinde dağıtılması ve böylelikle “hars vahdetinin (kültür birliğinin -ME) korunması” için alınacak tedbirlere yasal dayanak sağlanmasıydı (Timur 1997: 156). Bu yolla, “(a)na dili Türkçe olmayan nüfus terakümlerinin menine ve mevcutlarının dağıtılması şekillerine ve bu suretle hars vahdetinin korunmasına ait tedbirler” kanunlaşmış oluyordu. Zamanın İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, kanunun amacını, “tek dille konuşan, bir düşünen, aynı hissi taşıyan bir memleket” yaratmak olarak belirtmişti. Kanun “Türk ırkından olmayanların serpiştirme suretiyle köylere ve ayrı mahalle veya küme teşkil edemeyecek şekilde kasaba ve şehirlere iskan” edilmeleri zorunluluğu getiriyordu (Okutan 2004: 251-52).

İskan Kanunu anadili Türkçe olmayan yurttaşların herhangi bir yerleşim yerinde toplu halde yaşama-

larına son verilmesini gerektiriyordu. Gayrimüslim vatandaşlar yanında, Kanun'un esas hedefi “Türk kültürünü paylaşmayan” Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Kürt nüfustu. Bu politikayla Batıya göç ettirilecek olan Kürtlerin yerine Kafkas ve Balkan göçmenlerinin iskanı amaçlanıyordu. Esasen, daha önce belirttiğimiz gibi, Kürtlerin zorunlu göçü 1927 yılında başlamış, hatta Şeyh Said ayaklanmasıyla bağlantılı görülen Batı illerine sürülenlerden bir kısmının arazilerine devletçe el konulmuştu (Demirel 2013: 165-67).

Bu dönemde etkili olmasına izin verilen dikkate değer tek ideolojik oluşum *Kadro hareketi*di. Sözcülüğünü Marksist kökenden gelen Şevket Süreyya Aydemir ve Vedat Nedim Tör'ün yaptıkları Kadro hareketi 1930'lu yılların ideolojik iklimine damgasını vurmuştu. Kadrocuların amacı Kemalizmi ideolojileştirmek, ona radikal-ideolojik bir içerik kazandırmaktı. Nedim Tör'e göre, 1930'lar Türkiye'sinin “ne liberal, ne komünist, yepyeni bir dünya görüşüne, özerk bir ideolojiye, Kemalizme ihtiyacı vardı.” Kadrocular bu ideolojiyi, ortodoks Marksizmin sınıf çelişkisinin yerine ikame ettikleri, sömürgeci kapitalist ülkeler ile sömürülen ülkeler arasındaki tezada dayandırarak inşa etmeye çalıştılar ve Türkiye'ye “nasyonalist devletçilik”i iktisat politikası olarak önerdiler (Keser 1993: 125, 128-29). Karpat'a göre, *Kadro* dergisi muhtemelen radikal solun önünü kesmek amacıyla, “solun ve sağın önerdiği radikal kavramların karışımından ulusal bir ideoloji elde etmeye” çalışıyordu (Karpat 2011: 81).

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1932 yılında yapılan kongresinde Türkiye'nin siyasal sisteminin tek-par ti sistemi olduğu resmen ilan edilmiştir (Zürcher 1995: 262-

63 Carter Findley, dil ve tarihin bu şekilde siyasallaştırılmasının etkisini bugün de hala sürdürüyor olmasının Türkiye'de tarih öğretiminin bilimsel standartlardan uzaklaşmasının ana nedeni olduğuna dikkat çekmektedir (Findley 2011: 256).

64). Buna bağlı olarak, Kemalist ideolojinin esasları önce Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programına (1931), daha sonra da Anayasa'ya yerleştirildi (1937). Bu esaslar arasında "laiklik" ilkesinin özel bir yeri vardı. Böylece, 1928 yılında İslamın resmi din olmaktan çıkarılmasından sonra, bu sefer de laikliğin anayasallaştırılmasıyla 1924 Anayasası rejimi önemli bir değişikliğe uğratılmış oldu.

Cumhuriyetin iktidar seçkinleri laikliği siyasi-hukuki bir ilke olmanın ötesinde, Türkiye'yi öteden beri geri bıraktırmış olan İslamın toplumsal alanda geriletilmesini öngören pozitivist bir öğretiyi görüyorlardı.⁶⁴ Resmi laiklik anlayışının arkasında "Osmanlı'nın sivil ve askeri elitlerinin eğitildiği okullara kök salan ondokuzuncu yüzyıl Avrupa'sının bilimsel materyalizmi" yatıyordu. Bu anlayışta laiklik ilerlemenin ve çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmanın önündeki engelleri ortadan kaldırmanın en önemli aracıydı (Karpas 2011: 39) Böylece 30'lu yıllar ile 40'lı yılların ilk yarısı laikliğin din karşıtı "aydınlanmacı" bir ideoloji olarak yorumlanıp topluma dayatıldığı bir dönem oldu. Bu arada, tipik totaliter bir adım olarak CHF'nin 1935 kurultayında parti-devlet özdeşliğinin kabul edilmesi (Akyol 2012: 596-598)⁶⁵ ve ardından 1937 yılında Kurultayda kabul edilen

yeni parti ilkelerinin (Altı Ok) 1937 yılında devletin resmi ideolojisi haline getirilmesi çoğulculuğun ve bu arada muhalif partilerin kurulup yaşatılmasının önündeki en büyük engeli oluşturmuştur.

Bu dönemin siyasi hayatı bakımından önemli olan başka bir nokta da, tüm ülkede sınırsız bir denetim kurmuş olan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın önderlik kadrosu içinde de Atatürk ile İnönü arasında yaşanan iktidar mücadelesinin açığa çıkmış olmasıdır. Cumhurbaşkanı Atatürk ile Başbakan İnönü arasında kendini gösteren uyumsuzluk gitgide bir gerginliğe dönüşmekteydi. İnönü'nün oniki yıllık başbakanlığı döneminde adeta "yarı emeklilik" konumunda olan cumhurbaşkanı Atatürk'ün zaman zaman hükümet işlerine doğrudan doğruya müdahalesi başbakan İnönü'yü rahatsız ediyordu. Bu gerginlik sonunda İnönü'nün başbakanlıktan istifa etmesine yol açtı. İnönü'nün yerine, 1932'den bu yana Maliye Bakanı olan Celal (Bayar) Bey getirildi (Zürcher 1995: 266-67). Böylece, İnönü'nün Mart 1925'ten 1937 sonuna uzanan 12 yıllık başbakanlık dönemi sona ermiş oluyordu.

d. Milli Şef İnönü'nün İktidarı: 1938-1945

İsmet İnönü'nün uzun başbakanlığının sona ermesi elbette onun siyasi hayatının sonu anlamına gelmiyordu. Nitekim, Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölümü üzerine İnönü cumhurbaşkanı seçilmiş ve CHF'nin Aralık ayındaki I. Olağanüstü Kurultay'ında yapılan bir tüzük değişikliğiyle de "Değişmez Genel Başkan" ilan edilerek İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar tartışılmaz "Milli Şef" olarak kalmıştır.

64 Zamanın İçişleri Bakanı Şükrü Kaya CHP'nin Altı Okunun anayasallaştırılması hakkındaki anayasa değişikliği teklifini Meclise sunuş konuşmasında şöyle diyordu: "Laiklikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve amil olmamasını temin etmektir. Bizde laikliğin çerçevesi ve hududu budur." (Akyol 2012: 603)

65 CHP'nin yeni tüzüğünde "parti, kendi bağrından doğan hükümet teşkilatı ile kendi teşkilatını birbirini tamamlayan bir birlik tanır" denmekteydi. Devlet de zaten Anayasaya göre değil, "CHP program ve tüzüklerine dayanarak yönetiliyordu" (Demirel 2013: 209, 213). Kaldı ki, Atatürk de parti-devlet birliğini milli hakimiyetin ve kuvvetler birliğinin gereği olarak görüyordu (Akyol 2012: 47).

Atatürk'ün ölümü Başbakan Celal Bayar ve genel kurmay başkanı Fevzi Çakmak'ın sağduyulu davranmalarının da yardımıyla siyasi bir krize neden olmadan atlatıldı. Yeni Cumhurbaşkanlığı seçimi 11 Kasım'da yapıldı ve Bayar ve Çakmak'ın desteğine sahip olan İsmet İnönü toplantıya katılanların oybirliğiyle Cumhurbaşkanı seçildi. Cumhurbaşkanı İnönü aynı gün Bayar'ı yeniden başbakan olarak atadı.⁶⁶ Ancak Bayar'ın bu seferki başbakanlığı uzun sürmeyecekti. İnönü 25 Ocak 1939'da Bayar'ın istifasını isteyecek ve yerine Refik Saydam'ı başbakan olarak atayacaktır (Akyol 2021: 14, 23).

Fakat bu arada CHP ve Cumhuriyet tarihi bakımından önemli olan bir olay yaşandı; Atatürk'ün ölümünden bir ay sonra 26 Aralık 1938'de CHP'nin olağanüstü kurultayı toplandı. Açılışını başbakan ve genel başkan vekili Bayar'ın yaptığı Kurultay'da İnönü "değişmez genel başkan", Bayar genel başkan vekili, Refik Saydam ise genel sekreter olarak seçildi. Kurultay'da yapılan Tüzük değişikliği uyarınca "Değişmez Genel Başkanı" İnönü "milli şef" olarak artık ülkenin tek adamıydı.

Söz konusu Tüzük değişikliğinin gerekçesinde, "Cumhuriyet Halk Partisi gibi milletin kurtuluş ve ilerleyiş mücadelesinde kendisine rehberlik etmiş (...) bütün vatandaşları sinesinde toplamış olan bir siyasi partinin şefliğine intihap edilecek bir ali şahsiyetin 'Milli Şef' vasfını da iktisap etmiş olması(nın) tabii olduğu" belirtiliyordu. Aynı gerekçeyle, kurulmaya çalışılan rejimin mahiyeti hakkında bir hayli öğretici olan başka görüş-

66 İnönü bu arada kendisinin cumhurbaşkanı seçilmesini önlemek için çalışmış olan İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ile Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ı 1939 seçiminde aday göstermeyerek siyasi hayatlarını sonlandırmıştır (Demirel 2013: 23).

ler de dile getiriliyordu: "Şefin rolü her memlekette ve bilhassa parti hayatına yeni girmiş memleketlerde çok mühimdir. Çünkü politik kanaatleri ekseriya prensipler halinde birleştirecek ve olgunlaştıracak ve prensipleri zihinlere aşılacak ve mütemadiyen besleyecek, memleket siyasetine istikamet verecek millet efradını politik sahada yetiştirecek olan şeftir./ Her cemiyette ve her parti içinde bu yüksek vasıflarda şahsiyetleri daima hazır bulmak kolay olmadığı gibi, bir siyasi patinin idare-i aliyesini eline teslim ve emanet ettiği makam ve şahsiyet üzerinde sık sık değişiklikler yapması da otoriteyi zayıflatmak bakımından mahzurdan ari addedilemez." (Akandere, 1998: 38-39)

Görülüyor ki cumhuriyet rejimine geçiş Türkiye siyasetinin mutlak yetkili tek adama itaat kültüründe bir değişiklik yaratmamış, aksine "din ve devleti şahsında birleştiren Padişah yerine, millet ve devletin somutlaşmış hali [olan-ME] 'şef' kavramı gündeme gelmiştir. Atatürk ve daha sonra İnönü (...) kendileri ile yönetilen kitle arasında mutlakçı sultanları andıran ve büyük adam ve lider kültürünü besleyen bir mesafe koymaktan geri kalmamışlardı." (Demirel, T. 2011: 164)

Refik Saydam hükümeti güvenoyu alır almaz Millet Meclisi için erken seçim kararı aldırdı. Böylece, Taha Akyol'un anlatımıyla, "önce parti olağanüstü kongresi, ardından hükümet değişikliği, şimdi sıra Meclis'in de değişmesiyle 'Milli Şef' rejiminin tahkim edilmesine gelmişti." İkinci seçmenler 25 Mart 1939 günü yaptıkları oylamada Milli Şef'in gösterdiği 420 adaya "tam bir imanla" oy verdiler. "Atatürk'ün adamları"ndan İnönü'ye karşı tavır almış olanlar da bu arada tasfiye edilmiş oldular (Akyol 2021: 25-27-28). Seçimleri 29

Mayıs 1939'da başlayan CHP'nin 5. Olağan Kurultayı izledi. Bu arada Kurultay'da Partiden seçilip Milli Şef'e bağlı olması öngörülen bir "Müstakil Grup" kurulması kararlaştırıldı. Haziran sonunda Fransa ile yapılan görüşmeler sonunda Hatay Türkiye'ye katıldı, Ekim ayında Fransa ve İngiltere'yle ittifak anlaşması yapıldı.

Ertesi yıl Nisan ayında köy öğretmeni ve "köye lüzumlu diğer unsurlar"ı yetiştirmek üzere eğitim süresi 5 yıl olması öngörülen Köy Enstitüleri kuruldu. Bu okullarda eğitim tarım ağırlıklı yapılacak ve öğrenciler fiilen tarımla uğraşacaktı. "21 yerde kurulan köy enstitüleri, kuruldukları yerlerde, CHP'nin ideolojisini kırsal kesime zaten yaymakta olan halk odalarının çalışmalarına önemli bir destek oldu ve kırsal kesimde partiye bağlı gençlerin yetişmesine önemli katkılar yaptı." Köy Enstitüleri Demokrat Parti döneminde 1954 yılında öğretmen okullarına dönüştürülmüştür (Demirel, A. 2013: 268-269).

Başbakan Refik Saydam'ın 8 Temmuz 1942'de vefatı üzerine ertesi gün Cumhurbaşkanı İnönü Başbakan olarak atadığı Saracoğlu hükümetini göreve getirdi. Böylece izleyen dört yıllık savaş dönemi boyunca başbakanlık mevkiinde Şükrü Saracoğlu olacaktır (Akyol 2021: 30-31). Partinin Haziran 1943'teki 6. Kurultay vesilesiyle yayımladığı "20 Yıl İçinde CHP" başlıklı broşür kurulan "partisiz" ve şefçi rejimin dünyaya örnek olduğundan övgüyle söz edilmekte (Demirel, A. 2013: 307) ve bu modelin "yeni bir millet iradesi" anlayışına ve "kamu hukuku görüşü"ne dayandığı belirtilmektedir (Akyol 2021: 32). Ne var ki, burada atıfta bulunulan "millet iradesi" teriminin, ilk bakışta verdiği izlenimin aksine demokrasiyle ilgisi yoktu, çünkü ne "milli irade"nin olağan tezahür

yeri olması gereken Büyük Millet Meclisi sahibi –yani, hür, çoğulcu ve yarışmacı– seçimlerle oluşuyordu, ne de Meclis'in çalışma tarzı demokratikti. Büyük Millet Meclisi halkın veya milletin temsil platformu değil, CHP grubunun genişletilmiş bir forumundan ve "şefin onay makamı"ndan (Akyol 2021: 41) ibaretti.

Dünya Savaşı'nda dengein müttefiklerden yana dönmeye başlaması Türkiye'nin iç siyasetinde de yankılar bulmaya başladı. Bunların en önemlisi -bir sonraki Bölümde ele alacağımız- ülkede genel baskı havasının yumuşatılması ve çok-partili siyasete yönelimdir. Hitler Almanya'sının savaşı kaybedeceğinin anlaşılmasının -bu kadar önemli olmamakla beraber- başka bir anlamlı etkisi de 1944 yaz sonunda Sıkıyönetim Mahkemesi'nde başlayan ceza davasıyla İrkçı-Turancı hareketin üstüne gidilmesidir. Bu davada yargılanan 23 sanık arasında Zeki Velidi Togan, Alparslan Türkeş, Nihal Atsız, Reha Oğuz Türkkan, Fethi Tevetoglu, Orhan Şaik Gökyay da yer almaktaydı. Çoğu daha önce serbest bırakılan sanıkların tamamı 1947 yılında beraat etti (Demirel, A. 2013: 305-307).

İnönü'nün Milli Şeflik döneminde Kemalist reform ve ilkelerin baskı yoluyla yerleştirilmesinden yana düşünceleriyle tanınan CHP'nin önde gelen isimlerinden Recep Peker'in de etkinliği artmıştır. Esasen Recep Peker'in devrimci şiddete dayanan siyaset anlayışı daha 1931 yılından itibaren Cumhuriyet Halk Partisi'nde etkili olmaya başlamıştı.⁶⁷ Onun Partiyi devlet ve ulusla özdeşleştirme çabası Atatürk'ün ölümüyle daha da yo-

67 Kemal Karpat'a göre (2011: 62, 64), genel sekreterlik konumunu genel başkan Mustafa Kemal'in aleyhine artırma çabaları yüzünden Recep Peker 1936 yılında bu görevden alınmıştı. Yine Karpat'a göre,

gunluk kazandı ve zamanla hakim siyaset biçimi halini aldı. Bu baskıcı politikaya bir de İkinci Dünya Savaşı yıllarının zor ekonomik şartları eklendi.

Bu arada, Türkiye son ana kadar dünya savaşına girmemiş olmakla beraber, savaş şartları bir yandan özgürlüklerin daha da kısıtlanmasına yol açmış, bir yandan da iktisadi bunalım ve savaş tedbirleri halkın geçim şartlarını son derece zorlaştırmıştı. Ayrıca, savaş sırasında geniş halk kesimleri mal kıtlığı, fiyat artışları, müsadereler ve yeni vergilere –başta Toprak Mahsulleri Vergisi, Varlık Vergisi ve Yol Vergisi olmak üzere– katlanmak zorunda kalmıştı. Buna karşılık, savaş yıllarında vurgunculuk yoluyla servet yapan bir zenginler zümresi de türemişti.⁶⁸ Özellikle bir kısım vatandaşa çalışma yükümlülüğü getiren *Milli Korunma Kanunu* (1940) köylüler arasında yaygın bir hoşnutsuzluk yarattı. Kanun ekonomiyi tamamen devletin denetimi altına, özel girişimcileri de devletin vesayetine alıyordu (Demirel, T. 2013: 267).

Bunu 1942 yılında kabul edilen *Varlık Vergisi Kanunu* izledi. Kanun’un amacı “azınlıkları ekonomik hayattan uzaklaştırmak ve yerine Türk unsurunu geçirmekti.” Kanun’un yüklediği ağır vergileri sahip oldukları taşınmazların satılması suretiyle de ödeyemeyenlerin “memleketin herhangi bir yerinde bedeni kabiliyetlerine göre askeri mahiyeti haiz olmayan umumi hizmetlerde veya belediye hizmetlerinde” çalıştırılmaları öngörülüyordu. Nitekim bu duruma düşen çok sayıda mükellef Aşkale’deki çalışma kampına götürüldü. Bu ki-

şilerin hepsi de gayrimüslim azınlıklara mensup vatandaşlardı (Okutan 2004: 272-81). Cumhuriyet’in genel “Türkleştirme politikası”nın bir aracı olan Varlık Vergisi, Ayhan Aktar’ın ifadesiyle, gayrimüslim azınlıkların “yarım vatandaşlık misafirlik ve Medeni Kanun Türklüğü” konumunu pekiştirmeye hizmet etmiştir. Tabiatıyla bu konumdan hoşnut olmayan gayrimüslimler ise “Avrupa ülkelerine, İsrail’e veya Amerika’ya göç etmişlerdir. İsrail devletinin kurulmasını takiben 1948-1949 yıllarında bu ülkeye göç edenlerin sayısı 30.000’i bulmuştur. Başka azınlık gruplarından da göç edenlerin olması sonucunda, Türkiye’deki “tüm gayrimüslim azınlıkların sayısında ciddi bir erozyon” meydana gelmiştir (Aktar 2021: 418).

Aslında, savaş şartlarının olumsuz etkisi olmasaydı bile, rejim insanların hayat şartlarını kolaylaştırmaktan çok kültürel semboller ve kodların değiştirilmesine odaklandığı için, genel olarak Cumhuriyetin ekonomik performansı pek başarılı olmamış, yeterince refah üretilmemişti. “Cumhuriyet’in başından beri tepeden inme yöntemlerle uygulanan çağdaşlaşma programı toplumun gelenekçi kesimlerini oldukça tedirgin etmiştir.” (Eroğul 1990: 114). Tek-Parti döneminde “devletin/bürokrasinin gündeminde devrimler, halkın gündeminde yoksulluk, geri kalmışlık, hastalıklar ve açlık vardı.” (Akalin 2010: 298)

Esasen 1923 ile 1946 arasında kendilerine kuşkuyla gözle bakıldığı ve potansiyel bir muhalefet zemini olarak görüldüğü için taşradaki nüfus merkez tarafından sıkıca göz altında tutulmuştu. Şerif Mardin’in (2000: 93, 94) belirttiği gibi, “Cumhuriyet ideolojisinin benimsettirildiği kuşaklar (...) yerel, dinsel ve etnik grupları Türkiye’nin karanlık çağlarından kalma gereksiz kalıntılar olarak”

Peker İtalyan faşizminin ve Sovyet komünizminin karşını bir rejim kurma ve kendisinin de bu rejimin lideri olma hayali kuruyordu.

68 Bu konuda ayrıntılı bilgi için, bkz. Akandere 1998: 146-210.

görmüşlerdir. Onun için, “(s)iyasal merkez ile toplumsal çevre arasındaki ayrım birdenbire yok olmamış, otonomisini pekiştirme yolunda olan sivil topluma devletin meşruiyetinde pay sahibi olma hakkı kolayca tanınmamış ve bürokratik seçkinlerin siyasi katılma sürecini genişletmek konusundaki çekimser tutumları [1950’lere kadar] ortadan kalkmamıştır.” (Kazancıgil 2000: 150)

Bütün bunlar halkta Cumhuriyet Halk Partisi’ne karşı büyük bir memnuniyetsizliğin doğmasına yol açtı; halk bütün olanlardan sorumlu tuttuğu iktidar partisini baskı politikasıyla, yokluk ve kıtlıkla özdeşleştirdi (Erdoğan 1993: 269; Eroğul 1990: 114). Yeni rejim, Kemal Karpat’ın deyimiyle (2011: 40), modern bir siyasal yapı kurmada gösterdiği başarıyı ekonomik alanda benzer bir başarıyla” tamamlayamamıştı. Gerçekten de kişi başına gelir de reel ücretler de 1930’a kadar 1914’teki düzeyin altında kalmıştı (Findley 2011: 230). “İkinci Dünya Savaşı’nın sona erdiği 1945 yılında Türkiye’nin ekonomisi savaş görmüş ülkeler kadar perişan durumdaydı.” (Karpat 2012: 165) Bu özellikle kırsal kesim için böyleydi. Seferberlik şartları, hayvanlara el konması ve zorla çalıştırma vb. uygulamalarla birlikte, savaştan en çok zarar görenler nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylülerdi (Findley 2011: 266). Hatta kimi yabancı gözlemcilere göre, 40’ların sonunda kırsal nüfus hala Orta Çağ şartlarında yaşamaya devam ediyordu.⁶⁹

69 Bir grup Amerikalı uzmanın gözlemlerine göre, 1949 yılı itibariyle başta köyler olmak üzere nüfusun büyük çoğunluğunun hayatı “orta hatta antik çağ yaşamından özellikler” taşıyordu (aktaran Demirel 2011: 40). Nitekim 1950 yılında Demokrat Parti iktidara geldiğinde kişi başına ulusal gelir “açlık sınırı” demek olan 166 dolar idi (Akalın 2010: 290).

3

ÇOK-PARTİLİ SİYASET

■ KİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NIN SONA ERMESİYLE DÜNYANIN siyasi manzarası da önemli değişikliklere uğramıştı. Almanya, İtalya ve Japonya’da faşist yönetimler yıkılmış; 1930’ların gözde eğilimleri olan otoriter ve totaliter akımların cazibesi kaybolmuştu. Bunların yerine insan hakları, demokrasi ve uluslararası barış yeni evrensel idealler olarak ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu arada, Türkiye de son anda (23 Şubat 1945) Almanya ve Japonya’ya karşı savaş ilan etmiş ve bu sayede 28 Şubat 1945’te Birleşmiş Milletler Beyannamesi’ni imzalayabilmişti. Bu, Türkiye’yi Batı dünyasına ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri’ne yaklaştıran önemli bir adım olmuştur.

Türkiye savaş sonunda son derece kritik bir durumda bulunan ekonomisini düzlüğe çıkarabilmek için de bu politikaya yönelmek zorundaydı. Çünkü, Amerika’nın savaş sonrası başkanının adıyla anılan ve Güney-Doğu Avrupa’nın güçlendirilmesini öngören “Truman Doktrini”nden Yunanistan’la birlikte Türkiye’nin de yararlandırılması gündeme gelmişti. Ayrıca, savaşın ga-

liplerinden olan Sovyetler Birliği'nin 1945 ve 1946 yıllarında iki defa Türkiye'den resmen toprak talebinde bulunması ve Boğazların statüsünde söz hakkı istemesi Türkiye'nin güvenlik kaygılarıyla da Batı dünyasına – özellikle ABD'ye– yaklaşması sürecini hızlandırdı. Bütün bunlar Türkiye'de yerleşik otoriter tek-parti yönetiminin ciddi olarak gözden geçirilmesi ve sınırlı da olsa demokratik bir sisteme geçilmesi ihtiyacını ortaya çıkarıyordu. Öte yandan, bir önceki Bölümde ortaya koyduğumuz ülkenin iç şartları da rejimin yumuşatılmasını gerektiriyordu. Kısaca, “İnönü Tek Parti rejiminin artık devam edemeyeceğini görüyordu. İçeride biriken toplumsal tepki, dışarıda demokrasilerin zaferi çok partili hayata geçişi kaçınılmaz hale getirmişti.” (Akyol 2021: 53)

Çoğulcu bir siyasete geçilmesinin gerçekten de iç ve dış şartların zorladığı bir “ihtiyaç”tan ibaret olduğu, CHP'nin tek-parti yönetimini baştan beri kalıcı bir model olarak öngörmüş olmasından da anlaşılmaktadır.⁷⁰ Nitekim, CHP daha iki yıl önce “20 Yıl İçinde CHP” başlıklı broşürde kendi tek-parti yönetimini diğer ülkelere örnek olabilecek evrensel bir rejim modeli olarak takdim ediyor ve bu rejimin başarısının “Türk milletinin devlet kurmada ve şef yaratmada daima gösterdiği üstün kabiliyetinden ileri gel”diğini ifade ediyordu (Demirel A. 2013: 307). Zaten, “(t)ek parti rejimi, kendisinin geçici olduğu iddiasını, iktidarı kaybettikten sonra öne çıkarmış”tı (Demirel T. 2011: 49). Bu nedenle, İkinci Dünya Savaşı sonrasında çok-partili siyasete geçişi İnönü'nün cumhurbaşkanı olduğu günden beri amaçlamış olduğu-

⁷⁰ Onun için CHP'nin kurduğu tek-parti rejimini “utangaç” bir diktatörlük olarak nitelemek (Demirel, T. 2011: 45) isabetli olmasa gerektir.

nu, dolayısıyla bunun “İnönü'nün demokratik devrimi” olarak nitelenebileceğini ileri süren görüşler inandırıcı olmaktan uzaktır (Findley 2011: 270).

Cumhurbaşkanı İnönü bir yandan hükümete karşı biriken hoşnutsuzlukların aniden yüze vurmasını engelleyecek bir emniyet supabı yaratmak ve öbür yandan Savaşın galibi olan demokrasilerin eleştirilerine cevap vermek istiyordu (Karpas 2011: 67). Nitekim başta cumhurbaşkanı İnönü olmak üzere Türk siyasi seçkinlerinin bu mesajı aldıkları, bu sıralar çeşitli uluslararası forumlarda Türkiye'yi temsilen yapılan açıklamalarda demokrasinin vurgulanmasından ve bizzat İnönü'nün 19 Mayıs 1945'teki aynı mesajı içeren resmi bayram nutkundan anlaşılmaktadır. Verilen mesaj Türkiye'nin demokrasiye, daha doğrusu çok-partili siyasete geçmek üzere olduğudur (Erdoğan 1993: 269-70)

A. DEMOKRAT PARTİ'NİN KURULMASI

Değişen dış ve ona bağlı iç şartlar Cumhuriyet Halk Partisi içinde de muhaliflerin seslerini daha bir güvenle yükseltmeye başlamalarına yol açtı. Bunda Cumhurbaşkanı İnönü'nün 19 Mayıs münasebetiyle Meclis'te yaptığı demokrasi vurgulu konuşmanın önemli etkisi vardı. İnönü bu konuşmada ülkedeki siyasi rejimin “halk iradesi” yönünde gelişmeye devam edeceğini vurguluyor ve siyasi özgürlüğün genişleyeceğini vaat ediyordu. İnönü Türkiye'den toprak talebinde bulunmuş olan Sovyetler Birliği karşısında Batı dünyasının desteğini almak için de “kontrollü bir muhalefet hareketine izin vermek” (Demirel, A. 2013: 308) gerektiğini düşünüyordu. İnönü'nün bu konuşması Parti içinde ve dışında muhalefeti hızlandırmıştır. (Akyol 2021: 43)

Bu ortamda 5 Eylül 1945'te Nuri Demirağ, Cevat Rifat Atilhan ve Hüseyin Avni Ulaş tarafından ilk muhalif siyasi parti olarak *Milli Kalkınma Partisi* kuruldu. Nispi temsil uygulamalı tek dereceli seçimler ile birlikte çift meclisli bir yasama organını ve cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini savunan bu parti ekonomide de devletçiliğe karşıydı. Ancak resmi-şekli varlığı 1958 yılına kadar devam etmesine rağmen, kurucuları arasında zamanla baş gösteren fikir ayrılıkları ve seçimlerde başarısız olması nedeniyle bu parti etkili olamadı ve dağıldı (Demirel, A 2013: 311). Yeni dönemde asıl etkili olacak olan siyasi hareket CHP'nin kendi içinden doğan Demokrat Parti idi.

Cumhurbaşkanı İnönü'nün 19 Mayıs nutkunda iç politikaya dönük olarak verdiği yumuşama mesajı CHP içi muhalefetin de önünü açmıştı. Parti içi muhalefet ilk önemli çıkışını 1945 Mayısındaki *Toprak Reformu Kanunu* tasarısının ve bütçenin görüşülmesi sırasında yaptı. Görüşmelerde hükümete yönelik şiddetli eleştirileriyle öne çıkan Adnan Menderes, Celal Bayar, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü önce bütçe için ret oyu verdiler. Bunu aynı grubun 7 Haziran'da CHP Meclis Grubuna Anayasanın gereği olarak çoğulcu demokratik sisteme geçilmesini talep eden "Dörtlü Takrir" adlı bir önerge vermeleri izledi. Bu önergenin CHP grubunda reddedilmesi muhaliflerin faaliyetlerini daha yoğun bir şekilde yürütmelerine neden oldu.

Nihayet 21 Eylül'de Menderes ve Fuat Köprülü, ardından Refik Koraltan Cumhuriyet Halk Partisi'nden çıkarıldı. Bunun üzerine Celal Bayar da önce milletvekilliğinden, sonra da 3 Aralık'ta CHP'den istifa etti. Bu gelişmeler Cumhurbaşkanı İnönü'nün 1 Kasım'daki

Meclis'in açılışında yaptığı, siyasi sistemin başlıca eksiğinin hükümeti eleştirecek bir muhalif partinin bulunmaması olduğunu ifade eden konuşmasıyla tutarlıydı. İnönü'nün bu konuşmasından bir ay sonra Celal Bayar basına bir parti kuracaklarını açıklamıştı. Nihayet 7 Ocak 1946'da Bayar'ın liderliği altında Demokrat Parti resmen kuruldu.

Demokrat Parti (DP) ideolojik açıdan tutarlı sayılamazdı. Çünkü Parti'nin programında tek dereceli ve serbest seçim ile daha fazla demokrasi vurgusu yanında; laiklik uygulamasıyla ilgili rezervlerle birlikte, CHP'nin ilkeleri de yer alıyordu. Laiklikle ilgili rezervler de esas olarak "laikliğin din aleyhtarlığı olmadığı" kaydı ile din adamı yetiştirecek kurumlar vaadinden oluşuyordu. Buna karşılık DP Programında kuvvetler ayrılığı ve yargı bağımsızlığı gibi liberal siyaset ilkelerine yer verilmemişti: "DP'nin program 1920'ler ve 30'lardaki muhalefetin gerisindeydi" (Akyol 2021: 58-59, 175).

Demokrat Parti içinde hem CHP yönetiminin hem de Celal Bayar çevresinin "müfritler" (aşırıları) olarak nitelendikleri, aralarında milletvekilleri de bulunan bir grup vardı. Demokrat Parti'nin yeterince kararlı ve tutarlı bir demokrasi mücadelesi yapmadığını düşünen bu grup 1947 sonlarında Partiden ayrıldı. Osman Bölükbaşı 10 Eylül tarihli istifa mektubunda başta Bayar olmak üzere parti yöneticilerinin hem demokrasi mücadelesinde tavizler verdiklerini hem de parti içinde otoriter bir yönetim kurduklarını yazıyor; 27 Aralık'ta İstanbul İl Başkanlığından istifa eden Kenan Öner ise Bayar ve arkadaşlarını İnönü'yle danışıklı döğüş içinde hareket etmekle suçluyordu. Ayrılımlar sonunda DP'nin milletvekili sayısı 54'ten 33'e indi.

Demokrat Parti'den ayrılanlar 19 Temmuz 1948'de *Millet Partisi*'ni (MP) kurdular. Kurucular arasında Fevzi Çakmak, Hikmet Bayur, Osman Nuri Köni, Cafer Tayyar Eğilmez, Osman Bölükbaşı" da vardı. Millet Partisi'nin ideolojik kimliği Programında "Cumhuriyet, adalet, liberallik ilkelerine ve milliyetçilik esasına bağlı"lık olarak belirtilmişti. Parti Programında ayrıca yasama organının çift meclisli hale getirilmesi, Anayasa Mahkemesi kurulması, Hakim ve Savcılar Kurulu oluşturulması ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet teşkilatından çıkarılması da öngörülyordu (Akyol 2021: 134, 137-138, 140-141).

Bu sıralarda bazı sol görüşlü partiler de kurulmuştur. Bunlar Mart 1946'da kurulan *Türk Sosyal Demokrat Partisi*, 14 Mayıs'ta kurulan *Türkiye Sosyalist Partisi* ve Türkiye Komünist Partisi'nin (TKP) legal uzantısı olarak da 19 Haziran 1946'da Dr. Şefik Hüsnü Değmer'in önderliğinde *Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi* kurulmuştur. Ancak bu partiler kısa süre sonra 16 Aralık'ta sıkıyönetim tarafından kapatılmıştır (Çufalı, 2004: 72; Ahmad 1994: 46).

Bu dönemde sivil örgütlenmede de bir canlanma görüldü. Ali Fuat Başgil'in 1946 sonbaharında "İnsan Haklarını Müdafaa Cemiyeti" adlı bir dernek kurma girişimi yarım kaldıysa da, Zekeriya Sertel ve Cami Baykut gibi bazı solcuların da içinde yer aldığı başka bir grup Fevzi Çakmak'ın da katılımıyla 18 Ekim'de "İnsan Hakları Cemiyeti"ni kurdu. Derneğin amacı, Anayasa'ya aykırı uygulamaları takip etmek ve insan hakkı ihlallerine karşı girişimlerde bulunmak olarak belirtilmişti. Ancak hükümet tarafından sıkı takibe alınan ve solcuların bir komplosu (TKP'nin bir yan kolu) olarak gösterilen dernek bu nedenle çok fazla etkinlik gösterememiş-

tir (Çufalı 2004: 88-91; Akyol 2021: 105).

Bu yeni dönemde kurulan partilerin içinde yaygın toplumsal destek kazanan ve çok partili siyasete geçiş damgasını vuran sadece Demokrat Parti olmuştur. Bunda, dönemin cumhurbaşkanı İnönü ile iktidar partisi CHP'nin önderlik kadrosunun, partiler içinde sadece Demokrat Parti'yi kendilerine muhatap almış ve ona adeta resmen tanınan muhalefet partisi gibi muamele etmiş olmasının da etkisi vardı. Esasen bu partinin kurucu kadrosu ve önde gelen temsilcileri, ideolojileri ve siyasi geçmişleri itibarıyla, CHP geleneğine dayanıyordu. Bu haliyle DP dönemin yönetici seçkinlerinin iktidarın dışında kalan bir uzantısı gibi görünüyordu. Bu durum, Atatürk döneminde bakanlık ve başbakanlık yapmış olan, eski İttihatçı Celal Bayar için özellikle geçerliydi.

Öyle anlaşıyor ki, İnönü ve CHP seçkinleri DP'nin iktidara gelebileceğine ihtimal vermiyorlar, hatta bunu istemiyorlardı (Kara-İncioğlu 1992: 74). Ayrıca, aralarındaki siyasi köken ve dünya görüşü yakınlığının da yardımıyla, Demokrat Parti'yi kendi denetimleri altında tutabileceklerini düşünüyorlardı. Muhtemelen, İnönü ve çevresinin gerçekte istediği, CHP'nin iktidar partisi olarak kalacağı, ama resmi bir muhalefetin nispeten serbestçe faaliyet gösterebileceği "sınırlı bir demokrasi" idi (Karpat 1967: 131).

Demokrat Parti'nin kuruluşu ile iktidara geldiği 14 Mayıs 1950 tarihi arasındaki yıllar Türkiye'de "yeniden çoğulcu siyasete geçiş" dönemi olarak adlandırılabilir. "Yeniden" diyoruz, çünkü Türkiye'de ilk çoğulcu siyaset tecrübesi, daha önce özetlendiği gibi, İkinci Meşrutiyet yıllarında gerçekleşmişti. Bu dönemde İttihat ve Terakki

Partisi'nin iktidarı tekeline almasıyla kesintiye uğrayan çok-partili siyaset, daha sonra Meclis-i Mebusan'ın 12 Ocak 1920'de yeniden açılmasıyla kısmi çoğulcu siyaset tecrübesi olarak tekrar başlamış, ancak 1923 Nisan'ında Birinci Meclis'in Anayasaya aykırı olarak erken seçime götürülmesiyle bu ikinci deneme de sona ermişti.

Demokrat Parti'nin kurulmasından iktidara geldiği 1950 yılına uzanan sürede demokrasi yolunda zaman zaman iniş-çıkışlar ve iki parti arasında gerilimler yaşanmış olmakla beraber, CHP ve DP önderlikleri bu gerilimleri azaltmak ve çoğulcu siyasetin asgari gereklerini tamamlamak için ihtiyaç duyulan uzlaşmaları sağlamakta genelde başarılı olmuşlardır (Erdoğan 1993: 282-83; Öz 1996: 73-77). Bu geçiş döneminde Cumhuriyet Halk Partisi de bir yandan -parti genel başkanının dört yılda bir seçilmesi başta olmak üzere- kendi örgüt yapısında yeni durumun gereklerine uygun kimi değişiklikler yapmış, diğer yandan da genel olarak siyasal sistemde birtakım liberalleşme adımları atmıştır. Liberalleşme yönündeki bu politika değişikliği CHP'nin 1946 Mayıs'ında yaptığı olağanüstü kurultayda kararlaştırılmış, bu arada Genel Başkan İnönü cumhurbaşkanlığı sıfatının gerektirdiği durumlar da "tarafsız ve adaletli" davranacağına söz vermişti.

Nitekim izleyen aylar ve yıllarda tek-parti döneminden kalan birçok kanun yürürlükten kaldırılmış veya özgürlükçü yönde değiştirilmişti. Bu çerçevede Haziran 1946'da Basın Kanunu'ndaki gazete kapatma yetkisi kaldırıldı, Cemiyetler Kanunu değiştirilerek dernek kurma özgürlüğü kısmen genişletildi ve 1933'te kaldırılmış olan üniversite özerkliği iade edildi. Bu arada Seçim Kanununda yapılan değişikliklerle de tek dereceli seçim esası getirildi. Ancak bu arada Ceza Kanunu'nun 141. ve

142. maddeleri ağırlaştırılarak sınıf esasına dayanan düşünce ve örgütlenmeler yasaklandı (Akyol 2021: 68-70).

Bununla beraber, yeni kurulan DP'nin seçimlere hazırlanmasına fırsat vermeden CHP normal olarak 1947 yılında yapılması gereken seçimi bir yıl erkene aldı. İktidar partisi DP'nin hızlı gelişmesinden endişe ediyordu (Akyol 2021: 70). Buna rağmen DP 21 Temmuz 1946'da yapılan bu "baskın seçim"e katıldı ve CHP'nin 395 sandalyesine karşılık 66 sandalye kazandı. Bu seçimde "DP esas olarak kentsel kesimde başarılı olurken, CHP başta Doğu Anadolu olmak üzere kırsal kesimde çok yüksek oranda oy topladı." (Demirel, A. 2013: 313).

Ancak 1946 seçimleri dürüst değildi; CHP elinde tuttuğu iktidar pozisyonu sayesinde birçok yerde seçim sonuçlarını manipüle etmeyi başardı (Akyol 2021: 78-80). Bundan dolayı 1946 seçimleri halk arasında "hileli seçim" olarak bilinmektedir. Ayrıca, Cumhurbaşkanı İnönü'nün seçimden hemen sonra, 7 Ağustos'ta Başbakan Saracoğlu'nu istifa ettirip yeni hükümeti otoriter eğilimleriyle bilinen Recep Peker'e kurdurması da yeni dönemin ruhuna uygun düşmüyordu. Nitekim yeni Başbakan Meclis'te okuduğu daha ilk hükümet programında "hürriyet düşmanları"ndan söz ediyor, "hürriyetin suiistimali ihtimalinden doğacak tehlikeler"e karşı otoritenin güçlendirilmesi ihtiyacına dikkat çekiyordu. Başbakan Peker bu anlayışla tutarlı olarak on üç ay süren görevi boyunca siyasi gerilimi yükselterek muhalefete baskıları artırmış, bu arada Eylül 1946'da ilgili kanunda basın özgürlüğünü kısıtlayan değişiklikler yapılmasını sağlamıştır. Bir görüşe göre İnönü'nün böyle davranması, güçlenmekte olan DP muhalefetine karşı "tatlı sert" politika izlemek istediğini gösteriyor-

du. Cumhurbaşkanı İnönü otoriter bir ismi başbakan yapmakla belki de güçlenen DP'ye "artık yeter" mesajı vermek istiyordu (Akyol 2021: 83-85, 88-90).

Demokrat Parti 1. Büyük Kongresi'ni Ocak 1947'de yaptı. Kongre'nin en önemli sonucu "Hürriyet Misakı"nın (Özgürlük Andı) kabul ve ilan edilmesi idi. Misak şu üç maddeden oluşuyordu: 1) Vatandaş hak ve hürriyetlerini ihlal edici nitelikteki ve Anayasa'ya aykırı kanun hükümlerinin kaldırılması, 2) Seçim kanununun vatandaş oylarının güvenliğini sağlayacak ve milli egemenliği güvence altına alacak şekilde değiştirilmesi, 3) Devlet başkanlığı ile parti başkanlığının birbirinden ayrılması (Albayrak 2004: 109).

Hürriyet Misakı iktidar partisi tarafından tepkiyle karşılanmış ve iktidarla muhalefet arasında gerginlik doğurduysa da, Cumhurbaşkanı İnönü'nün çabaları sonucunda bir süre sonra hükümetle muhalefet arasında diyalog yolu açılmıştır. Nitekim, 1947 yılında Cumhurbaşkanı İnönü'nün "devlet reisi olarak kendimi her iki partiye karşı müsavî derecede vazifeli görüyorum" diyerek (Akyol 2021: 115) tarafsızlığını ilan ettiği 12 Temmuz Beyanname'si demokrasiye geçişin akamete uğramasını önleyen önemli bir gelişme oldu. Bu olay aynı zamanda Recep Peker'in 8 Eylül'de istifa etmesine yol açtı. Bunun üzerine Cumhurbaşkanı İnönü Dışişleri Bakanı Hasan Saka'yı başbakan olarak atadı.

Hasan Saka'nın hükümeti nispeten liberal bir siyaset izledi, partinin altı ilkesinden "devletçilik" ve "laiklik" yeni dönemin gereklerine uygun olarak yeniden tanımlandı. Bu çerçevede, Cumhuriyet Halk Partisi'nin "İslam'a karşı militan politikayı terk etmesi(nin) karar-

laştırılması"na (Ahmad 1994: 42) paralel olarak, devletin din karşısındaki tutumunda da yumuşamaya gidildi. 1948 yılında ilkokullara isteğe bağlı din dersleri kondu, din adamı yetiştirecek okullar açılması kararlaştırıldı ve Ankara'da bir İlahiyat Fakültesi açıldı. Nihayet liberalleşme politikasının önemli bir adımı olarak, İstanbul'da savaş döneminden beri sürmekte olan sıkıyönetim Aralık 1947'de, Takrir-i Sükun döneminden başlayarak yıllarca "meşru muhalefeti ve basını susuturmak için" kullanılmış olan (Akyol 2021: 159) İstiklal Mahkemeleri de nihayet 4 Mayıs 1949'da kaldırıldı.

CHP'nin liberalleşme siyaseti 1949 yılı başlarında göreve gelen Şemsettin Günaltay hükümetince de sürdürüldü. Sonunda gizli oy-açık tasnif esasına dayanan ve yargı güvencesi getiren yeni seçim kanunu iktidar ve muhalefetin işbirliğiyle 16 Şubat 1950'de kabul edildi. Yeni kanuna göre 14 Mayıs'ta yapılan seçimlerde Demokrat Parti çoğunluğu sağlayarak iktidara geldi. Bu seçimlerde Demokrat Parti 408, Cumhuriyet Halk Partisi 69, Millet Partisi de 1 milletvekilliği kazanmıştı (Lewis 1991: 311; Zürcher 1995: 321). İlginçtir ki, bu seçimlerde Demokratlar "dini siyasete araç etmemeye özen gösterirlerken, iktidar partisi CHP ise tam tersine dinci çevrelerin sevgisini kazanmaya" yönelik bir politika izledi (Albayrak 2004: 156).

B. DEMOKRAT PARTİ İKTİDARI

Seçimlerden iki gün sonra İnönü Bayar'a hükümetten çekilme isteğini bildirdi; 20 Mayıs'ta toplanan DP Meclis grubunda da Celal Bayar Cumhurbaşkanı adayı, Refik Koraltan ise Meclis Başkanı adayı seçildiler. Yeni seçilen Meclis'in 22 Mayıs'ta yaptığı ilk toplantıda bu ka-

rarlar resmen onanmış oldu. Aynı gün Cumhurbaşkanı Bayar Adnan Menderes'i Başbakanlığa atadı, Menderes hemen kabinesini açıkladı. Ertesi gün Bayar cumhurbaşkanlığı görevini İnönü'den devraldı. Yeni Başbakan Adnan Menderes 9 Haziran'da DP Genel Başkanı seçildi (Akyol 2021: 228-229).

Demokrat Parti'nin 14 Mayıs 1950'de serbest seçimle iktidara gelmesi Türkiye'de tarihsel önemi olan bir olaydır.⁷¹ Bu barışçı iktidar değişimi "sivil bir inkılab" (Karpat 2012: 169) olarak nitelendirilmiştir. Böylece, Türkiye'de ilk defa 1909'da İkinci Meşrutiyetle birlikte başlayan demokratikleşme hareketi önce 1913'te, bilahare 1923 ve 1925'te iki defa kesintiye uğradıktan sonra, oldukça gecikmeli olarak 1946'da tekrar işlemeye başlayarak 1950 yılında muhalefet partisini iktidara taşımıştır.

DP'nin iktidara gelişiyle açılan dönem, 1925'ten itibaren resmen değilse de fiilen askıya alınmış olan 1924 Anayasası'na yeniden geçerlilik kazandırıldığı bir dönem olarak görülebilir. Cumhuriyet'in bu ilk anayasası aslında demokratik bir siyasal sistemin asgari gerekliliğiyle uyumluydu. Böyle bir sistemi kurma iradesi taşıyan siyasal aktörler elinde Anayasa pekala çoğulcu-demokratik bir sistem için uygun bir dayanak olabilirdi. Ama, yukarıda açıklandığı gibi, 1924 sonundan itibaren yaşananlar bu şansın gerçekleşmesini engellemişti. Ancak 1945 sonlarından itibaren başlayan süreç, özellikle 14 Mayıs 1950 seçimleri demokratikleşme yönünde yeni

bir fırsat yaratmış ise de, daha sonraki gelişmeler demokrasinin pekişmesine maalesef hizmet etmemiştir.

1. DP İktidarının İlk Yılları

Demokrat Parti'nin on yıllık iktidar döneminin ilk yıllarında Türkiye özgürlükçü-demokrat bir havayı tenefüs etmiş, basın nispeten rahatlamış, daha önce İkinci Meşrutiyet döneminde olduğuna benzer biçimde çeşitli düşünce ve çıkar örgütlenmelerinin boy göstermesine imkan veren hukuki bir zemin yaratılmıştır.

DP'nin iktidara geldikten sonra ilk yaptığı işlerden biri 14 Temmuz'da özgürlükçü bir basın kanunuyla birlikte bir af kanunu çıkarmak oldu. Bu arada Askeri Ceza Kanunu'nda yer alan bazı suçlarda ceza indirimleri yapıldı. Nazım Hükmet de bu aftan yararlanarak tahliye edildi (Akyol 2021: 240-241). Bu arada tek-parti yönetiminin son yıllarında başlatılmış olan din üzerindeki baskının kaldırılması sürecine hız verilmiş; ezan orijinal şekline döndürülürken –daha doğrusu, tek-parti yönetimi döneminde getirilmiş olan "Arapça ezan yasağı" kaldırılırken– din öğretimi de yaygınlaştırılmıştır. Demokrat Parti'nin o zamanki Genel Başkanı Celal Bayar partisinin 1949 yılında yapılan 2. Büyük Kongresi'nde Tanzimat'tan beri diğer dinlerin mensuplarına tanınan din özgürlüğüne Müslüman Türk milletinin de sahip olması gerektiğini söylemişti. İktidara geldikten kısa bir süre sonra Demokrat Parti'nin yaptığı işler arasında, başta zamanın genelkurmay başkanı olmak üzere, silahlı kuvvetlerin üst kademelerindeki birçok generali emekliye ayırması da vardır. Bunun ordudan gelebilecek bir müdahaleye karşı tedbir almak amacına yönelik olduğu anlaşılmaktadır (Albayrak 2004: 142, 191-92).

71 Nitekim Demokrat Parti'den İzmir bağımsız milletvekili seçilmiş olan Halide Edip Adivar Meclis'te yaptığı bir konuşmada 14 Mayıs seçimlerinin Türk siyasi hayatı bakımından taşıdığı büyük önem dolayısıyla bu tarihin milli bayram ilan edilmesini istemişti (Albayrak 2004: 189).

Ne var ki, gerek Demokrat Parti'nin gerekse Cumhuriyet Halk Partisi'nin yeni rollerine alışmakta zorluk çekmesi siyasal demokrasinin bu dönemde de tam olarak yerleşmesine imkan vermedi. Esasen, CHP bakımından 1950'li yıllar, "çoğulcu ve rekabetçi bir sistem içinde işlev gören ve toplumu temsil etme kaygısında olan bir parti olmakla devlet partisi geleneği arasında (bir) bo-calama" (Kara-İncioğlu 1992: 85) dönemi olmuştur. CHP ayrıca DP hükümetini hataya sürükleyecek davranış-larda bulunmayı bir taktik olarak benimsemişti. "İnönü bir muhalefet lideri gibi değil de, pek de güven(e)mediği eski ve yaramaz öğrencilerine doğru bildiği yolu tepe-den bakan edalarla göstermeye çalışan otoriter bir baba/öğretmen gibiydi." (Demirel, T. 2011: 179)⁷² Ancak baş-langıçta İnönü'nün beklentisi Demokrat Parti'nin ülkeyi yönetemeyip yardım için kendilerine müracaat edecek-leri idi (Akyol 2012: 224). Belki de DP başarılı oldukça İnönü'nün kızgınlığının artması bundan ileri geliyordu.

Öte yandan Demokrat Partililer de bir yandan bağ-lı oldukları çoğunlukçu demokrasi anlayışı yüzünden⁷³ kendilerini "milli irade"nin yegane temsilcisi olarak görüyor, öbür yandan iktidarlarının CHP ve onun dö-neminden kalma devlet bürokrasisi tarafından meşru

72 Nadir Nadi, İnönü'nün "iktidar muvaffak olmasın da ne olursa ol-sun gibi" bir ruh hali içinde olduğundan şikayet eder. Cem Ero-ğul'a göre de, "10 yıl boyunca Menderes'i yıkmak için İnönü'nün kullandığı taktik; tahrik edip çileden çıkıp hata işletmek, hataları acımasızca yüzüne vurarak daha çok çileden çıkıp, daha çok hata işletmek"ti (aktaran T. Demirel 2011: 179, 194).

73 Mesela Celal Bayar'a göre, "çoğunluk aldanmaz prensibi demokra-tik rejimin en temel ilkelerinden biridir." (aktaran T. Demirel 2011: 152). Taha Akyol'un dikkat çektiği gibi, CHP'nin "milli irade"yi tem-sil eden Meclis'in çıkardığı kanunların Anayasaya aykırı olamaya-cağı tezini DP'nin iktidara geldikten sonra benimsemesi de aynı anlayışın ürünüdür (Akyol 2021: 177).

sayılmadığı kuşkusunu sürekli olarak içlerinde taşı-yorlardı. Esasen Demokrat Parti iktidara geldiğinde, "Cumhuriyet Halk Partisi'yle sıkı bir şekilde bütünleş-miş olan bir bürokrasi, efsanevi bir muhalefet lideri olarak İsmet İnönü ve sada-katinden emin olunama-yan bir yüksek askeri komuta kademesi tarafından ku-şatılmıştı." (Findley 2011: 306) Buna karşılık, CHP de iktidara geldiğinden beri özellikle ekonominin canlan-dırılmasıyla ilgili olarak bütün vaatlerini gerçekleştirir görünen Demokrat Parti karşısında inandırıcı alternatif politikalar sunamamanın verdiği sıkıntıyla, hükümetin her yaptığını sıkı bir eleştiri bombardımanına tabi tutu-yordu (Zürcher 1995: 322-23).

CHP'nin keskin muhalefetinin üzerinde yoğunlaştı-ğı temalardan biri Demokrat Parti'nin dini siyasi ama-çlarla kullandığı ve laiklikten saptığı şeklindeydi. Feroz Ahmad'a göre (1994: 61), "DP liderliğinin daha çok ca-nını sıkmak için CHP'nin bir numaralı sorunu dini irtica olmuştur." Oysa, Demokrat Parti'nin laik devlet anlayışı özünde CHP'ninkinden farklı değildi. Nitekim, bu dö-nemde de laiklik aleyhtarı olarak görülen hareketlerle mücadeleyle devam edilmiş ve -Nurculuk gibi özerk dini örgütlerin varlığı dolaylı olarak meşrulaştırılmış olmak-la beraber- dinin devlet denetimi altında tutulmasına ilişkin genel politikada esaslı bir değişiklik yapılmamıştır (Zürcher 1995: 339-340). DP yönetimi bu arada geleneksel İslam anlayışına bağlı kimi kişi ve grupların Atatürk'ün hatırasına yaptıkları saldırılara karşı 1952 yılında *Atatürk'ü Koruma Kanunu*'nu çıkardı. Buna rağmen, laiklikten taviz verildiği suçlaması sonraki yıllarda Demokrat Parti'ye yönelik CHP ve aydın muhalefetinin ana tutamak noktalarından birini oluşturmuştur. Bu

durum iki parti arasındaki ilişkileri ve dolayısıyla siyasal sistemi gerginleştiren etkenlerden biriydi.

2. Özgürlükten Baskıya

Nitekim, Demokrat Parti bu psikoloji altında 1953 yılından itibaren özgürlükleri kısıtlamaya başladı; basın ve üniversiteler üzerinde hükümet denetimini artıran bazı yasal düzenlemeler yaptı. Oysa Menderes ilk defa başbakan olarak atanmasından birkaç gün sonra 28 Mayıs 1950'de partisinin grup toplantısında yaptığı konuşmada kişilerin temel hak ve hürriyetlerini güvenceden yoksun bırakan 1924 Anayasası'nı eleştirmiş, bu arada bu Anayasanın kuvvetler birliğine dayanmasını ve tek meclisten başka bir demokratik kuruma yer vermemesi nedeniyle onun önceki tak-parti rejiminden sorumlu tutmuştu (Akyol 2021: 230-231).

İçine girdiği baskıcı eğilime rağmen Demokrat Parti'nin 1954 yılında yapılan seçimleri daha da büyük bir çoğunlukla tekrar kazanmasının esas nedeni⁷⁴ Demokrat Parti hükümetinin kırsal kesimdeki halkın durumunu iyileştiren ekonomik politikaları olsa gerektir. Sonraki yıllarda da devam ettirilen tarımın modernizasyonu, çiftçinin desteklenmesi, sanayileşme ve ulaşım ağlarının yaygınlaştırılması gibi ana politikalar sayesinde Demokrat Parti 1957'de yapılan erken seçimleri de kazanacaktır. Tanel Demirel'in yazdığı gibi, "(s)avaş yıllarının kahredici yoksulluğu ile kıyaslandığında,

74 CHP'nin önde gelen sözcülerinden Prof. Nihat Erim partisinin 26-30 Temmuz 1954'te yapılan 11. Kurultay'ında şöyle diyordu: "1950 seçimlerini değerlendiremedik, halk aldandı sandık. Oysa 1954 seçimlerini de onlar kazandı. O halde bilmemiz gerekir ki, halk onlarla beraberdir... İktidarı normal kabul etmeliyiz. Biz de normal muhalefet yapmalıyız. Dağa çıkacak değiliz ya!" (Albayrak 2004: 263).

1950'lerin ekonomik canlanmasının sıradan insan açısından etkileyici olduğu bir gerçektir. (...) 1950-53 arası kişi başına ortalama gelir artışı %8,5 olmuştu. Yiyecek sıkıntısı ortadan kalkarken, giyecek ve gündelik tüketim maddelerine daha fazla insan rahat bir biçimde ulaşabilir bir hale geliyordu." (Demirel, T. 2011: 144)

Ne var ki, bütün bunlar "yetersiz olanaklarla haddinden fazla şeyi haddinden fazla çabuk şekilde yapmaya çalışmak" demektir⁷⁵ ve ekonomiyi gitgide darboğaza sürüklüyordu. Nitekim zamanla ekonomik büyüme oranı düştü, dış borçlar arttı ve 1950 yılında %3 olan enflasyon 1958 yılında %20'ye çıktı (Zürcher 1995: 331-332).

Öte yandan, Demokrat Parti'nin uyguladığı politikalar ülkede genel bir iktisadi canlanma yaratıyor idiyse de, bunlar aynı zamanda subaylığı ve devlet memurluğunu avantajlı olmaktan çıkarıyordu.⁷⁶ Nitekim 1945'te %8,3 olan memur maaşlarının GSYİH içindeki payı 1953'te %6,6'ya inmiştir (Boratav 2005: 103). Ayrıca DP iktidarı memurların ve öğretim üyelerinin iş güvenliğini zayıflatan veya kaldıran adımlar da atıyordu (Findley 2011: 308). Bu durum da doğal olarak aydınları, orduyu ve bü-

75 24 Ekim 1955 tarihli *Time* dergisi bir Amerikalı görevliden naklen, "Türklerin 50 yıllık ilerlemeyi 5 yıla sığdırmaya çalıştıklarını fakat bunu yapacak ekonomik altyapıdan yoksun oldukları"nı yazıyordu (T. Demirel 2011: 252).

76 Bir yabancı gözlemci şöyle yazıyor: "Ordu, zarar gören tek grup değildi. Köyden gelen insanlar öğretmenleri ve devlet memurlarını da bir tarafa attılar. Artık şehirlerin iyi kısımlarında oturamıyorlardı... Elbise satın alamıyorlardı. Bu insanlar yıllarca şeref duydukları her şeyden mahrum bırakıldılar—yüksek hayat şartları ve yeni zengin çiftçi ve tüccarlar nüfusun en ileri kesimi olma şeref ve saygınlığını yok ettiler." Kenneth Fidel, "Social Structure and Military Intervention: The 1960 Turkish Revolution" (doktora tezi, Washington University, 1969), s. 639'dan aktaran Hale 1996: 95.)

rokrasiyi rahatsız ediyordu. Bürokrasiye karşı kuşkucu tutumu açısından bakıldığında, Demokrat Parti'nin bu sonucu bir ölçüde bilinçli olarak yarattığı da söylenebilir. Ayrıca, Parti'nin devlet memurluğunu avantajlı olmaktan çıkaran kırsal kesim öncelikli politikası kadar, otoriter uygulamalarının da özellikle basın ve aydınlar üstünde olumsuz etkiler yaratmış olması şaşırtıcı değildir.

Gazeteci Ahmet Emin Yalman'a Kasım 1952'de yapılan suikast, olayın tahrikçisi oldukları iddiasıyla Necip Fazıl Kısakürek, Osman Yüksel Serdengeçti ve Cevat Rifat Atilhan'ın tutuklanmasına, ayrıca *Büyük Doğu Derneği* ve Milliyetçiler Derneği hakkında soruşturmalar başlatılmasına yol açtı. *Milliyetçiler Derneği* Ocak 1953'te "milliyetçilik irticası" yüzünden tedbiren kapatıldı. Ardından Said Bilgiç ve Tahsin Tola başta olmak üzere on kadar milliyetçi ve "irticacı" milletvekili Demokrat Parti'den ihraç edildi. Bunları, Menderes'in deyişiyle "memleketin emniyeti bakımından tehlikeli bir unsur" addedilen Millet Partisi'nin Ocak 1954'te kapatılması izledi. "MP'nin kapatılmasını otoriterliği güçlendiren bir dizi kanun izledi." Bunlar arasında, Ceza Kanunu'nun ünlü 163. maddesini tamamlamak üzere çıkarılan *Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun* ile, hükümeti ve bürokratlarını eleştirmeyi zorlaştıran Basın Kanunu değişikliği ve profesörlere siyaset yasağı getiren kanun da vardı. Bu arada CHP'nin "haksız iktisapları"na da Aralık 1953 tarihli kanunla el konmuştu. Atatürk'ün CHP'ye vasiyet ettiği mallar da buna dahildi. Basına yönelik baskılar 1956 tarihli Basın Kanunu'yla daha da artacaktır (Akyol 2021: 276-299, 305-306).

Demokrat Parti'nin otoriter gidişatını eleştirenler arasında cumhuriyetçi değerlere de bağlı olan liberal-de-

mokrat eğilimli aydınlar da vardı. Nitekim bunlardan Aydın Yalçın, Osman Okyar ve Turhan Feyzioğlu'nun başını çektiği ve Şerif Mardin, Turan Güneş, Bahri Savcı ve Coşkun Kırca'nın da içinde yer aldığı bir grup 1954 yılında *Forum* dergisini kuracak ve DP'nin otoriter politikalarını eleştirmeye başlayacaklardır (Dede 2015; Akyol 2021: 304).

Bu arada 1955 yılında meydana gelen 6-7 Eylül Olayları da DP hükümetini zor durumda bıraktı. İngiltere'nin Türkiye ve Yunanistan'ı Kıbrıs'ın geleceği hakkında görüşmeye çağırması, hükümeti, arakasında ki halk desteğini sergilemek için bir gösteri düzenlemeye yöneltti. Bu arada bir gazetede Atatürk'ün Selanik'te doğduğu evin bombalandığı haberinin yayımlanması gösteriyi İstanbul ve İzmir'deki Rumlara karşı bir saldırıya dönüştürdü, Rumların mal-mülkleri tahrip edildi. Türkiye'de kalan Rumların çoğu ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Hükümet her iki şehirde de sıkıyönetim ilan etti (Findley 2011: 308). Olayların baş rolündeki *Kıbrıs Türktür Cemiyeti* 8 Eylül'de Sıkıyönetim idaresi tarafından kapatıldı. Ancak olay bir "komünist komplosu" olarak gösterilmeye çalışıldı, bu arada Aziz Nesin ve Kemal Tahir de tutuklandı (Akyol 2021: 350-351).

Öte yandan DP'de Parti içi muhalefet te gitgide artmaya başlamıştı. İşletmeler Bakanı Fethi Çelikbaş "ispat hakkı"⁷⁷ meselesinden dolayı zaten 6 Aralık 1954'te

⁷⁷ Fethi Çelikbaş, DP yönetimine karşı çıkarak, bir bakan veya kamu görevlisine suç teşkil edecek bir isnatta bulunan gazete veya gazeteciye iddiasını ispat etme hakkı tanınması amacıyla Mayıs 1955'te bir kanun teklifi vermiş, Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu ve Ekrem Hayri Üstündağ'ın da katıldığı bu girişim 1956 yılında sayılan 35'i bulan DP'li milletvekili tarafından desteklenmişti (Akyol 2021: 346-347)

DP'den istifa etmişti. Bu meselede DP yönetimine ters düşenler 1955 sonunda peyderpey partiden istifa ettiler veya ihraç edildiler. DP'den ayrılan muhalifler nihayet 20 Aralık 1955'te *Hürriyet Partisi*'ni kurdular. Partinin kurucuları arasında Fethi Çelikbaş, Feridun Ergin ve Turan Güneş te vardı. Kurucu genel başkan olan Ekrem Hayri Üstündağ'ın yerine kısa bir süre sonra Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu seçildi. Ege bölgesinin köklü bir ailesine mensup olan Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu tek parti yönetimine ılımlı muhalefetiyle tanınıyordu (Demirel 2015: 349-354; Akyol 2021: 339, 346-347, 355-357, 364-365).

İktidar partisi Mayıs 1954 seçimlerinden sonra Radyoyu muhalefete zaten tamamen kapatmıştı, 1956 yılında da basın yasasını daha da sıkılaştırdı ve seçim kampanyaları dışındaki siyasal toplantıları yasakladı. Aynı yıl hükümet yargıda da partizan saiklerle bazı tasfiyeler yaptı; partilerin seçim kampanyası dışında yapacakları toplantıları izne bağladı, polise uyarı üzerine dağılmayan göstericilere hedef göstererek ateş etme yetkisi tanıdı (Akyol 2021: 367-369, 377). Bu şartlar altında 1957 yılına gelindiğinde "Menderes muhalefeti kendisine karşı birleştirmiş durumdaydı." (Findley 2011: 308).

Bu arada 1958 yılında yapılması gereken seçimler öne alınarak 27 Ekim 1957'de yapıldı. Seçimler sonucunda Demokrat Parti'nin oy oranı %48 civarına düşerken CHP oy oranını artırarak %41'e çıkardı. "Seçim sonuçları muhalefette özgüven, iktidarda öfke yarattı." (Akyol 2021: 390). Demokrat Parti'nin 1957 seçimlerinden zayıflamış olarak çıkması ve otoriter gidişine kararlılıkla devam etmesi karşısında, *Hürriyet Partisi* de Aralık 1957'de Cumhuriyet Halk Partisi'ne katıldı.

Aşağı yukarı aynı sıralarda, Ocak 1958'de dokuz subay hükümete karşı gizli bir komplo hazırlamaktan dolayı tutuklandı, ancak askeri mahkeme olayı ciddi olarak soruşturmadı ve olayın üzeri örtüldü (Zürcher 1995: 347-48).⁷⁸ Esasen Demokrat Parti silahlı kuvvetlerin üst kademesinin İnönü'nün şahsında eski yönetimle yakın ilişki içinde olmasından dolayı, orduya karşı baştan beri güvensizlik duyuyor, açıkçası ordunun darbe yapacağından endişe ediyordu. Onun için DP hükümetinin iktidara geldiğinde yaptığı ilk işlerden biri, 6 Haziran'da silahlı kuvvetlerin üst komuta kademesini görevden almak olmuştu (Eroğul 1990: 120). Ordu içinde "1954'ten itibaren hükümete karşı gizlice kurulan tertipler" vardı. DP iktidarına subay muhalefeti esas olarak seçimlerle iktidardan düşen eski elitin bir parçası olmalarından kaynaklanmaktadır. "Kendilerine biçtikleri devlet muhafızlığı rollerini kaybettikleri ve bu nedenle de devletin yanlış ellerde yanlış yollara sürüklendiği kuşkusuna inanıyorlar, iktidar kaybını hazmetmekte zorlanmaktadır." (Demirel, T. 2011: 289, 245) Menderes de kritik bir hesaplaşma anında askerler ve bürokrasi ile aydınların kendisine karşı İnönü'yü destekleyeceklerinden korkuyordu (Karpas 2012: 186).

Bu arada 1957 seçimlerinin sonuçlarıyla morali düşen muhalefet hükümetin her yaptığına karşı çıkmaya ve bunu bir kampanya haline dönüştürmeye başladı.

78 Bu olay muhtemelen Başbakan Menderes'i komplocu subayların kökünün kazındığına ve artık bir darbe tehlikesi bulunmadığına inandırmıştı. Oysa, tutuklanmalar sadece komplocuları geri çekilmeye, yeniden toparlanmaya ve 1958'den önce yaptıklarından daha ihtiyatlı olarak ilerlemeye zorladı (Hale 1996: 97). Komplocu subayların bu olaydan yara almadan kurtulmaları, onların kendilerine olan güvenini artırmış ve bunu, hükümetin aczinin bir kanıtı olarak yorumlamışlardır (Demirel, T. 2011: 346).

Esasen CHP ve İnönü baştan itibaren DP'yi ya küçümsemiş ya da iktidarın gaspçısı olarak görmüştü. DP yönetimi de muhalefetin bir süredir ülkenin parlak geleceğini sabote etme planları yaptığına ikna olmuştu (Karpaz 2011: 261, 97). Aslına bakılırsa CHP geleneğinden gelen yazarlar arasında bile buna yakın düşünenler vardı. Mesela Yakup Kadri Karaosmanoğlu şöyle yazıyordu: "... temkinli, itidalli bir devlet adamı olarak tanıdığım İsmet Paşa, gençlik çağlarında bile göstermediği bir atılganlık, bir coşkunlukla açtığı mücadelede bütün memleketi bir muharebe meydanına çevirmek üzere değil miydi?" (aktaran İnan 2015: 262).

CHP'lilerin yaratmakta olduğuna inandıkları bu "şer ve düşmanlık cephesi"ne (Ahmad 1994: 82) Demokrat Parti 1958 sonbaharında *Vatan Cephesi* oluşturmak ve muhalefetin "hasmane" faaliyetlerine karşı alınması gereken tedbirleri belirleyecek bir *Tedbirler Tespit Komisyonu* kurmakla (Akyol 2021: 397) cevap verdi. Bu arada, CHP lideri İnönü 24 Eylül 1958'de "Demokrasiye paydos demeye DP genel başkanının gücü yetmeyece"ğini ve "Kanun dışı hareket eden idare amirleri, hususiyle adalet mensuplarının elbette hesap verecekleri"ni ilan ediyordu. Liderinin bu sözleriyle iktidar beklentisi içinde olduğu mesajı veren Cumhuriyet Halk Partisi, bununla tutarlı olarak bir tür hükümet programı hazırlığına girişti. Nitekim CHP Ocak 1959'da yaptığı Kurultayda, ikinci meclis, anayasa mahkemesi ve yüksek hakimler kurulunun kurulması ile tarafsız devlet ve üniversite özerkliği vaatlerini de içeren *İlk Hedefler Beyannamesi*'ni yayınladı (Akyol 2021: 396-398).

Başbakan Menderes'in Kıbrıs Cumhuriyeti'ni kuran Londra Antlaşması'nı imzalamak için Londra'ya giderken

17 Şubat 1959'da geçirdiği uçak kazasından sağ kurtulması ilk anda iktidar ile muhalefet arasındaki gerilimi düşürdüyse de, bu durum uzun sürmedi. İktidara yürüdükleri psikolojisi içinde İnönü'nün 29 Nisan 1959'da "DP'nin kalesi" Ege'de başlattığı *Bahar Taarruzu* bin civarında kişinin CHP konvoyuna saldırısıyla ve İnönü'nün de atılan bir taşla yaralanmasıyla sonuçlanan *Uşak Olayları*'na yol açtı. Ardından İnönü Partisinin İl Kongresi için gittiği İzmir'den dönüşünde İstanbul'da DP'lilerle CHP'liler arasında çatışmalar çıktı. "İnönü olup bitenleri tahrik ve taşkınlığın yarattığı güvenlik zaafları olarak değil, bundan fazla olarak kendi canına kasteden bir tertip olarak değerlendir"di (İnan 2015: 263).

DP grubu 5 Mayıs tarihli toplantısında "daha sıkı tedbirler" alınacağını belirten bir bildiri yayınladı. Osman Bölükbaşı'nın ortamı yumuşatmak için İnönü ve Menderes'le yaptığı görüşmeden sonuç alınamadı. Bu arada, Bölükbaşı'nın kendisi de DP çoğunluğu tarafından dokunulmazlığının kaldırılmasının ardından 7 Kasım'da hapis ve İstanbul'dan sürgün cezasına çarptırıldı.

Türkiye 1960 yılına bu gerilim havası içinde girdi. CHP lideri İnönü bir yandan iktidar partisinin Said Nursi'nin takdirini kazanacak bir yönetim kurmaya çalıştığını iddia ederken, öbür yandan "seçimi kaybedecek olanlar" gitmemekte direnirlerse "dünyayı başlarına yıkmak" için gereken her şeyi yapacağı tehdidini savuruyordu. Gerilimi azaltmak için Başbakan yardımcısının seçimlerin en geç sonbaharda yapılacağını açıklaması da gerilimi azaltmadı. İktidarla muhalefet arasındaki gerilim İnönü'nün Nisan 1960'ta Kayseri'de yapmak istediği toplantının hükümet tarafından askerler kullanılarak engellenmesi girişimiyle daha da yükseldi. Bu ola-

yın ardından İnönü bir grup emekli general ve amiralle 17 Nisan'da kendi evinde bir toplantı yaparak onlara -William Hale'in nitelendirmesiyle- "Türk ilericiliğinin ideallerini korumanın kendilerine düştüğünü" söyledi (Hale 1996: 100-101; Akyol 2021: 403-406).

Bunun üzerine Meclisteki DP'li çoğunluk 18 Nisan'da "CHP'nin yıkıcı, gayrimeşru ve kanun dışı faaliyetlerini" soruşturmak üzere *Meclis Soruşturması* açılmasına karar verdi, Soruşturma Komisyonu 27 Nisan'da geniş yetkilerle donatıldı. Komisyon'un göreve başladıktan sonra soruşturduğu konulardan biri de bir askeri ayaklanma tezgahladığından kuşku duyulan CHP'nin ordu ile ilişkileriydi (Ahmad 1994: 86). Meclisteki görüşmeler esnasında İnönü, Metin Toker'in 'ihtilalin şartlarının tamamlandığının ilanı ve ihtilale yakılan yeşil ışık' olarak nitelediği şu sözleri sarf etti: "baskı rejimi kurulursa ihtilal behemehal olur", "bu yolda devam ederseniz ben de sizi kurtaramam", "şartlar tamam olduğu zaman milletler için ihtilal meşru bir haktır." (Akyol 2021: 410-414; Demirel, T. 2011: 328).

Soruşturma Komisyonu'nun kurulması ve özellikle Komisyon'a yargısal yetkiler verilmesi başta CHP yönetimi olmak üzere muhalif kesimlerde ve hukuk camiasında büyük tepki çekti. Bu konuda İstanbul ve Ankara'daki bazı hukuk profesörleri bu girişimin Anayasaya aykırı oluşu gerekçesiyle bir karşı kampanya başlattılar. Bu arada "CHP'liler gençlik örgütlerini kullanıp Ankara ve İstanbul'da gösteriler düzenlediler." İstanbul'da 28 Nisan'daki gösteride öğrenciler polisle çatıştı, bir öğrenci öldü. Ankara'da Hukuk ve Siyasal Bilgiler fakültelerinde DP karşıtı öğrenci gösterileri yapıldı. Ayrıca, 21 Mayıs'ta 1000 kadar subay ve Kara Harp Okulu öğrencisi

Cumhurbaşkanlığı Köşkü'ne yürütüldü. Yayın yasakları nedeniyle basın bu olayları duyuramıyordu. İstanbul ve Ankara'da hemen sıkıyönetim ilan edildi (Ahmad 1994: 87; Hale 1996: 102; Demirel, T. 2011: 333-336; Akyol 2021: 419-421). Bu eylemlere katılanların bir kısmının hazırlanmakta olduğunu bildikleri bir askeri darbeye zemin oluşturmak için harekete geçtikleri bilinmektedir (Demirel, T. 2011: 338).

CHP lideri İnönü'ye göre, bu gösterilerde gençler güvenlik güçleri tarafından "tanklar altında ezilmişler ve alınlarından kurşun yemişlerdir." Bu arada, bazı merkezler tarafından çok sayıda gencin öldürüldüğü ve cesetlerinin Et ve Balık Kurumunda kıyma makinelerinde doğrandığı söylentileri yayılıyordu. Bu şartlar altında Başbakan Menderes 25 Mayıs'ta Soruşturma Komisyonu'nun çalışmalarını süresinden önce tamamladığını açıkladı. Ancak, Taha Akyol'un belirttiği gibi, artık çok geçti. (Akyol 2021: 422-423).

3. Demokrat Parti'nin İktisadi Performansı

Demokrat Parti hükümetlerinin genel olarak liberal iktisat politikası güttükleri yaygın bir kanaat ise de, bu konuda tutarlı bir çizgi izlendiği söylenemez. Bir gözleme göre, DP'nin "(ö)zel sermaye birikimine öncelik veren ve (...) 'kalkınmacı' felsefeye bağlılık dışında belli bir iktisat politikası anlayışı" yoktur (Boratav 2004: 109). İktisat politikası meselesinde DP'yi ekonomi-politik ilkelere çok popülizm yönlendirmiş görünmektedir. "(P)opülist bir kitle partisi" (Akalin 2010: 272) olarak DP'nin siyasi söyleminde özel teşebbüs taraftarlığı öne çıkan bir tema olmakla beraber, DP hükümetleri tutarlı bir şekilde kamu ekonomisinin tasfiyesini amaçlayan bir poli-

tika izlemedikleri gibi, kamu sektörünü ağırlıklı olarak kullanmaktan da kaçınmamışlardır. Boratav'ın belirttiği gibi (2004: 99), “devlet kesimi varlığını DP iktidarları döneminde de sürdürmüş; kamu yatırımları da DP'nin genişleme konjonktürünü sürükleyen etkenlerden biri olarak önemli rol oynamıştır.”

Başka bir deyişle, Demokrat Parti iktidarı “devletçilikten piyasa ekonomisine geçeceğine, kamu sektörü ağırlıklı karma ekonomiye doğru kaydı.” (Akalin 2010: 340). DP hükümetlerinin devletçilikten tamamen vaz geçmemelerinin arkasında yatan belirgin bir saik Parti'nin kırsal kesimden gelen kitle desteğini sürdürmek olmuştur. O kadar ki, Demokratların kırsal kesime yönelik popülist iktisat politikası hızlı büyümeyi ve gelir dağılımını kırsal kesim lehine değiştirmeyi, ödemeler dengesi ve fiyat istikrarına tercih etmiştir (Özcan 2015: 41-42). DP hükümetlerinin taban fiyatları, destekleme alımları, 30'dan fazla yeni KİT kurulması, kamuda aşırı istihdam, geri ödenmeyen zirai krediler, ucuz zirai girdiler ve tarım makinaları gibi uygulamalarda somutlaşan (Akalin 2010: 339) popülist politikalarının arkasındaki ana etken budur. Mamafihi, popülizm, Demokrat Parti'nin iktidara geldiği sırada kişi başına ulusal gelirin -166 Dolar ile- açlık sınırına işaret ettiği bir durumdan ve nüfusun büyük kısmını oluşturan kırsal kesimin “hala kağıt, saman, kol ve hayvan gücüne dayalı geri bir tarım ekonomisinde, çarık ve üç beyazlarla temsil edilen geleneksel tüketim kalıbını” yaşadığı (Akalin 2010: 290, 113) şartlardan kurtarma isteğinin bir bedeli olarak ta görülebilir.

Yine de ABD'nin ekonomik yardımları, elverişli hava koşullarının tarımsal üretimde yarattığı patlama ve Kore Savaşı'nın Türkiye'nin ihraç ürünlerine olan ta-

lebi arttırması gibi gelişmelerinin de etkisiyle, DP iktidarının ilk yıllarında çok yüksek bir iktisadi büyüme hızı sağlanmıştır. Nitekim DP'nin iktidarda olduğu 1950'li yıllarda Türkiye'nin ortalama iktisadi büyüme hızı, Cumhuriyet tarihinin en yüksek nüfus artış hızına rağmen, %6,5 ile en yüksek oranda gerçekleşmiş, bu arada Gayrisafi Milli Hasıla da yıllık ortalama %3,5 oranında artmıştır (Özcan 2015: 41-44). Demokrat Parti'nin ülkeye yabancı sermaye çekme çabası pek sonuç vermemişse de, ABD'nin Marshall Planı çerçevesinde Türkiye'ye yaptığı yardımlar bu hızlı kalkınmaya hatırı sayılır bir destek sağlamıştır. Amerikan “yardımların(ın) yaklaşık %35'i ağırlıklı olarak makineleşmeye [traktör ve diğer tarımsal araç-gerece] yönelik olarak tarımsal kesime, %22'si madencilik ve %13 kadarı da çeşitli altyapı yatırımlarına” tahsis edilmiştir. Traktör sayısı 1950 yılındaki 10 bin civarından 1957 yılında 44 bine ulaşmıştı. Ayrıca, toplam iktisadi kalkınma yatırımlarının %35'i de karayollarına yapılmıştır. Demokratların karma ekonomi modelinde, sanayide sermaye hacmi ve yaratılan katma değer açısından kamu sektörü önde gitmiş, ama 1950'lerin ortasından 1959'a kadar imalat sanayinde özel sektörün katma değer payı kamu kesimini geride bırakmıştır (Özcan 2015: 47-52, 53).

Demokrat Parti yönetimi 1954'ten sonra “kontrollere ve korumacılığa” dayanan bir dış ticaret rejimine geçmiş, hükümetler “fiyat ve piyasa kontrolleri izlemeyi ve bir yandan ithal ikameci yatırımların, öte yandan köylüye dönük popülist politikaların sürüklediği” genişlemeci ve enflasyonist politikalara yönelmiştir (Boratav 2004: 110). Özel sektörü de olumsuz etkileyen döviz krizi ve enflasyon baskısı altındaki hükümet Tek-Parti

döneminde çıkarılmış olan Milli Korunma Kanunu’nu 1955’ten itibaren bazı değişikliklerle yeniden yürürlüğe koymaya, onu bir bakıma ‘ekonomik olağanüstü hal’ uygulamaya sevk etmiştir. Milli Korunma mevzuatı çerçevesinde “(p)iyasada darlığı çekilen bütün mallar tahsis ve tevziye tabi kılındı. Kasım 1957’de valilere gıda mallarının üretiminden tüketimine kadar her aşamasını düzenleme yetkisi verildi. 1950’lerin başındaki liberal ekonomi anlayışı yerini yoğun bir müdahaleciliğe terk etti.” (Özcan 2015: 61)

DP hükümeti 1958 yazında devalüasyonu da içeren bir istikrar programı vaadi karşılığında ABD, OEEC (Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü) ve IMF ile ortak bir yardım paketi ve borç ertelemesini esas alan bir anlaşma yaptı. Öngörülen *İstikrar Programı* çerçevesinde ABD Türkiye’ye 114 milyar dolar hibe, 76 milyar dolar kredi ve 44 milyon dolar borç ertelemesi olmak üzere toplam 233 milyon dolarlık yardım, OEEC 100 milyon dolar, IMF de 25 milyon dolar kredi sağladılar. Böylece enflasyon yavaşlamış ve ödemeler dengesi krizi atlatılmıştır (Özcan 2015: 62-63, 67). Buna karşılık büyüme hızı belirgin bir biçimde gerileyerek %4,4’e düşmüş, ancak milli hasıla içinde sanayinin payı %14’e çıkmıştır (Boratav 2004: 111).

Bu arada, Demokrat Parti iktidara geldiğinde 166 Dolar olan kişi başına ulusal geliri iktidarının sonunda 600 Dolar’a yaklaştırmış bulunuyordu.

4. Demokrat Parti İktidarının Sonu: 27 Mayıs Darbesi

Nihayet 27 Mayıs 1960 sabahı askeri bir cunta yönetime el koydu. Cuntacılar Cumhurbaşkanı Bayar’ı ve Başbakan Menderes başta olmak üzere bütün bakanla-

rı ve Demokrat Parti’li milletvekillerini tutukladılar. Bu olay 1924 Anayasası döneminin sonuna işaret ediyordu.

Erik Jan Zürcher’e göre (1995: 351-52), “(b)u darbenin kırklı yaşlardaki bazı köktenci albay, binbaşı ve yüzbaşidan oluşan gizli tertipçiler tarafından yıllardır süren planlamanın ürünü olduğu bilinmektedir.” Cuntacı subayların, William Hale’in ifadesiyle (1996: 94), “Türk siyasal kültüründe geleneksel olarak sahip oldukları merkezi rollerinden yoksun bırakıldıklarını” düşünen subaylar arasından çıktıkları açıktı. Şerif Mardin’e göre, 27 Mayıs darbesi Türkiye’de merkez ile çevre arasındaki kopukluğu öne çıkarmış, merkezin çevre karşısındaki eski kutuplaşmasına yeni bir biçim vermiştir. “Eski Cumhuriyetçi düzeni, yani zorlamaya dayanan düzeni koruyanların, değişme isteyenler karşısındaki kutuplaşmasıydı bu” (Mardin 2000: 99). Tanel Demirel de 27 Mayıs darbesini yönetici elit grupları arasındaki iktidar mücadelesinin bir aracı olarak görmekte ve onu esas olarak “1950’den sonra kaybettikleri ayrıcalıklarını geri kazanmak isteyen”, eski siyasal elitin çıkarlarını savunulmayı amaçlayan bir girişim olarak değerlendirmektedir (Demirel, T. 2011: 400, 404, 405).

Esasen, bazı subayların sadakati başından beri CHP’ye idi ve dolayısıyla DP’lilere sıcak bakmıyorlardı. Darbenin nedeni hükümetin baskıcı uygulamaları olmaktan ziyade, askerlerde içten içe hep var olan devletin sahibi oldukları düşüncesidir; hükümetin baskıcı eylemleri sadece bu düşüncenin olgunlaşıp uygulamaya geçirilmesi için bir fırsat sunmuştur (Demirel, T. 2011: 351). Ayrıca, CHP darbe hazırlıklarından haberdardı ve darbeyi önlemeye dönük açık bir tutum almamıştır. Hatta İnönü’nün bir darbeye karşı çıkmayacağı mesajı kendisi tarafından

zımnen ama bazı CHP'lilerce açık bir biçimde iletilmişti (Demirel, T. 2011: 342; İnan 2015: 264, 265).⁷⁹

27 Mayıs darbesinin “siyasal demokrasiyi kurumsallaştırmak isteyen bir sivil toplum canlılığı” üzerine oturduğu da ileri sürülmüştür. Bu görüşe göre, “(a)ske-ri müdahale başarılı olmuş ve bir meşruluk sorunu da yaratmamıştı. Ülkenin sivil-demokratik güçleri ve kamuoyu büyük çapta ondan yana tutum almıştı.” (Tanör 1996: 278). Kanaatimizce bu yargı birkaç bakımdan dayanaksızdır. Çünkü: (1) Darbecilerin amacı “siyasal demokrasiyi kurumsallaştırmak” olmayıp, devlete yurttaş iradesinden bağımsız olarak, tepeden-inme biçimde yeniden yön vermek idi. Bu, hangi açıdan bakarsanız bakın, antidemokratik bir zihniyet ve tutumun ifadesidir. (2) Gerçekte darbeye yardımcı olan ortam “sivil toplum canlılığı” değil, sadece CHP sempatisini bir grup üniversite hocası ve çok az sayıdaki üniversite öğrencisi ile onlarla aynı ideolojik bakışı paylaşan basının bir kesimi idi. Bu nedenle, bu kesimler arasında müdahalenin “meşruluk sorunu” olmaması normaldi, ama meşruluk eğer sivil-toplumsal temelli bir şey ise halkın büyük bir çoğunluğunun sahnede olmadığı apaçık ortadaydı. (3) Bu darbenin “direnme hakkı”yla da ilgisi yoktur. Çünkü, askerlerin sivil yönetime meydan okumalarından tamamen farklı olarak, direnme hakkı zorba iktidarlara karşı doğrudan doğruya halkın bir inisiyatifidir.

79 “Gazeteci Metin Toker’e göre, “(g)erçek şudur ki o günler, CHP bir yer altı faaliyetinin bütün hazırlıklarını tamamlamaktaydı (...) sanki bir yabancı müstevli gelip yurda yerleşmiş gibi, bu idareyi devirinceye kadar uğraşacaktı. Zaten 27 Nisan ile 27 Mayıs arasında CHP’nin bu şekilde çalışmış olduğu bir gerçektir. O günlerin bütün hadiselerinde birinci derecede rol sahibi olan CHP’dir.” (İşmet Paşayla 10 yıl, 1957-1960, s. 236’dan naklen, Demirel T. 2011: 338)

Bugünden geriye baktığımızda daha rahatça görebiliyoruz ki, sivil-demokratik yönetim ilkesinin reddi anlamına gelen 27 Mayıs darbesi, kendi ürünü olan 1961 Anayasası’nın dibacesine yerleştirdiği “darbe meşrulaştırması”yla birlikte, siyasi geleneğimizdeki askeri etkiyi daha belirgin bir şekilde ortaya koymuş, böylece Türkiye’nin demokratik geleceği açısından son derece zararlı olmuştur. Darbe, askerlerin demokratik denetimi kabullenmelerini zorlaştıran zihniyet yapısını daha da güçlendirmiştir. Nitekim, 27 Mayıs olayı daha sonraki darbe teşebbüslerini cesaretlendirmiş ve diğer müdahale biçimlerinin de ordunun normal göreviymiş gibi algılanmasını kolaylaştırmıştır (Demirel, T. 2011: 407). Onun için, bir yabancı gözlemci Türk politikasının en azından 1961’den beri ordunun gözetimi altında olduğunu (Dodd 1983: 23) söylerken haklıdır.

Başka bir açıdan, bu olay askeri müdahale geleneğini başlatmaktan çok, siyasi geleneğimizdeki askeri etkinin kendisini daha belirgin bir şekilde ortaya koyması olarak da görülebilir. Esasen Türkiye’de ordu öteden beri her zaman “siyasi bir bilinç”le hareket etmiş olduğu gibi, askerci yönelim toplumun da hakim eğilimidir. Ordu hep kendisini doğrudan doğruya ulusun hizmetinde ve yalnızca ona karşı sorumlu saymıştır. Silahlı kuvvetlerin Cumhuriyet dönemindeki konumu şüphesiz bunun bir istisnası değildir. Haklı olarak söylendiği gibi, Cumhuriyet’in silahlı kuvvetlerle ilgili mevzuatı da ordunun konumunu “Cumhuriyet’in Bekçileri” anlayışına uygun olarak düzenlemek suretiyle silahlı kuvvetlerin siyasi rolünü meşrulaştırmıştır (Turfan 2003: Sonsöz).

Bu arada, 27 Mayıs müdahalesini bir darbeden çok, DP iktidarının darbesine karşı yapılmış bir “karşı-darbe”

olarak görmek veya DP iktidarının “orduyu adeta zorla siyasete itmesi” olarak değerlendirmek de (Eroğul 1990: 133) makul olmasa gerektir. Çünkü, her şey bir yana, DP yönetimi baskıcılığa yönelmiş olsa da siyasi iktidarın barışçı yoldan değiştirilmesi imkanı ortadan kalkmış değildi. Hükümet erken seçim niyetini deklare etmişti. Nitekim Menderes 15 Aralık 1959’da Parti Grubunda yaptığı bir konuşmada, ortaya çıkmasında kendi paylarının da olduğunu kabul ettiği iktidar-muhal fet geriliminin çaresinin seçim olduğunu belirtmiş ve partisinin bir an önce propaganda çalışmalarına başlamasını istemişti. Başbakan 5 Mayıs’ta İzmir’de katıldığı bir parti mitinginde ise yeni yapılacak seçimlerin eşliğinde ve hazırlıkları içinde bulunduklarını açıklamıştı. Kaldı ki CHP 15 Mart’ta örgütlere bir bildiri yayınlayarak DP iktidarının bir erken seçim hazırlığı içinde olduğu hatırlatmış, İnönü de partisinin Aydın İl Kongresi’nde yaptığı bir konuşmada seçimlerin baharda yapılacağını söylemişti (Albayrak 2004: 527-28, 539). Üç yıl önceki (1957) seçimin sonuçları da gösteriyordu ki, 1960 bahar veya yaz aylarında yapılacak bir erken seçimden CHP’nin iktidar partisi olarak çıkması kuvvetle muhtemeldi. Buna izin verilseydi, hem 27 Mayıs’ın trajik sonuçlarıyla karşılaşmayacaktık, hem de askeri müdahale bir “seçenek” olmaktan çıkacak ve rakip partiler arasında barışçı iktidar değişimine dayanan çok-partili rejimin yerleşmesi muhtemelen daha kolay olacaktı.

4

1961 ANAYASASI’NIN İHTİYATLI DEMOKRASİSİ

A. YENİ ANAYASAYA DOĞRU

Çoğu genç ve orta yaşlı subaylardan oluşan cunta silahlı kuvvetlerin kurum olarak darbenin arkasında olduğu izlenimi vermek için komuta kademesinden kıdemli bir general aralarına katmaya ihtiyaç duyuyordu. Bu rol için kendisiyle daha önceden temas halinde bulunan Kara Kuvvetleri eski Komutanı Korgeneral Cemal Gürsel uygun bulundu ve Ankara’ya davet edildi. Böylece Cemal Gürsel’in göstermelik başkanlığında⁸⁰ kendini Milli Birlik Komitesi (MBK) olarak takdim eden askeri cuntanın ilk işi, darbeye biçimsel meşruluk sağlamak üzere hukuk profesörlerinin yardımına başvurmak oldu. İstanbul Üniversitesi rektörü Sıddık Sami Onar’ın başkanlığında-

80 Cemal Gürsel’in resmi konumu 28 Mayıs’tan itibaren Devlet Başkanlığı idi. Gürsel ayrıca Başbakan ve Milli Savunma Bakanı görevlerini de kendi uhdesinde bulunduruyordu.

ki bir profesörler kurulu⁸¹ cuntacıların yardımına koşmakta zaten istekliydi ve kurulun ilk işi kendisinden istendiği gibi darbenin anayasaya uygun olduğu yolunda bir bildiri hazırlamak oldu. Bunlar DP ileri gelenleri yanında milletvekillerini de tutuklamaya darbecileri ikna ettiler. Aksi halde darbenin meşruluğu tehlikeye girecekti (Aydın & Taşkın 2014: 65).

Profesörler Kurulu daha sonra, kendisinden talep edildiği üzere, yeni bir anayasa taslağı hazırlamaya girişti. *İstanbul Komisyonu* adıyla anılan bu kurulun hazırlayıp 17 Ekim'de MBK'ne sunduğu anayasa taslağında “siyasi partilere, hatta genel oy sistemine karşı beslenen güvensizliğin izlerine rastlanmakta” olması (Özbudun 1993: 14) şaşırtıcı olmasa gerektir.

Askeri cunta bu arada Doğu ve Güneydoğuda toprak ağaları, aşiret reisleri ve şeyhler ile Kürt milliyetçisi oldukları düşünülen aydınlardan oluşan 585 kişiyi 1 Haziran 1960'ta tutuklatarak Sivas'ta açık bir kampa topladı ve bunların bütün mal varlığına el koydu.⁸² Ayrıca, kampta bulunanlardan 55'i Batı illerinde zorunlu ikamete tabi tutuldu (Aydın & Taşkın 2014: 111-112).

Milli Birlik Komitesi profesörlerin yardımıyla geçici bir “anayasa” hazırlayıp 12 Haziran'da yürürlüğe koydu.

81 Siddik Sami Onar başkanlığındaki Kurul şu kişilerden oluşuyordu: Prof. Dr. Naci Şensoy, Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Prof. Dr. Hüseyin Nail Kubalı, Prof. Dr. Ragıp Sanca, Prof. Dr. Tank Zafer Tuna, Doç. Dr. İsmet Giritli.

82 Kampa toplananlar arasında Dengir Mir Mehmet Fırat'ın dedesi Zeynel Turanlı, Alevi önderlerinden İzzettin Doğan'ın babası Hasan Doğan, Sedat Bucak'ın babası Hakkı Bucak ile Mehmet Bucak, Şeyh Said'in oğulları, Van'daki Buruki aşiretinin lideri Kartal ailesi, Diyarbakır'daki Ensarioğulları'na mensup bazı kişiler ile Said Nursi'nin 22 müridi de vardı (Aydın & Taşkın 2014: 111-112).

Esas itibarıyla 1924 Anayasası'nda yapılan değişikliklere dayanan ve 1 No.'lu Kanun'la yürürlüğe konan bu geçici anayasaya göre, MBK Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yetkilerine sahipti ve yürütme yetkisini kendi seçtiği bakanlar aracılığıyla kullanacaktı. Bakanları atama yetkisi Devlet Başkanı'nda bulunmakla beraber, onları denetleme ve gerektiğinde azletme yetkisi Komite'ye aitti. Komite bu arada bütün siyasal toplantıları (23 Haziran) ve bütün siyasal faaliyetleri (7 Temmuz) yasakladı (Aydın & Taşkın 2014: 69).

“İstanbul Komisyonu”nun hazırladığı anayasa taslağının kamuoyunda yarattığı tereddütler üzerine, Milli Birlik Komitesi yeni anayasayı yapmak üzere bir *Kurucu Meclis* kurulmasına karar verdi ve bu amaçla 6 Ocak 1961'de bir kanun kabul etti. Bu arada CHP yeni hazırlanacak Anayasaya ilişkin görüşlerini açıkladı; bunlar partinin 1957 Seçim Beyannamesi ile 1959 İlk Hedefler Beyannamesi'nin aşağı yukarı aynısıydı (Aydın & Taşkın 2014: 71). Kanun'a göre, Kurucu Meclis MBK ile Temsilciler Meclisi'nden oluşacaktı. Ne var ki, adının çağrıştırdığının aksine, *Temsilciler Meclisi* genel oya dayanan demokratik bir meclis olarak öngörülmemişti. Üyelerinin bir bölümü iki aşamalı olarak illerden “seçilen” üyelerden, bir bölümü iki siyasi partinin (Cumhuriyet Halk Partisi [CHP] ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi [CKMP]) temsilcilerinden, bir bölümü de Devlet Başkanı ve MBK tarafından atanan üyelerden oluşuyordu. Demokrat Parti zaten 19 Eylül'de kapatılmıştı. Bu demektir ki, Temsilciler Meclisi tümüyle demokratik olmayan bir yoldan oluşturulmuştu.

Ayrıca Temsilciler Meclisi'nin korporatif temsile dayanan bir yanı da vardı: Meclis üyeleri arasında çeşit-

li meslek örgütlerinin (barolar, basın, ticaret ve sanayi odaları, sendikalar ve esnaf teşekkülleri) ve bazı kamu görevlilerinin (yargıçlar, akademisyenler, öğretmenler) temsilcilerine de yer verilmişti (Aldıkaçtı 1982: 133-4). “Doğrudan partinin seçtiği 49 üyenin dışında, il temsilcisi olarak seçilenlerin ya da meslek kuruluşlarının seçtiği üyelerin büyük bir çoğunluğunun CHP sempatisini olduğu biliniyordu.” (Hale 1996: 124). Ayrıca, İnönü’nün bizzat mecliste yer alması da CHP’ye büyük bir manevi üstünlük sağlıyordu (Aydın & Taşkın 2014: 81). Temsilciler Meclisi’nin toplam üye sayısı 296 idi.

Kurucu Meclis çalışmalarına 6 Ocak 1961’de başladı. Bir hafta sonra siyasi partilerin faaliyetleri serbest bırakıldı ve aynı yıl içinde yapılan seçimlere kadar on bir yeni parti kuruldu. Bunlar içinde en önemli olanı, 11 Şubat 1961’de kurulan ve Demokrat Parti’nin devamı olarak görülen *Adalet Partisi*’ydi. Bu partinin başkanı, 3 Ağustos 1960’ta silahlı kuvvetlerde gerçekleştirilen tasfiyede⁸³ emekli edilmiş generallerden olan eski Üçüncü Ordu Komutanı Ragıp Gümüşpala idi.

“Kurucu Meclis”in hazırladığı yeni anayasa 9 Temmuz’da halkoylamasına sunuldu. Propaganda döneminde içinde bulunulan fiili durum “Anayasaya hayır” denmesine “pek elverişli olmadığı” için, Adalet Partililer bu kampanya esnasında anayasaya muhalefetlerini ancak imalı sözlerle ifade edebiliyorlardı (Tanör 1996: 286). Bu şartlar altında Anayasa %61,7 oy oranıyla kabul edildi. Bununla beraber, halkoylamasına katılma oranının %80 olduğu göz önüne alındığında, anayasaya

83 Bu büyük bir tasfiye operasyonu idi; 5.000’den fazla subay emekli edilmişti ve bunlardan 235’i general rütbesindeydi (Zürcher 1995: 354).

gerçekte olumlu oy verenlerin seçmenlerin ancak yarısına ulaştığı dikkati çekmektedir. Bu sonuç, anayasa yapımı sürecine katılması engellenmiş olan Demokrat Parti tabanının bir tepkisi olarak görülebilir. Nitekim, Demokrat Parti’nin 1960 öncesinde çok güçlü olduğu 11 ilde Anayasaya ret oyu çıkmıştı (Zürcher 1995: 358).

Bu arada, darbeden hemen sonra tutuklanan Demokrat Partililerin 15 Ekim 1960’da başlatılmış olan ve “Yüksek Adalet Divanı”na yapılan yargılamaları sürüyordu. Ne var ki, MBK tarafından atanan üyelerden oluşan *Yüksek Adalet Divanı* kuruluş tarzı bakımından “doğal hakim” esasına olduğu kadar (Tanör 1996: 280), “kanunların geçmişe yürümezliği” ilkesine de açıkça aykırı idi.⁸⁴ Esasen bu bir “mahkeme”den çok siyasi mülâhazaların ağır bastığı “devrimci” bir aygıt idi. Zaten mahkeme üyelerinin de DP’ye karşı kesin siyasi önyargıları vardı.

Sonunda seçimlere bir ay kala 15 Eylül 1961’de *Yassıada Mahkemesi*’nin kararı açıklandı; 31’i ömür boyu hapis, 15’i de idam olmak üzere 433 kişi çeşitli cezalara çarptırıldı. Hem MBK başkanı Cemal Gürsel hem de İnönü kararların infazı konusunda isteksizdiler ama Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay’ın başında olduğu Silahlı Kuvvetler Birliği⁸⁵ idamların infazı konusunda ısı-

84 Bu davalara özgü olarak, Yüksek Adalet Divanı’nın vereceği kararların kesin olduğuna ve idam cezasının 65 yaşından büyüklere uygulanamayacağı kuralının geçerli olmadığına ilişkin yasal düzenleme yapılmıştı.

85 Silahlı Kuvvetler Birliği düşük rütbeli subayların MBK’da kilit konumlarda olmasından rahatsızlık duyan ordu içindeki ikinci bir güç odağı olarak ortaya çıkmıştı. Bunlar ayrıca askeri cuntanın daha birkaç yıl yönetimi elinde tutmasını ve seçimlere gitmekte acele edilmemesini istiyorlardı. Silahlı Kuvvetler Birliği’ne üye olmayan general ve üst rütbeli subay neredeyse yoktu. Daha sonra

rarcıydı (Aydın & Taşkın 2014: 88). Sonunda MBK bunlardan -sabık Cumhurbaşkanı Celal Bayar dahil olmak üzere 12 kişinin cezalarını hafifletti. Geri kalan üç idam mahkumundan Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan 16 Eylül, Adnan Menderes ise 17 Eylül 1961'de idam edildi. Bu olay aslında Osmanlı'nın "siyaseten katl" geleneğinin bir tür ihyası niteliğindeydi.

İdamlar halkın ve özel olarak DP tabanının zihninde çok kötü bir iz bıraktı. Demokrat Parti yanlılarının Anayasanın yapılması sürecinden dışlanmış olmaları ile birlikte, bu olay 1961 Anayasası'na karşı DP-AP geleneğinden gelen seçkinler ve halk arasında olumsuz bir ruh haleti yaratmıştır. Nitekim, daha sonraki yıllarda Adalet Partisi çevreleri bu anayasayı bir türlü kabullenememiş, ona hep kuşkuyla bakmışlardır. Öyle görünüyor ki, 1961 Anayasası uygulamasının yeterince başarılı olmamasında bu psikolojik "bloka"nın önemli bir etkisi vardır.

B. ANAYASAL DÜZENİN ESASLARI

1. Anayasaya Hakim Olan Temel Görüşler

Darbeyi izleyen ara dönemden sonra yeniden anayasal düzene geçişi sağlayan 1961 Anayasası'nın, bugün daha kolaylıkla görebileceğimiz paradoksal bir özelliği vardı. Gerçekten de anayasa bir yandan çağdaş ölçülere uygun, "insan haklarına dayanan" (m. 2) bir demokratik rejim kurmayı amaçlar görünüyor, ama öbür yandan da halkoyundan çıkacak hükümetlere karşı derin bir güvensizliği yansıtıyordu. Bundan başka, 1961 Anayasası Batı de-

mokrasilerinden farklı olarak, toplum-devlet ilişkisi bakımından dayanışmacı-milliyetçi bir anlayışın ve Kemalist ideolojik kaygıların fazlasıyla etkisinde kalmıştı. Ayrıca anayasa sosyalist anlayışlardan da epeyce etkilenmiş görünüyordu. Şimdi bu noktaların çeşitli anayasal ilkelerin düzenlenişine nasıl yansındığına daha yakından bakalım.

a. İnsan Hakları ve Demokrasi

Anayasa'nın 2. maddesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin "insan haklarına dayanan... demokratik... bir... devlet" olduğu açıkça belirtilmişti. Anayasal düzenlemede ifadesini bulan insan hakları yaklaşımının günümüzde bu konuda hakim olan anlayışa esas itibarıyla uygun olduğu ve özellikle "sosyal haklar" bakımından bu anlayışı yansıttığı görülmektedir. Yine bu anlayışın etkisiyle, anayasa iktisadi özgürlükler konusunda oldukça ihtiyatlı davranmış ve mesela mülkiyet hakkının kullanımını "toplum yararı" ve "kamu yararı" gibi amaçlara bağımlı ve ayrıca onu her an kamulaştırılabilir ve devletleştirilebilir (m. 38 ve m. 39) hale getirmiştir. Merkezi planlamacılığın anayasallaştırılması⁸⁶ (m. 129) ve özel iktisadi faaliyetin böylece devlet denetimi altına alınması yolundaki anayasal tercihin de aynı anlayışla ilgili olduğu açıktır. Bu tercih aynı zamanda yine anayasal bir ilke olan "sosyal devlet" in (m. 2) de bir gereği olarak görülmektedir.

iki defa darbe girişiminde bulunacak olan Albay Talat Aydemir de Birliğin karargahında görevliydi (Aydın & Taşkın 2014: 82-83).

86 Planlamacılık fikri o kadar ileri götürülmüştü ki, aynı maddede sadece "iktisadi" kalkınmanın değil, aynı zamanda "sosyal ve kültürel kalkınma"nın da plana bağlanması öngörülmüştü. Kemal Karpat'a göre, anayasanın eksiksiz uygulanması mantıksal olarak tüm sosyo-ekonomik sistemin sosyalist bir niteliğe kavuşmasını gerektiriyordu (Karpat 2011: 258). Nitekim Mümtaz Sosyal da Dinamik Anayasa Anlayışı (1969) adlı kitabında bu anayasanın sosyalizme açık olduğunu savunmuştur.

Literatürde 1961 Anayasası'nın sivil ve siyasi özgürlükler konusunda oldukça cömert davranmış olduğuna dair yaygın bir görüş vardır. Bununla beraber, Anayasanın bu özelliğinin din özgürlükleri ile dindarların sivil-siyasi özgürlüklerine ilişkin düzenlemesine pek yansımadağı, bu konuda oldukça ihtiyatlı ve çekimser bir tutum izlemiş olduğu dikkati çekmektedir. Nitekim Anayasa'nın "Vicdan ve din hürriyeti" başlıklı 19. maddesi dini pratiklerin meşruluk şartı olarak, bunların "kamu düzenine ve genel ahlaka aykırı olmama"sını gerekli gördükten başka, son fıkrasıyla da ayrıca sivil-siyasal hakların dini amaçlı (veya dindarlarca) kullanımının cezalandırılmasını,⁸⁷ hatta bu amaçla bağlantılı görülen sivil ve siyasi örgütlerin kapatılmasını öngörüyordu.

Başka bir nokta da, Anayasanın bir yandan siyasi özgürlükler konusunda "demokratik" bir görüntü verirken, öbür yandan temsili kurumların etkinliğini önemli ölçüde sınırlamış olmasıdır. Nitekim, "genel oydan çıkan yasama organının... sistem içindeki ağırlığı azaltılmıştır. Buna karşılık, doğrudan doğruya seçimden çıkmayan ve bir kısmı genel oydan çıkmış organlarca dolaylı olarak seçilen, bir kısmı ise genel oyla hiç bağlantılı olmayan birtakım organlar Millet Meclisi'yle beraber ulusal egemenliği kullanır duruma getirilmişlerdir" (Sosyal 1986: 89).

Anayasa'da bunun birkaç göstergesi vardır. Birincisi, yasama yetkisini Büyük Millet Meclisi'yle paylaşmak üzere, bazı üyeleri (kontenjan senatörleri ve "tabii üyeler")⁸⁸ demokratik temsile dayanmayan bir Cumhuriyet

Senatosu'nun kurulmuş olmasıdır. Ayrıca, "kırk yaşını doldurmuş ve yüksek öğrenim yapmış" kişilerin aday olabildiği Senato'nun bu haliyle bir seçkinler meclisi olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır.

Seçilmiş hükümetlere güvensizliğin başka bir göstergesi, ilk defa bu anayasayla, parlamento karşısında bir denge unsuru olmak üzere Anayasa Mahkemesi'nin (m. 145-152) kurulmuş olmasıdır. Gerçi parlamentonun yasama işlemlerini denetlemek üzere bir yüksek mahkemenin –veya başka bir denetim organının– kurulması, çoğunluğun keyfi ve özgürlük-karşıtı eğilimlerini frenlemek bakımından anayasacılık düşüncesinin gereklerindendir (Erdoğan 1999: İkinci Bölüm). Ne var ki, Türkiye örneğinde bir Anayasa Mahkemesi'nin kurulması böyle bir ilkesel tercihiş gibi görünmemektedir. Bunda etkili olan asıl faktörün, anayasayı yapan "devlet seçkinleri"-nin kendi siyasi-ideolojik tercihlerini gelecekte iktidar olabilecek muhalif demokratik güçlere karşı koruma altına almak olduğu söylenebilir.

Ergun Özbudun'a göre, Türkiye'de "merkez"i temsil eden askeri-bürokratik elitlerin yasama organında çoğunluğu elde tutabildikleri tek parti döneminde anayasa yargısının ve yargı bağımsızlığının olmayışı kendi siyasi programlarını yasalaştırma ve uygulamaya geçirmede onlara büyük bir avantaj sağlıyordu. Ne var ki, "çevre güçleri"ni iktidara taşıyan 1950 seçimleri bu

87 Söz konusu maddede 1971'de yapılan değişiklikle, "cezalandırma" kelimesi çıkarılarak onun yerine "kanunun gösterdiği hükümler uygulanır" ifadesi kullanılmıştır.

88 Anayasa'nın 70. maddesine göre, kontenjan senatörlerinin sayısı

on beş olup doğrudan doğruya Cumhurbaşkanı tarafından atanacak, ayrıca darbeci Milli Birlik Komitesi başkan ve üyeleri ile eski cumhurbaşkanları da "tabii üye" olarak Senatoda yer alacaklardı. Cumhurbaşkanlığı yapmış kişilerden Cevdet Sunay, İsmet İnönü ve Fahri Korutürk tabii senatörlük yapmış, affa uğradıktan sonra Anayasaya göre bu hakkı doğan Celal Bayar ise tabii senatörlüğü reddetmiştir (Aydın & Taşkın 2014: 94).

durumu kökten değiştirdi. Bu tarihten itibaren, askeri-bürokratik elitlerin temsilcisi olan Cumhuriyet Halk Partisi hem anayasa yargısının kabul edilmesini hem de yargı bağımsızlığını savunmaya başladı ve bununla tutarlı olarak 1957 seçimlerinde bir anayasa mahkemesinin kurulmasını “İlk Hedefler”i arasına aldı. Onun için, Demokrat Parti’yi deviren 27 Mayıs Darbesi’nden sonra oluşturulan ve büyük ölçüde devlet elitlerinin ve CHP’nin kontrolünde olan Kurucu Meclis’in anayasa yargısını pek tartışmadan kabul etmiş ve yargı bağımsızlığını güçlendirmiş olması şaşırtıcı değildir (Özbudun 2006: 217; ayrıca bkz. Erdoğan 2010). Bu durum, Ran Hirschl’in şu tespitiyle de tutarlıdır: “Anayasa yapımı sürecine hakim olan siyasi aktörler gelecekteki yasama organları üzerinde denetime sahip olmayacaklarını bekledikleri zaman, kanunların yargısal denetimi onların kendi çıkarlarını korumak için tasarlanan bir kurum olarak doğabilir.” (Hirschl 2004: 41)

Nihayet, 1961 Anayasası askeri bürokrasiyi hem özerkleştirmiş hem de onun siyasi sistem içindeki rolünü artırmıştır. Nitekim, Genelkurmay Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı’na bağlı olmaktan çıkarılarak Başbakanı karşı “sorumlu” hale getirilmiş (m. 110/4), ayrıca millî güvenlik siyasetiyle ilgili olarak “gerekli temel görüşleri Bakanlar Kurulu’na bildirmek”le yetkili bir *Millî Güvenlik Kurulu* kurulmuştur (m. 111). Her iki düzenleme de bürokratik devleti halk iradesine dayanan seçilmiş yönetimler karşısında tahkim etmek projesinin bir parçasıdır ve silahlı bürokrasinin sivil yönetimi sürekli gözetim altında tutmasını sağlama amacına yönelikti. Siyasal sistem üzerinde bir tür askeri vesayet tesis eden bu durum 1982 Anayasası’yla da sürdürülmüştür.

Şu halde, bu iki nokta bir arada düşünüldüğünde, şöyle bir sonuca varmak yanlış olmaz: 1961 Anayasası’nı yapan güç temel özgürlükleri bütün yurttaşların insan ve kişi olarak doğuştan sahip oldukları birer “temel hak” olmaktan çok, “laikçi-ilerici” aydınların ve onların tercihlerini yansıtan sivil örgütler ile aynı görüşü temsil eden siyasi partilerin bir ayrıcalığı olarak görüyordu. Bu nokta, temsili organların sınırlanmasıyla birlikte mütalaa edildiğinde, 1961 Anayasası’yla getirilen düzeni “ihtiyatlı demokrasi” olarak niteleyebiliriz sanıyorum.

b. İdeolojik Devlet

1961 Anayasası’nın temel özelliklerinden biri, onun hareket noktasını, devleti Kemalist toplum projesini gerçekleştirmekle görevli sayan ideolojik bir tercihini oluşturmasıdır. “Devlet”in önceliğine dayanması bakımından, bu ideoloji Osmanlı siyasi geleneğiyle, özellikle onun hikmet-i hükümet⁸⁹ felsefesiyle de uyumludur. Anayasa’nın ideolojik karakteri gerek Başlangıç kısmında, gerek “Devrim kanunlarının korunması”na ilişkin 153. maddesinde, gerekse hem din özgürlüğünün hem de dindarların sivil ve siyasi özgürlüklerinin kısıtlanmasını (m. 19/son) ve dinin devlet denetimi altında tutulmasını (m. 154: Diyanet İşleri Başkanlığı) “laiklik”in gereği saymasında kendini göstermektedir.

Bu çerçevede Anayasa’nın Başlangıç kısmının başlıca üç özelliği bulunmaktadır. Birincisi, Başlangıç metninde yer alan, “(a)nayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimi’ni

89 Hikmet-i hükümet felsefesi hakkında, bkz. Erdoğan 2015: 403-407.

yapan Türk milleti” şeklindeki ifadeyle, Taha Parla’nın (1991: 24) dediği gibi, bir yandan “askeri cuntanın iradesi ve fiili ile milletin iradesi ve fiilini özdeşleştiren bir ‘fiksiyon’ yaratmakta”, öbür yandanda “askeri darbelere ve darbe anayasalarına meşruiyet kazandıracak emsali Türk siyasal yaşamına sokmaktadır.” Daha sonra göreceğimiz gibi, 1961 Anayasası’nın bu şekilde yarattığı emsal 1982 Anayasası yapıcılara da kendilerini sözde meşrulaştırma yolunu göstermiştir.

Anayasa’nın Başlangıç bölümü ayrıca, “(b)ütün fertlerini... bölünmez bir bütün halinde, milli şuur ve ülküler etrafında toplayan... Türk Milliyetçiliğinden hız ve ilham” alındığını belirten ifadesiyle kolektivist-solidarist bir özellik göstermektedir. Bu, aslında, “millet”i duygu ve düşünceleriyle türdeş ve yekpare bir bütün olarak gören, çoğulculuktan çok “birlikçilik”e yakın, milliyetçi-dayanımcı bir siyasal toplum anlayışının ifadesidir. Toplumun bireysel, kültürel ve sınıfsal farklılık ve çeşitliliğini reddetmek suretiyle çoğulcu toplum anlayışından uzaklaşan ve toplumu birbirini tamamlayan meslek zümrelerinden oluşan uyumlu ve organik bir bütün olarak gören bu anlayışın *korporatizmin*⁹⁰ “solida-

90 Korporatizm: Toplum içindeki farklı mesleki grupların çıkarlarının devlet aracılığıyla uyumlulaştırılmasını ve bu zümrelerin tek bir organik bütünü (ulusal toplumun) parçaları halinde bir arada tutulmasını öngören sosyo-politik teori. Bu görüşe göre, sosyal sınıfların birbiriyle çatışmaması, aksine ortak bir iyi için ve ulusal çıkara olacak şekilde uyumlu bir biçimde etkinlikte bulunması gerekir. Bu uyumu sağlamak, ulusal çıkarın dar zümre çıkarlarının üstünde tutulmasını teminle görevli olan devlete düşer. Faşizmle kök bağı olan korporatizmin günümüzde daha “liberal” olan yeni türleri vardır. “Liberal korporatizm” veya “yeni korporatizm” denen bu düşünce çoğulculukla “mesleki temsil”i bağdaştırmak, belki daha doğrusu mesleki temsili çoğulculuğun çekirdeği olarak görmektedir. Türkiye’de 1961 Anayasası’nın –siyasi partilerin devlet tarafından tarım-

rist” türüne oldukça yakın olduğu görülmektedir (Parla, 1991: 31-2). Bu anlayış, Anayasa’nın, mesleki grupların tek bir “ulusal çıkar” anlayışı etrafında devletle bütünleşmesini sağlayacak şekilde, “İdare” başlığı altında “kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşları” (m. 122) statüsü yaratmış olmasında kendini açık bir biçimde göstermektedir.

Nihayet Başlangıç kısmı *Kemalist ideolojiyi* Anayasal düzenin temel dayanaklarından biri olarak vazetmektedir. Bu kısımdaki “Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahip olmak”tan söz eden ifade bunu açıkça göstermektedir. Bu duyarlılığın doğal bir sonucu olarak, Devrim Kanunlarına olağan yasalardan farklı bir statü tanınarak bunlar anayasa düzeyine çıkarılmışlardır (m. 153). Anayasa yapıcıya hakim olan bu ideolojik kaygı ayrıca, din özgürlükleri konusundaki –yukarıda işaret ettiğimiz– kısıtlayıcı tutumunda da kendini belli etmektedir.

Burada ilginç olan bir nokta, “Atatürk Devrimleri’ne bağlılığın tam şuurunda olma” ifadesinin “Milli Mücadele ruhu” ibaresiyle bir arada, birbirine bağlı olarak zikredilmiş olmasıdır. Belki bunun, ulusal bağımsızlığın değerini vurgulayan ve dış baskılar karşısında milletçe direnç gösterilmesi temennisini belirten bir ifade olduğu düşünülebilir. Eğer öyleyse, işgal altındaki bir ülkede normal olan direnişçi vatanseverlik ruhuyla, çağımızda olağan uluslararası dönemlerin karşılıklı-bağımlılık ilişkisini birbirine karıştırılmaktadır. Daha da

lanan ortak bir “ulusal çıkar” etrafında faaliyette bulunmaları gereği ile birlikte– öngördüğü model korporatizmin bu türüne yakın düşmektedir. Carter Findley korporatizmi Cumhuriyet döneminin genel bir özelliği olarak görmekte ve bunun köklerinin Osmanlı toplumunun cemaatler ve topluluklardan oluşan yapısında bulunduğunu ileri sürmektedir (Findley 2011: 64-66).

önemlisi, “Milli Mücadele ruhu” ibaresinin iç politikayla ilgili delaletleridir. Öyle anlaşıyor ki, anayasa koyucu toplumsal hayatı potansiyel bir ideolojik savaş ortamı olarak görmekte ve muhtemel “Atatürk Devrimi karşıtları”na karşı bu “ruh”a sahip olanlara özel bir misyon yükleme amacı güdüyordu.

2. Anayasal Düzenin İlkeleri

a. Anayasanın Üstünlüğü

Anayasa’nın 8. maddesi “anayasanın üstün ve bağlayıcı” olmasını buyurmaktadır. Bu ilkeye göre, kanunlar Anayasa’ya aykırı olamaz ve başta kamu yetkisi kullananlar olmak üzere herkes anayasa hükümlerine uymak zorundadır. Bu hüküm özü itibarıyla 1924 Anayasası’nın 103. maddesiyle aynıdır. Şu farkla ki, 1961 Anayasası kanunların anayasaya uygunluğunu sağlamak üzere Anayasa Mahkemesi eliyle gerçekleştirilecek bir denetimi de öngörmek suretiyle, önceki anayasadan farklı olarak, anayasanın üstünlüğünü kurumsal bir güvenceye de bağlamıştır.

Anayasacılık ve hukuk devleti öğretilerinin bir gereği olan anayasaya uygunluk denetimini yapmakla görevli Anayasa Mahkemesi’ni Türk anayasa düzenine ilk dahil eden 1961 Anayasası olmuştur. Söz konusu doktriner gerekler açısından, herhangi bir anayasa mahkemesinin –veya benzeri bir anayasal organın– temel işlevi, devlet iktidarını sınırlamak ve anayasanın üstünlüğünü sağlamak amacıyla tipik yasama işlemleri olan kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemektir. Mamafih, devlet iktidarının sınırlanmasının hakkıyla gerçekleşebilmesi, Anayasa Mahkemesi’nin sadece resmi anayasaya değil, fa-

kat aynı zamanda, evrensel hukuk ilkelerine ve birtakım anayasa-üstü normlara da referans yapma istekliliğine ve bunu yapabilecek bir entelektüel/akademik donanımına sahip olmasına bağlıdır. Anayasa’nın üstünlüğünü sağlayacak bir denetimin pratik işlevi devleti kontrol etmekte olan siyasi çoğunluğun baskıcı eğilimlerine karşı kişilerin hak ve özgürlüklerini güvence altına almaktır. Türkiye’de Anayasa Mahkemesi’nden beklenen ise, genel olarak yurttaşların temel haklarını korumaktan çok, çoğunluk iktidarını resmi ideoloji lehine sınırlamaktır.

Anayasanın üstünlüğünün bir gereği olarak ayrıca Anayasanın değiştirilmesi de zorlaştırmacı bir özel bir usule bağlanmıştır. Bunun başka bir anlamı, 1961 Anayasası’nın kendisinden önceki 1924 Anayasası gibi “katı” veya “sert” bir anayasa olmasıdır. Nitekim, Anayasa’nın 155. maddesine göre, anayasa değişikliği TBMM’nin toplam üye sayısının en az üçte biri sayıdaki milletvekili tarafından yazılı olarak teklif edilebilir; bu teklifin kabulü için ise Meclislerin ayrı ayrı üye tam sayılarının üçte iki çoğunluğunun kabul oyu vermesi gereklidir. Ayrıca, anayasa değişikliği teklifleri ivedilikle görüşülemez.

Anayasa’nın üstünlüğünün başka bir göstergesi, Anayasa’nın 4 maddesinin, her türlü devlet yetkisinin Anayasa’dan kaynaklandığını ve egemenliğin “Anayasa’nın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle” kullanılacağını belirten hükmüdür. Buna göre, Anayasa’dan bağımsız bir egemenlik söz konusu değildir; Anayasa’nın tanımladığı çerçeve içinde geçerli olan bir egemenlik ve onun kullanımı söz konusudur. Ayrıca, 1924 Anayasası’ndan farklı olarak, TBMM egemenliğin kullanımında tekele de sahiptir.

b. Hukuk Devleti

1961 Anayasası'nın 2. maddesi Türkiye Cumhuriyeti'nin nitelikleri arasında "hukuk devleti"ni de saymış ve anayasanın bütününde bu ilkeye uygun hükümlere yer verilmiştir. Hukuk devleti ilkesi, her şeyden önce, devletin hukuk çerçevesine alınmasını, hukukla kayıtlanmasını ve vatandaşlar için hukuki güvenlik sağlanmasını gerektirir. Devletin hukuk çerçevesinde faaliyet yapmasını sağlamanın en sağlıklı yolu ise, devlet adına yetki kullanan bütün organ, makam ve mercilerin işlemlerinin hukuka uygunluğunun bağımsız yargı organlarıncaya denetlenmesidir. Nitekim 1961 Anayasası yasama organının "kanun" biçimindeki işlemlerini denetlemek üzere Anayasa Mahkemesi'ni (m. 145-152) kurmuş, idari işlemlerin hukuka uygunluk denetimini ise idari yargıya (m. 114, 140) vermiştir. Anayasa'nın 114. maddesinde "ara rejim"de (1971 yılında) yapılan değişiklik bile, idari yargı denetimini ciddi ölçüde zayıflatmış değildi. Nitekim, 114. maddenin değiştirilmiş şekline göre de "İdarenin her türlü eylem ve işlemine karşı yargı yolu açıktır." Anayasa yine hukuk devletinin gereği olarak, kanun önünde eşitliği (m. 12), yargı bağımsızlığını (m. 132-134), hak arama hürriyetini (m. 31), tabii hakim ilkesini (m. 32) ve suç ve cezaların geçmişe yürümezliği ile ceza sorumluluğunun kişiselliğini (m. 33) güvence altına almıştır.

c. Sosyal Devlet

1961 Anayasası'nın Türk anayasacılık tarihi bakımından yeni olan yönlerinden biri de "sosyal devlet" ilkesini benimsemiş olmasıdır. Anayasa'nın 2. maddesine göre Türkiye Cumhuriyeti aynı zamanda bir hukuk devletidir. Sosyal ve iktisadi hakların ilk defa bu anayasada öngör-

rülmüş (Üçüncü Bölüm: m. 35-53) olması da aynı temel tercihin bir yansımasıdır.

Belirtmek gerekir ki, bu anayasada "Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler" başlığı altında yer verilmiş olan hakların bir kısmı (m. 36: mülkiyet ve miras hakkı, m. 37: toprak mülkiyeti, m. 40: çalışma ve sözleşme hürriyeti) aslında klasik sivil haklardandır. Bunların "sosyal" haklar olarak nitelenmiş olması niteliklerinin doğal bir sonucu olmaktan çok, kullanımlarında "toplum yararı" veya "kamu yararı"nın gözetilmesinin istenmiş ve bir kısmının devlet düzenlemesine açık bırakılmış olmasından ileri gelmektedir. Öte yandan Bölüm başlığından da anlaşılacağı gibi, burada sayılan haklardan örneğin "çalışma hakkı ve ödevi" (m. 42) aslında mutlak bir hak (insan hakkı) değil fakat hak olduğu kadar ödevdir veya tanınması bir ödevin yerine getirilmesine bağlanmış bir bağlıdır. Kısaca, bu bölümde hakim olan genel mantık özgürlükçü olmaktan uzak görünmektedir.

Kimi yazarlar Anayasa'nın öngördüğü sosyal devletin arkasında 10. maddenin 2. fıkrasında ifadesini bulan "pozitif özgürlük" veya "özgürleştirme" anlayışının yattığını belirtmektedirler (Akad 1984: 70-71; Tanör 1996: 289). Bu hükme göre, "Devlet, kişinin hak ve hürriyetlerini... sosyal adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlandıran... iktisadi ve sosyal bütün engelleri kaldırmak" ve "insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamak"la görevlidir. Bu anlayış temel hak ve hürriyetlerin herkes için güvence altına alınması ve böylece genel bir özgürlükler düzeni kurulmasını yeterli görmemekte, devletin başta mülkiyet hakkı olmak üzere bireylerin temel ekonomik hak ve özgürlüklerine müdahale ederek üretilmiş iktisadi

değerleri yeniden-dağıtacak şekilde pozitif faaliyet-te bulunmasını şart koşmaktadır. Başka bir anlatımla, 1961 Anayasası iktisadi özgürlüklere dayanan bir piyasa mekanizmasının üretkenliğinden yararlanarak genel refahın artırılmasından çok; devletin planlamacı, düzenleyici ve yeniden-dağıtıcı görevler üstlenmesini zorunlu gören bir “sosyal devlet” anlayışını yansıtmaktadır.

Bu anlayışın bir sonucu olarak, 1961 Anayasası diğer sivil özgürlükler konusundaki “cömertliği”ni iktisadi özgürlükler söz konusu olduğunda pek göstermemiştir. Nitekim Anayasa bir yandan iktisadi özgürlükleri ancak devlet tarafından düzenlenen merkezi planın (m. 41/2, 129) ve devlet tarafından belirlenen önceliklerin izin verdiği ölçüde (m. 37: toprak mülkiyeti; m. 40/3 ve m. 41: iktisadi ve sosyal hayatın düzeni)⁹¹ tanımış; öte yandan bu özgürlüklerin kullanımını da birtakım harici kriterlerle (“kamu yararı” [m. 36, 38, 40], “toplum yararı” [m. 36, 41], “kamu hizmeti” [m. 39] gibi) sınırlamıştır. Anayasa ayrıca kişilere doğal kaynaklar (m. 130) ve ormanlar (131) üzerinde mülkiyet hakkı tanımamıştır.

3. Devlet Sisteminin Yapısı

1961 Anayasası “Westminster tipi” bir parlamenter hükümet sistemi öngörmüş, yargı bağımsızlığını güvence

⁹¹ Anayasa’nın 41. maddesi, gerek başlığı gerekse düzenleme alanının bir kısmı bakımından son derece ilginçtir. Burada sadece iktisadi değil, “sosyal hayat”ın da devlet tarafından “düzenlenmesi” öngörülmüştür. Aynı maddenin 2. fıkrasında “kültürel kalkınma” da bu düzenlemenin kapsamına dahil edilmiştir. Kalkınma planları ile ilgili olan 129. maddedeki benzer ibareyle (“kültürel kalkınmanın plana bağlanması”) bir arada düşünüldüğünde, anayasa yapıcının zihninde bir tür “totaliter demokrasi” düşüncesinin saklı olduğu düşünülebilir. Neyse ki, anayasa bu anlamda tam olarak uygulanmamıştır.

altına alıcı düzenlemelere yer vermiş ve devlet sisteminin temel unsurlarından olmak üzere Milli Güvenlik Kurulu ve Anayasa Mahkemesi’ni kurmuştur. Ayrıca laik-milliyetçilik ve Kemalizm tercihlerinin doğal uzantıları olan bazı kısıtlamalarla birlikte, çok-partili bir demokratik hayatın asgari gereklerini karşılayan ilkelere ve temel kurumsal düzenlemelere yer vermiştir.

a. Parlamentarizm

1961 Anayasası’nın öngördüğü hükümet sisteminin parlamenter nitelikte olduğu konusunda herhangi bir kuşku yoktur. Aslında bu sistem, hükümdarın yerine “seçilmiş” bir cumhurbaşkanının geçirilmiş olduğu İngiliz-tipi parlamenter sistemin hemen hemen aynısıdır. Bu yargı, devlet başkanının sembolik konumu ve işlevi bakımından özellikle doğrudur. Bu yönüyle 1961 Anayasası aslında Türkiye’nin anayasal tecrübesinin hükümet sistemi bakımından, milli mücadele dönemi istisna edilirse, Osmanlı modernleşmesinden beri dayandığı temel tercihi sürdürmüştür.

Nitekim, Anayasa’ya göre, parlamenter hükümet sistemine uygun olarak “yürütme” ikili bir yapı göstermektedir: bakanlar kurulu ve cumhurbaşkanı. Hükümet etme yetkisi, esas itibarıyla, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin içinden çıkan ve onun güvenine sahip olan bakanlar kuruluna verilmiştir. Başbakanın başkanlığındaki (m. 105/1) bakanlardan oluşan bakanlar kurulu (m. 102/1) uyguladığı ortak politikadan Millet Meclisi’ne karşı birlikte sorumlu olduğu gibi, her bir bakan da kendi yetkisi dahilindeki işlerin yürütülmesinden Meclise karşı tek başına sorumludur (m. 105/1, 2). Bu çerçevede, Anayasa yürütme görevinin –Cumhurbaşkanıyla bir-

likte- bakanlar kurulu tarafından yerine getirileceğini (m. 6), bakanlar kurulunun görevde kalmasının Millet Meclisi'nin güvenine sahip olmasına bağlı olduğunu (m. 103, 104) ve Millet Meclisi'nin bakanlar kurulunu güvensizlik oyuyla düşürebileceğini (m. 89) öngörmüştür. Ayrıca Anayasada yasama organının bakanlar kurulunu denetleyebilmesine ilişkin parlamenter usuller (m. 88, 90) de gösterilmiştir.

Öte yandan, yürütme içinde cumhurbaşkanının konumu da Westminster-tipi parlamentarizmin gereklerine uygun olarak düzenlenmiştir. Başka bir ifadeyle, Cumhurbaşkanı, yürütmenin daha az etkili ve sembolik yetkilere sahip olan kanadını teşkil etmektedir. Nitekim, Anayasa'ya göre (m. 95) cumhurbaşkanı yedi yıllık bir süre için parlamento üyeleri arasından ve yine parlamento tarafından seçilecektir. Cumhurbaşkanının bu sembolik konumu onun aynı zamanda "Devletin başı" olmasında ve bu sıfatla bazı biçimsel yetkiler kullanmasında kendini göstermektedir (m. 97). Yine geleneksel parlamenter anlayışa uygun olarak, cumhurbaşkanının siyasi sorumluluğu istisnai olup, sadece usulüne uygun bir "vatana ihanet" suçlamasının sonucu olarak ortaya çıkabilecektir (m. 98, 99).

Anayasa'ya göre (m. 5), "yasama" yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne aittir. Yasama organı iki meclislidir: Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu. Ancak Millet Meclisi Senato'ya göre daha güçlüdür. Bunun en belirgin kanıtı, güvenoyu ve gensoru yetkisine sadece Millet Meclisi'nin sahip olmasıdır (m. 89, 103, 104). Millet Meclisi'nin yasama yetkisinden başka, bakanlar kurulunu denetleme ve gerektiğinden görevden düşürme yetkileri de vardır. Bu denetim yetkisi, gerekli görüldüğünde,

bakanların veya bir bütün olarak bakanlar kurulunun cezai sorumluluğuyla sonuçlanabilecek olan "meclis soruşturması" usulüne (m. 90) başvurulabilmesini de içerir.

Bununla beraber, 1961 Anayasası klasik parlamenter modelin bir gereği sayılan "fesih yetkisi"ni yürütmeye tanımak konusunda bir hayli çekimser davranmıştır. Gerçi 1961 Anayasası'nın 108. maddesi cumhurbaşkanına başbakanın önerisi üzerine Millet Meclisi'nin "seçimlerinin yenilenmesi"ne karar verme yetkisi tanımıştır, ama bu yetkinin kullanılmasını bağladığı şartların gerçekleşmesi hemen hemen imkansızdı. Anayasa koyucunun fesih yetkisi konusundaki bu çekingenliği, büyük ölçüde, meşrutiyet döneminde yaşanan olumsuz tecrübeden kalan kötü hatırayla ilgili görünmektedir (Karamustafaoğlu 1982: 199-203).

Bu arada belirtmek gerekir ki, fesih yetkisinin geleneksel olarak parlamentarizmin gereklerinden sayılması, bu hükümet sisteminin yasama ile yürütme organları/güçleri arasında bir dengeye dayandığı şeklindeki klasik anlayıştan kaynaklanmaktaysa da, fesih kurumunun tarihsel gelişme içinde kazanmış olduğu anlam önemli ölçüde değişikliğe uğramış olup bugün, esas itibarıyla, hükümet bunalımlarının çözümünde halkın hakemliğini devreye sokmanın bir aracı olarak anlaşılmaya başlamıştır (Karamustafaoğlu 1982: 25-95).

b. Yargı Bağımsızlığı

1961 Anayasası'nın önemli bir özelliği de yargı bağımsızlığını sağlama konusundaki titizliğidir. Anayasa, yargı bağımsızlığını devlet sisteminin dayandığı "genel esaslar" arasında göstermiş ve bir temel "yetki" olarak nitelediği yargı(lama) işlevinin bağımsız mahkemelerce

kullanılacağını belirtmiştir (m. 7). Yargı “temel” bir yetkidir,⁹² çünkü doğrudan doğruya “Türk Milleti adına” kullanılması öngörülmüştür. Mahkemelerin bağımsızlığı ise hem yasamaya hem de yürütmeye, ama öncelikle bu ikincisine karşı söz konusudur. Anayasa “yargı” işlevini düzenlediği bölümde bağımsızlığı kurumlaştırmak üzere hakimlerin bağımsızlığını tanımlamış (m. 132), hakimlik teminatı öngörmüş (m. 133, 134) ve bunu tamamlayıcı bir güvence olarak Yüksek Hakimler Kurulu (m. 143, 144) adlı bağımsız bir kurum oluşturmuştur. Bununla beraber, Anayasanın ideolojik karakteri yüzünden, yargı bağımsız olsa da tam olarak tarafsız değildir.

c. Milli Güvenlik Kurulu

1961 Anayasası'nın temelini attığı devlet sistemi içinde yer alan yeni kurumlardan biri de Milli Güvenlik Kurulu'dur. Anayasa'nın 111. maddesine göre, MGK milli güvenlik politikasının tespitinde, bildireceği veya tavsiye edeceği⁹³ görüşler yoluyla Bakanlar Kurulu'na yardımcı olmakla görevli istişari bir organdır. Kurul silahlı kuvvetlerin üst kademe komutanları ile yürütmeden sorumlu cumhurbaşkanı ve bazı bakanları bir araya getirmekte ve böylece silahlı kuvvetlerin siyasal sürece bir ölçüde katılmasını kurumsallaştırmakta ve meşrulaştırmaktadır. Bu haliyle MGK'nın, “askeri bürokrasinin yürütme aygıtı içinde(ki) ayrıcalıklı yer”inin (Tanör 1996: 304) veya bir

92 Buna karşılık Anayasa'da (m. 6) yürütme bir yetki olarak değil, “görev” olarak nitelenmiştir.

93 Anayasa'nın ilk metninde yer alan “(görüş) bildirme” terimi 1971 değişikliğinde “tavsiye etme” olarak değişmiştir. Bu değişiklikte ayrıca Başbakan ve Genelkurmay Başkanı Kurulun üyeleri olarak tasrih edilmiş ve ilk metindeki “Kuvvet temsilcileri” deyimini yerine “Kuvvet Komutanları” ifadesi geçirilmiştir.

ölçüde “devlet yapısını militarize etme”nin (Parla 1991: 136) bir göstergesi olduğu söylenebilir. Bu kurum, askerlerin milli savunma konusundaki teknik-uzmanlık bilgisinden hükümetlerin yararlanmasına imkan veren bir araç olduğu kadar, 1961 Anayasası'na hakim olan genel oydan çıkan çoğunluk hükümetlerine güvensizlik duyulmasının bir sonucu olarak da görülebilir.

d. Siyasi Partiler

Anayasa tarihimizde ilk defa 1961 Anayasası siyasi partileri anayasallaştırmış ve onlara nispi bir güvence sağlamıştır. Nitekim Anayasa'nın 56. maddesine göre “(s) iyasi partiler ister iktidarda ister muhalefette olsunlar, demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır.” Özellikle, onları anayasal-demokratik sistemin ayrılmaz birer parçası saymak suretiyle muhalefetteki partilere de kesin bir anayasal meşruluk tanınması bakımından, bu hüküm özellikle önemlidir. Aynı şekilde siyasi partilerin ancak Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılabileceğini öngören hüküm de (m. 57/3) önemli bir güvence sağlamaktadır. Ne var ki, partilerin uyacakları esaslar arasında zikredilmiş olan “Devletin... milletiyle bölünmez bütünlüğü” (m. 57/1) ilkesinin, anayasanın felsefesiyle ilgili olarak işaret ettiğimiz aşırı “birlikçi” ve türdeş ulus anlayışı ile bir arada düşünüldüğünde, bazı siyasi siyasi partiler için ciddi bir sınırlayıcı etkiye sahip olduğu söylenebilir. Nitekim *Türkiye İşçi Partisi* bu türden bir gerekçeyle kapatılmıştır.

Bundan başka, Anayasa'nın din ve vicdan hürriyetiyle ilgili 19. maddesinin son fıkrasında yer alan hüküm de dini duyarlılıkların motive ettiği ve/veya dindar yurttaşların kamu alanına ilişkin taleplerini temsil eden

partiler için kesin bir yasak getirmekteydi. Nitekim bu hüküm, “Devletin sosyal, iktisadi, siyasi veya hukuki temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma... amacıyla... dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar ede(n) ve kötüye kullanma” partilerin Anayasa Mahkemesi’nce temelli kapatılmasını öngörüyordu. Bu hükmün kısıtlayıcılığı, siyasi hakların belli bir biçimde kullanımını, bunun dolaysız/fiili sonucundan bağımsız olarak, “istismar etme” ve “kötüye kullanma” saymasından ileri gelmektedir. Dini değerleri “kötüye kullanma”yı müeyyideye bağlayan bu normun arka planında, dini saiklerden hareketle yapılan etkinliklerin genellikle hakların meşru kullanımı sayılamayacağına ilişkin peşin bir yargı yatmaktadır. Oysa hakların kötüye kullanılması teriminin teknik anlamı, hakların kullanım biçimleri arasında kategorik bir ayırım yapılmasıyla değil, fakat hak-kullanımının başkaları için gerçek zarar doğurmasıyla ilgilidir.

C. ANAYASANIN UYGULANMASI

1. Geçiş Dönemi

Anayasa’nın halk oylaması sonucunda kabul edilmesinden sonra 15 Ekim 1961’de TBMM için seçimler yapıldı. Seçimlerin yapılışı serbestlik ve dürüstlük ilkelerine uygun olmakla beraber, seçimlerden önce MBK 5 Eylül’de partilere, 27 Mayıs Darbesi’ni ve Demokrat Partililerin yargılanmasını seçim malzemesi yapmayacaklarına dair bir protokol imzalatmıştı. Buna rağmen, 15 Eylül’de açıklanan “yargılama” sonuçlarının eleştirilmesi tamamen engellenemedi.

Seçimlerin sonucu, CHP’nin çoğunluğu sağlayacağı-

nı bekleyen Milli Birlik Komitesi açısından pek iç açıcı değildi. Sonuçlar İnönü başkanlığındaki CHP’nin %36,7 oy oranı ile 173 milletvekilliği ve 36 senatörlük kazandığını, Adalet Partisi’nin ise %34,7 oy oranı ile 158 milletvekilliği ve 70 senatörlük elde ettiğini gösteriyordu. Bu arada Yeni Türkiye Partisi %13,9 oy oranıyla 65, CKMP de %13,4 oranıyla 54 sandalye kazanmıştı.

Bir koalisyon hükümeti kurulmasını, hatta Adalet Partisi’nin de yeni kurulacak hükümet içinde yer almasını gerektiren seçim sonuçları 27 Mayıs Darbesi’ni yapanlar için pek memnuniyet verici değildi. Bu sonuç silahlı kuvvetler içindeki cuntacı oluşumları da rahatsız etti. Talat Aydemir ve arkadaşları sonuçların “milli iradeyi tam yansıtmadığı”nı ve duruma müdahale etmeleri gerektiğini düşündüler. Sonunda, silahlı kuvvetler içindeki kıpırdanışı yatıştırmak amacıyla 24 Ekim’de Çankaya köşkünde parti liderlerine gizli bir protokol imzalatıldı. Bu hem Adalet Partisi’ni CHP’yle koalisyon kurmak şeklinde zorunlu bir evliliğe zorladı, hem de Cemal Gürsel’in 27 Ekim’de Cumhurbaşkanı seçilmesini sağladı (Hale 1996: 131-33). Adalet Partisi Prof. Dr. Ali Fuat Başgil’i aday göstermiş, ancak Başgil askeri kanadın baskısıyla adaylıktan çekilmek zorunda bırakılmıştı (Ayдын & Taşkın 2014: 101).

Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel hükümeti kurma görevini CHP Genel Başkanı İnönü’ye verdi ve 10 Kasım’da İnönü’nün başbakanlığında bir CHP-AP koalisyon hükümeti kuruldu. Ortakları arasında beliren eski DP’lilerin affı ve çalışma hayatının yeniden düzenlenmesi konularındaki anlaşmazlıklar yüzünden koalisyon hükümeti ancak 30 Mayıs 1962’ye kadar iktidarda kalabildi. CHP-AP koalisyonunun dağılmasının esas nedeninin iktisat

politikası (devletçiliğe karşı özel teşebbüs) konusundaki keskin görüş ayrılığı olduğu da ileri sürülmüştür (Karpas 2011: 91).

Bu döneme damgasını vuran siyasi yansımaları da olan entelektüel olaylardan biri *Yön Bildirisi*'nin yayınlanması idi. *Yön* dergisinin⁹⁴ 20 Aralık 1961 tarihli ilk sayısında yer alan Bildiri'yi binden fazla kişi imzalamıştı. İmzacıların çoğu CHP'nin sol kanadında yer alan ve daha sonra "sol Kemalist"⁹⁵ olarak adlandırılacak olan aydınlardı; ayrıca bazı TİP'liler de Bildiri'yi imzalamıştı. Bildiri iktisadi hayatın bütüncül bir planlaması çerçevesinde devlet müdahalesi yoluyla hızlı bir kalkınma sürecinin başlatılmasını öngörüyordu. Yöncüler Türkiye'nin sol-Kemalist yolda kalkınma çabasında ordunun içindeki "ilerici" güçlerin desteğine güveniyordu. Bildiri'de sosyalizmden söz edilmiyor idiyse de, Doğan Avcıoğlu *Yön* dergisinin 3. sayısında yayımladığı bir yazıda sosyalizmin Türkiye için tek çıkar yol olduğunu savunuyordu. Daha sonra, 1963 yılı başlarında *Sosyalist Kültür Derneği*'ni kuranlar da Yön hareketinin öncüleriydi (Aydın & Taşkın 2014: 109-110).

Bu dönemde koalisyon hükümetinin uğraşmak zorunda kaldığı önemli bir sorun Albay Talat Aydemir'in 22 Şubat 1962'de darbe girişiminde bulunması oldu. Darbe girişimi Hapisteki Demokrat Partililerin affedil-

94 *Yön* dergisini Doğan Avcıoğlu, Mümtaz Soysal, İlhami Soysal ve İlhan Selçuk'un başını çektiği bir ekip çıkarıyordu (Aydın & Taşkın 2014: 109).

95 "Bu hareket Marksizm ile Kemalizmi harmanlayan bir tür "sol-Kemalizm" niteliğindeydi" (Findley 2011: 313). Sol Kemalizm "kalkıncı, devletçi, ulusalcı (antiemperyalist), laisist ve sınıf mücadelesi yerine sosyal adalet ilkesini ikame etmiş Türkiye'ye özgü yerel bir sosyalizm yorumuydu." (Aydın ve Taşkın 2014: 110).

mesi konusunda çıkan anlaşmazlık yüzünden AP'nin çekilmesiyle bozulan hükümetin yerine CHP bu sefer *Yeni Türkiye Partisi* ve *Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi*'yle birlikte 25 Haziran'da yeni bir koalisyon hükümeti kurdu. Bu hükümet de Kasım 1963'teki yerel seçimlerde AP'nin kesin bir zafer kazanması üzerine CHP'nin ortaklarının çekilmesiyle son buldu. Bu arada, daha önceki başarısız darbe girişimi sonrasında sadece görevinden alınmakla yetinilen ve yargılanmayan Talat Aydemir 21 Mayıs 1963'te ikinci bir darbe girişiminde bulunduyse da başarısız oldu ve bilahare yapılan yargılamalar sonucunda Aydemir ve Fethi Gürcan idam edildi.⁹⁶

Cumhurbaşkanı yeni hükümeti kurma görevini bu sefer AP lideri Gümüşpala'ya verdiyse de Gümüşpala'nın hükümet kurma girişimi başarısız oldu ve İnönü üçüncü defa başbakan olarak görevlendirildi. Böylece 25 Aralık 1963'te CHP'nin bağımsızlarla birlikte kurduğu *azınlık hükümeti* göreve başladı. Bu hükümet nispeten uzun görev süresini, büyük ölçüde, 1964'te patlak veren Kıbrıs bunalımına borçludur.⁹⁷ Nitekim bunalımın sona erme-

96 İkinci darbe girişiminde Talat Aydemir'i *Yön* dergisi ve sağcı *Yeni İstanbul* gazetesi destekliyordu. Aydemir sempatisini genç subaylar arasında "*Yön* dergisinin yarattığı devrimci hava'nın etkisi büyüktü" (Aydın & Taşkın 2014: 115-116).

97 Kıbrıs olayları bu arada Türkiye'deki Rum nüfusunun bir kısmının daha ülkeden ayrılmak zorunda kalmasına neden oldu. Hükümet ülke güvenliği için zararlı faaliyetleri gerekçesiyle Türkiye'de ikamet eden Yunan vatandaşlarından bin kadının sınır dışı edip binlerce başkasını da ikamet izinleri yenilenmediği için ülkeyi terk etmek zorunda bırakınca, bunların çoğunun Türk vatandaşı olan eşleri de ayrılmak zorunda kaldı. Meydana gelen Yunan ve Rum karşıtı hava içinde tedirgin olan binlerce Rum daha Türkiye'den ayrılmak zorunda kaldı. Bu arada, 2 Kasım 1964 tarihli gizli bir kararnameyle Türkiye'den çıkarılan kişilerin taşınmazları üzerindeki tasarruf hakları da kaldırıldı (Aydın & Taşkın 2014: 129).

sinden sonra muhalefetteki AP eline geçen fırsatı değerlendirerek bütçenin reddini sağlamak suretiyle hükümetin 13 Şubat 1965'te çekilmesine neden oldu. Bu sırada Adalet Partisi'nin kurucu genel başkanı Gümüşpala'nın 5 Haziran 1964'te ölmesi üzerine 27 Kasım'da yapılan Kongre'de genel başkanlığa Süleyman Demirel seçilmişti.⁹⁸ Bundan sonra, 1965 Ekim'inde yapılan seçimlere kadar geçen sekiz aylık süre boyunca ülkeyi bağımsız senatör Suat Hayri Ürgüplü başkanlığındaki bir seçim hükümeti yönetti.

AP Genel Başkanlığı'na Demirel'in seçilmesi basın, silahlı kuvvetler ve hatta CHP tarafından da olumlu karşılandı. Özellikle askerler Demirel'i medeni, aydın, Batıcı ve Atatürkçü olarak görüyordu (Aydın & Taşkın 2014: 132). Öte yandan, Süleyman Demirel AP geleneği içinde nispi olarak daha devletçi olan bir eğilimi temsil ediyordu (Demirel, T. 2004: 38-39, 286-87, 323). Nitekim onun genel başkanlığından önce parti belgelerinde devletçilik aleyhtarlığı daha belirgindi. Demirel'in liderliğiyle birlikte kalkınmada devlete daha pozitif bir

98 Ragıp Gümüşpala'nın ölümü üzerine partide bir genel başkanlık yarışı başladı. Askerler Gümüşpala'nın halefinin koyu bir Menderes taraftarı olması ihtimalinden endişeye kapıldılar. Nitekim, bu konuda "bir uyarı işareti olarak" 16 Kasım'da Meclis Başkanı parti liderlerini çağırıp genelkurmay başkanı Cevdet Sunay'ın sert bir mesajını kendilerine okudu. Bu ortamda 27 Kasım 1964'te yapılan AP Genel Kongresi'nde, Gümüşpala'nın ölümü üzerine genel başkanlığa vekalet etmekte olan Saadettin Bilgiç karşısında siyaset sahnesinde daha önce ismi duyulmamış ve DP döneminde Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü yapmış olmak dışında bu siyasi gelenekle hiçbir bağlantısı bulunmayan ancak komutanların kesin desteğine sahip olan (Hale 1996: 151) Süleyman Demirel başkanlık yarışını kazandı. Aydın ve Taşkın (2014: 132) bu seçimin, "Cumhuriyet tarihinde, genel başkanın delegelerin oylarıyla seçildiği ilk örnek" olduğunu yazmaktadırlar.

rol yükleyen bir yaklaşım kendini hissettirmeye başlamıştır. Partinin 1972 tarihli resmi bir yayınında refah devletinin AP'nin "alameti farikası"olduğunun belirtilmiş olması da bunu açıkça göstermektedir. Bu bakımdan, "Demirel'in görüşlerinin hakiki kapitalizmden çok muhtemelen ılımlı sosyal demokrasiye daha yakın olduğu"nu yazan Kemal Karpat'ın (zıkr. Demirel, T. 2004: 328) doğru bir tespitte bulunduğu açıktır.

2. Demirel'li Yıllar ve Ecevit'in Yükselişi

Yeni anayasa döneminin ikinci genel seçimleri 10 Ekim 1965'te yapıldı. Seçimlerin tartışılmaz galibi Adalet Partisi'ydi ve oyların %52,9'unu kazanarak 240 milletvekili çıkarmıştı. Buna karşılık CHP 1961'deki seçimlere nispetle on puan kadar gerilemeyle ancak %29 civarında bir oy oranına ulaşabilmiş ve 134 milletvekilliği elde etmişti (Güngör 1991: 126). Geri kalan partiler içinde özellikle dikkate değer olanı, %3 oy oranı ile "milli bakiye" seçim sistemi sayesinde 15 milletvekilliği kazanan Marksist *Türkiye İşçi Partisi* idi. Seçim sonuçları kimin başbakan olacağını açıkça gösteriyordu. Nitekim AP Genel Başkanı Demirel 27 Ekim 1965'te ilk hükümetini kurdu.

Arkasındaki parlamento çoğunluğu sayesinde Başbakan Demirel sonraki beş yıl boyunca Türkiye siyasetine hakim hale geldi. Bu yıllar Türkiye'nin iktisadi performansının da fazlasıyla iyi olduğu bir dönemdi; iktisadi büyüme hızlandı ve toplumun gerçek geliri her yıl ciddi oranda yükseldi. Bu dönemde Demirel ülkede sivil yönetimin tesisinde de nispeten başarılı oldu, ancak silahlı kuvvetlerin Anayasadan kaynaklanan özerk konumunu tanımak zorunda kaldı. Ayrıca, Mart 1966'da hastalık nedeniyle görevinden ayrılmak zorunda kalan

Cemal Gürsel'in yerine genelkurmay başkanı Cevdet Sunay'ın cumhurbaşkanı seçilmesini de kabullenmek zorunda kaldı. Ayrıca, Adalet Partisi DP'lilerin siyasi haklarının iadesine ilişkin –İnönü'nün de desteklediği– bir kanun girişimini ordudan gelen tepkiler yüzünden geri çekti. Mamafih Demirel'in bu geri adımı atmasında Bayar'ın siyasette kendisine rakip olabileceği kaygısı da etkili olmuştur (Demirel, T. 2004: 47-48).

Adalet Partisi Cumhuriyetçi modernleşme projesine özde karşı olmamakla beraber, onun uygulanma tarzına itirazı olan bir siyasi pozisyonu temsil ediyordu. Partinin başta dinin kamu hayatındaki yeri, milliyetçilik ve demokratik rejim konularında olmak üzere, Cumhuriyetçi paradigmanın hakim yorumundan farklılaşan bir çizgisi vardı. Buna bağlı olarak, geleneksel Cumhuriyet bürokrasisinin halka tepeden bakan, İslami sembol ve değerlerin görünürlüğünden duyduğu rahatsızlığa karşı çıkmak AP'liler için son derece önemliydi (Demirel, T. 2004: 216-17). Bu sayede, Demirel'li yıllar geleneksel değerlere bağlı toplum kesimleri bakımından nispi bir ferahlama getirmişti. Ne var ki AP benzer bir sempati ve hoşgörüyü sola da göstermekten yana değildi; nitekim AP'nin iktidar dönemi çoğulculuğun sol boyutu üstünde siyasi, idari ve yargısal baskıların öne çıktığı yıllar oldu (Zürcher 1995: 365-6).

Bu politikası yüzünden Demirel aydınlar nezdinde gitgide sevimsiz hale geliyordu, ama 1969'da yapılan seçimler AP'nin özellikle kırsal kesimdeki desteğinin devam ettiğini gösterdi. Gerçi AP'nin oy oranı 6 puan gerileyerek %46,5'e düşmüştü, ama bu kayıptan yararlanan CHP olmadı. Hatta CHP az da olsa oy kaybına uğrayarak ancak %27,4 civarında bir oy oranına ulaşabildi.

Ancak Demirel'in ikinci iktidar dönemi, özellikle parti-içi sorunlar yüzünden kendisi açısından daha sıkıntılı oldu. Nitekim Demirel'in kendisine bağlı bir hizip aracılığıyla partiyi kişisel denetimi altına aldığını ileri süren parti içinden bir grup muhalefetle birlikte oy kullanılarak 1970 Şubat'ında Demirel'i istifaya zorladı (16 Aralık). Mamafih, parlamento içinde başka alternatif olmadığı için Mart ayında yeni hükümeti yine Demirel kurdu. Bundan bir süre sonra AP içindeki muhalif kanat partiden atıldı, bir kısmı da istifa etti. Böylece, toplam 41 milletvekili ve senatörden oluşan bu grup Millet Meclisi eski başkanlarından Ferruh Bozbeyli'nin önderliğinde 18 Aralık 1970'te *Demokratik Parti*'yi kurdu.

Bu arada Cumhuriyet Halk Partisi'nde de önemli gelişmeler oluyordu. Bu gelişmelerin başlangıcının CHP'nin 1965 seçimlerine girerken yayımladığı bildirge olduğu söylenebilir. Bülent Ecevit tarafından hazırlanan seçim bildirgesi, sosyal adalet ve sosyal güvenliği vurgulamasıyla sosyalist-olmayan sol bir söylemi yansıtıyordu. Bu çerçevede Ecevit'in ortaya attığı “ortanın solu” sloganının 28 Temmuz 1965'te Genel Başkan İnönü tarafından da kullanılması CHP'nin yeni kimliğinin değişme yoluna girdiğine işaret ediyordu. Ancak CHP'nin bu yeni politikası, bir yandan sosyalist İşçi Partisi'nin rekabeti, diğer yandan AP'lilerin “ortanın solu, Moskova yolu” sloganında özetlenen karşı propagandaları yüzünden pek tutmadı ve 1969 seçimlerinde beklenen başarıyı sağlamadı.

CHP'deki muhafazakarlar bu seçim başarısızlığından “ortanın solu” politikasını sorumlu tuttularsa da, bu durum Ecevit'in yükselişini önleyemedi. Nitekim, Ecevit 25 Ekim 1966'da yapılan 18. Kurultay'da Genel Başkan İnönü'nün de desteğiyle partinin Genel Sekreterliğine

seçildi. Bu Kurultay'da "Ortanın Solu" programı netleşti: "Parti devletçiliği daha ileriye götürecektir, petrolü millileştirmeye çalışacak, toprak reformuna öncelik verecektir." (Aydın & Taşkın 2014: 154). Ecevit'in gitgide parti içindeki konumunu güçlendirmesi Turhan Feyzioğlu başta olmak üzere geleneksel "Atatürkçüler"i rahatsız etti. Bu grup çabalarını CHP'nin "sosyalist" bir çizgiye kaymasını engellemeye yoğunlaştırdıysa da, İnönü'nün desteğini alan Ecevit karşısında başarısız oldular. Bunun üzerine, 28 Nisan 1967'de yapılan 4. Olağanüstü Kurultay'dan sonra Turhan Feyzioğlu'nun başkanlığında 47 milletvekili ve senatör CHP'den ayrıldı. Bu grup daha sonra, 12 Mayıs 1967'de *Güven Partisi*'ni kurdu. Bu parti 1969 seçimlerinde 15 milletvekili ile parlamento-ya girmeyi başardı.

CHP 2 Haziran 1968'de yapılan yerel ve kısmi Senato seçimlerinde nispeten modernleşmiş olan şehirlerde oy oranını bir ölçüde artırdıysa da, 1969 seçimlerinde alınan sonuç hiç de iç açıcı değildi. Bunda, ikisi de "ortanın solu" teriminde birleşmekle beraber, İnönü ve Ecevit'in bu politikanın anlamı konusundaki farklı yorumlarının partide bir tür iki-başlılık görüntüsü yaratmış olmasının önemli bir etkisi olmuş olsa gerektir.

3. Çoğulculuğa Doğru

Türk siyasal hayatında 1960'lı yılların başka bir özelliği de bu dönemde fikri ve siyasi çoğulculuğun belirgin bir nitelik kazanmasıdır. Denebilir ki, 1965-68 arasında Türkiye'de çok partili düzen ilk defa gerçek bir çoğulculuk içinde işlemeye başlamıştır (Eroğul 1990: 151). Özellikle sosyalizm Cumhuriyet döneminde ilk defa meşru bir fikri ve siyasi hareket olarak kendisini ifade

etmek imkanına kavuşmuştur. Nitekim, aydınlar arasında sol-sosyalist düşünceler yaygınlık kazanmaya başlamış, bu durum yayın dünyasına da bir ölçüde yansımıştı. Keza gençlik, işçi ve öğretmen örgütlenmeleri de bu dönemde yaygınlaştı.

Solun 60'lı yıllardaki en önemli entelektüel odağı, daha önce temas ettiğimiz *Yön* dergisi idi. Dergi Kemalist gelenekten gelmekle beraber Marksizm'den büyük ölçüde etkilenmiş bir devrimci çizgiyi izleyen aydınların yayın organı idi. Doğan Avcıoğlu'nun fikri önderliğindeki dergi 1961 sonlarından 1967 ortalarına kadar -1964 yılındaki birkaç aylık kesinti hariç tutulursa- aralıksız olarak yayınına sürdürmüştür. *Yön* dergisinin çıkış "Bildiri"sinde, "tehlikede" olan rejimin kurtuluşunun ve iktisadi-sosyal çözümünün önlenmesinin esas olarak merkezi planlamaya ve devlet eliyle kalkınmaya bağlı olduğu belirtiliyordu. Bildiricilerin "yeni devletçilik" yaklaşımına göre, "ağırlık merkezi özel teşebbüs olan bir iktisadi sistemin, bugünkü yapısıyla Türkiye'yi hızla ve sosyal adalet içinde çağdaş uygarlık seviyesine" ulaştırması mümkün değildi (Keser 1993: 149-51).

Bu yıllarda sosyalist görüşler üniversite gençliğini de etkilemeye ve 1964'ten itibaren devrimci-sosyalist gençlik örgütleri ortaya çıkmaya başladı. Marksist-Leninist ilkelere dogmatik olarak bağlı küçük grupların her biriminin kendi yayın organları vardı. Bu arada 1965 sonlarında bazı sosyalist bilim adamlarının etkisi altındaki *Fikir Kulüpleri Federasyonu* da büyük üniversitelerde örgütlenmeye başladı. Fikir Kulüpleri 1968'den itibaren Mihri Belli'nin Milli Demokratik Devrim teorisine bağlı *Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu* (Dev-Genç) örgütünün eline geçti. *Milli Demokratik Devrim*

çevresinden bazı radikaller 1970'ten itibaren devrim için "silahlı propaganda"nın ve silahlı gerilla mücadelesinin şart olduğunu düşünmeye başladılar. Silahlı devrimci mücadeleden yana olan ve çeşitli adlar altında örgütlenen pek çok grup vardı. 1968 Temmuz'unda TİP'e ve FKF'ye bağlı gençlerin 6. Filoyu ve NATO'yu protesto gösterisinde Deniz Gezmiş ve arkadaşları başı çekmişti (Aydın & Taşkın 2014: 161, 163).

Bu dönemde sol yönelimli işçiler 1967'de kurulan *Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu*'nda (DİSK), devrimci öğretmenler ise 1965 yılında kurulan *Türkiye Öğretmenler Sendikası*'nda (TÖS) örgütlendi.⁹⁹ DİSK 1969 seçimlerinde Türkiye İşçi Partisi'ni destekledi. Bu arada 1967-1969 arasında bir seri *Doğu Mitingleri*'ni düzenleyen başta Musa Anter, Tarık Ziya Ekinci ve Naci Kutlay olmak üzere sosyalistler 1969 yılında *Devrimci Doğu Kültür Ocakları*'nı (DDKO) kurdular. DDKO ile TİP arasında yakın bir ilişki vardı. Öte yandan DDKO'nun üyelerinin bir kısmı da Dev-Genç üyesiydi; ancak Dev-Genç içinde MDD'cilerin etkisinin artmasının sonucunda Kürt asıllı sosyalistler örgütten koptular (Aydın & Taşkın 2014: 167-168, 172). Bu arada Milli Demokratik Devrim grubunun "ilerici" subaylarla bir koalisyon umudu içinde 15/16 Haziran'da İstanbul'da gerçekleştirdiği işçi gösterisi askerlerce sert bir biçimde bastırıldı (Zürcher 1995: 370-73).

Yine 60'lı yıllarda Türkiye sosyalist hareketinin siyasetteki tek legal temsilcisi *Türkiye İşçi Partisi (TİP)* idi. TİP "ezilen işçi sınıfının haklarını korumak için", daha

99 TÖS 1971'de kapanmış, daha sonra onun yerine Eylül 1971'de TÖB-DER kurulmuştur.

1961 Anayasası yürürlüğe girmeden önce, 13 Şubat 1961'de kurulmuştur. TİP Marksist ama Leninist olmayan bir partiydi; programında "proletarya diktatörlüğü"ne yer vermiyor, aksine "işçi sınıfının demokratik öncülüğü" etrafında "kanun yolundan iktidara yürümeyi" amaçlıyordu (Güngör 1991: 131). Parti yeterince örgütlenemediği için 1961 seçimlerine katılmadı. Türkiye İşçi Partisi asıl çıkışını Mehmet Ali Aybar'ın 9 Şubat 1962'de genel başkan seçilmesinden sonra yaptı. Ekim 1965 genel seçimlerinde %3 nispetinde oy alarak, "milli bakiye" sistemi sayesinde 15 milletvekilliği kazanmış ve Meclis'te bir grup kurmuştur. Milli bakiye sisteminin artık geçerli olmadığı 1969 seçimlerinde ise oyları biraz azalan (%2,7) TİP bu sefer Mecliste grup kuramamıştır. Sonraki yıllarda soldaki devrimci gençlik hareketinin gittikçe Kemalist çizgiye kayması TİP'in tabanını zayıflatmış ve TİP çizgisi gitgide gençlik hareketinden dışlanmıştı (Aydın & Taşkın 2014: 163).

TİP'in temsil ettiği legal sol akıma en büyük darbeyi vuran Çekoslovakya işgalinin parti içinde yarattığı tartışma oldu; parti başkanı Aybar ile diğer yöneticileri karşı karşıya getiren bu olay (Eroğul 1990: 152) Aybar'ın Kasım 1969'da genel başkanlıktan istifa etmesine yol açmış, 29-31 Ekim 1970'te yapılan 4. Olağan Kongre'de de bu göreve Behice Boran seçilmiştir. Aybar'ın partiden ayrılmak zorunda kalmasındaki asıl etken, Sovyet yanlısı olup "başını Behice Boran, Sadun Aren ve Çetin Altan'ın çektiği daha dogmatik grup"un (Hale 1996: 155) tersine, Sovyetler Birliği'nin 1968'da Çekoslovakya'yı işgaline açıkça karşı çıkması idi.

Öte yandan, sağda da radikal milliyetçi ve dinci oluşumlar güç topluyordu. Radikal milliyetçiliğin fikri

ve siyasi bir güç haline gelmesinde en büyük pay, 1960 yılında Milli Birlik Komitesi'nden atılan ve 1965 yılında CKMP'ne katılan eski cuntacı Alparslan Türkeş'e aittir. Türkeş 1965 yılının Ağustos ayında genel başkan olarak seçilmeyi başardı ve partiyi aşırı milliyetçi bir program (Dokuz Işık) etrafında adeta askeri bir biçimde yeniden örgütledi. Partinin adı 1969 yılında *Milliyetçi Hareket Partisi* olarak değiştirildi. Aşırı sağın en kavgacı odakları olan Ülkü Ocakları ise 1968 ortalarında kurulmaya başlamıştı. Bazen Bozkurtlar olarak ta anılan bu gruba eylem coşkusu veren irredantist (Pantürkist) bir milliyetçilik ve şiddete-dayalı bir komünizm aleyhtarlığı idi. Böylece, 1968'de başlayıp 1969 ve 1970 yıllarında iyice artan sol şiddet Türkeş'in militan gençlik gruplarının şiddetiyle karşılaşmaya başladı (Zürcher 1995:375).

Dinci muhafazakarlar ise 1969 yılında Adalet Partisi'nden ayrılan Necmettin Erbakan'ın iki bağımsızla birlikte 26 Ocak 1970'te kurduğu *Milli Nizam Partisi*'nde örgütlenmeye başladı. Ancak dini hareketlerin geçmişi daha eskiydi. Nurcular 60'ların başlarında Türkiye çapında yaygın bir örgütlenme ağına sahip hale gelmişlerdi; ancak bu, kimi dolaylı politik etkileri olsa da, özünde politik bir örgütlenme değildi. Bir grup dinci-sağcı da 1962'de *Komünizmle Mücadele Derneği*'ni kurmuştu. Başka bir grup milliyetçi-dinci öğrenci ve gençlik kesimi ise 1967 yılında *Mücadele Birliği*'ni kurdu. Yine bu dönemde kurulmuş olan *Aydınlar Ocağı* nispeten olgun yaştaki milliyetçi-muhafazakar aydınlar arasında itibarlı bir yer edindi. Ancak dinci ve muhafazakar sağın, sosyalist hareketlere gösterilen sokak tepkileri ve toplu namazlar vb. gösteriler dışında, 60'lar ve 70'ler Türkiye'sinin entelektüel hayatında pek bir etkisi olmamıştır.

4. 12 Mart Muhtırası ve Ara Rejim

Öte yandan siyasi hayat devam ediyordu. Demokratik Parti'nin kurulmasından sonra da Adalet Partisi'nden ayrılmalar olmuş ve Demirel Meclis'teki çoğunluğunu yitirmişti. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay 13 Ocak 1971'de "bütün kurumları karşısına almış olduğu için Demirel'in bir süre geri çekilmesi(nin) faydalı" olacağı yolunda açıklama yaptı (Ahmad 1994: 290-91). İki ay sonra, 12 Mart 1971'de komutanlar Cumhurbaşkanı Sunay'a, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu başkanlarına bir muhtıra vererek Demirel'i istifaya zorladılar. İnönü de başlangıçta hükümetin istifasının demokratik olduğunu söylemişti (Aydın & Taşkın 2014: 204).

12 Mart Muhtırasını, sol-Kemalist basın yanında, DİSK dahil olmak üzere sendikalar da destekledi. Bu arada Prof. Bülent Nuri Esen ve Prof. Bahri Savcı askeri müdahaleyi anayasaya uygun buldular. Bunda muhtırayı verenlerin silahlı kuvvetler içindeki Demirel karşıtı, radikal-reformist bir Kemalist hizip olduğunu sanmalarının etkisi vardı (Ahmad 1994: 336, 371, dn. 1; aynı yönde Zürcher 1994: 376). Cumhuriyet gazetesinin 13 Mart tarihli nüshasında Nadir Nadi "Devrimci Ordu" başlıklı yazısıyla komutanları selamlıyor, 16 Mart tarihli Devrim gazetesinde Doğan Avcıoğlu da "Cici demokrasinin artık sonu geldi, fakat can çekişme daha hayli zaman alabilir.../ Büyük komutanlar, muhtıralarında, mevcut duruma bütün devrimcilerin katılacağı doğru bir teşhis koymuşlardır" diye yazıyordu (Mazıcı 1989: 167-8).

Sol kesim içindeki kimi örgütler 12 Mart müdahalesinin devrimci-sol bir süreç başlatacağını umuyorlardı. Örneğin Doğu Perinçek ve Mihri Belli'nin Aydınlık ve MDD çevresi ile Mahir Çayan'ın etkisindeki Dev-Genç

başlangıçta bu müdahaleyi Kemalist “ilerici” geleneği sürdüren Türk ordusunun “işbirlikçi” Demirel hükümetine karşı bir tepkisi olarak gördüler. Hikmet Kıvılcımlı da 12 Mart muhtırasını “kadrolarının büyük kısmı ‘halk çocuğu’ olan Türk Silahlı Kuvvetleri’nin en azgın alaturka faşist finans-kapital olan Demirel kabinesini devirme ultimatomu” olarak nitelendirmişti. Ona göre, bu kritik dönemde ordu kılıcını sosyalizmden yana çekmişti. Dev-Genç, TÖS ve DİSK de 12 Mart’ı “coşkuyla selamlayan” bildiriler yayımladılar. Böylece, “TİP’in büyük bölümü hariç solun geniş bir kesimi 12 Mart sonrası ‘ara rejimi’nin ilk hükümeti olan Erim Hükümeti’ni destekleyecekti.” (Aydın & Taşkın 2014: 206-207). Sürpriz bir şekilde, Mehmet Ali Aybar da milletvekili sıfatıyla Erim hükümetine güvenoyu verenler arasındaydı.

Muhtıranın iki temel hedefi var görünüyordu: yaygınlaşan “anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar”a son verilmesi ve “Anayasa’nın öngördüğü reformlar”ın gerçekleştirilmesi. Komutanlara göre, bu hedeflerin gerçekleştirilmesi için “inandırıcı bir hükümetin” kurulması zorunluydu. Bunun gerçekleştirilmemesi halinde silahlı kuvvetler “Türkiye Cumhuriyeti’ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek idareyi doğrudan doğruya almağa kararlı”ydı (Ahmad 1994: 336).

Aslında 12 Mart müdahalesinin arka planı epeyce karmaşıktır. William Hale (1996: 161-62) müdahaleyi hazırlayan başlıca üç noktaya dikkat çekmektedir: Birincisi, üst düzey komutanların, şiddet olayları yüzünden bozulan kamu düzenini Demirel’in sağlayamayacağına inanmalarıydı. İkincisi, hükümetin yarattığı bu boşluğun doldurulmasının doğrudan doğruya üstlenilmesi hususunda çoğu subayın isteksiz olmalarıydı.

Nihayet, silahlı kuvvetlerde liberal-demokratik sistem içinde gerçek bir ilerlemenin sağlanamayacağını düşünen bazı gruplar vardı. Bunlar Türkiye’yi daha eşitlikçi, daha bağımsız ve daha “çağdaş” yapacağına inandıkları otoriter bir rejimin kurulmasından yanaydılar.¹⁰⁰ Bu nedenle, üst düzey komutanlar, muhtıranın silahlı kuvvetler içindeki radikal grupların çok daha aşırı ve tahripkar müdahalesini önlediği düşüncesini yaydılar. Gerçekte ise üst düzey komutanlar 12 Mart’tan önce birkaç kez Demirel hükümetine baskı yapma girişiminde bulunmuşlar, çok daha radikal darbe planları yapmışlardı.

Başbakan Demirel’in muhtıraya direnecek durumu yoktu ve hemen istifa etti. CHP Genel Başkanı İnönü önce ordunun siyasete karışmasını kınadıysa da yeni hükümetin başkanının kendi partisinden Nihat Erim olacağı belli olunca onu destekledi. Buna tepki olarak Ecevit CHP genel sekreterliğinden istifa etti. Erim bir teknokratlar hükümeti kurdu. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay parlamentodaki partilere tek tek mektup yazarak hükümete güvenoyu vermelerini istemişti. Hükümet programına bir tek Demokratik Parti grubu “hayır” oyu vermişti (Aydın & Taşkın 2014: 220221). Başbakan Erim bazı reformları gerçekleştirmeyi vaat ediyordu ve bu çerçevede Atilla Karaosmanoğlu’nu ekibine aldı.

Ancak bir süre sonra şiddet eylemleri tırmanmaya başlayınca hükümet 11 ilde sıkıyönetim ilan etti.

¹⁰⁰ Kemalist devrimlerin ihyası ve emperyalist sömürden kurtulmak amacıyla Baas tipi bir “Milli Demokratik Devrim” peşinde olan Yön ve Devrim çizgisi askerler içinde müttefikler arıyor ve gençlik hareketinin de desteğiyle yönetime el koymayı planlıyordu. Bu hareketin silahlı kuvvetler içindeki uzantılarının etkisi altındaki Gürler-Batur cuntası 9 Mart günü yönetime el koymayı planlamıştı (Aydın & Taşkın 2014: 193-196).

İsrail'in İstanbul başkonsolosu Efraim Elrom'un 17 Mayıs 1971'de THKP-C mensuplarınca kaçırılması üzerine sola yönelik baskı arttı. Bu kampanya esnasında içlerinde gazeteciler, yazarlar ve öğretim üyelerinin de bulunduğu 5000 kişi tutuklandı. Erbakan'ın Milli Nizam Partisi Anayasa Mahkemesi tarafından laikliğe aykırılık gerekçesiyle 20 Mayıs 1971'de kapatıldı. (Mamafih, parti yaklaşık bir buçuk yıl sonra yeniden kuruldu.) Bunu Türkiye İşçi Partisi'nin bölücülük gerekçesiyle 21 Temmuz'da kapatılması izledi; parti yöneticileri sıkıyönetim mahkemesinde yargılanarak ağır hapis cezalarına çarptırıldılar. Bunlar arasında Behice Boran, Sadun Eren, Turgut Kazan ve Kemal Burkay da vardı. Bu arada, 12 Ağustos' 1971'de Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlı Heybeliada Ruhban Okulu da hükümet tarafından kapatıldı (Aydın & Taşkın 2014: 223). MHP'ye ve onun koruması altındaki sağcı eylemcilere ise dokunulmadı.

5. 1971-73 Anayasa Değişiklikleri

Erim hükümeti pek "reformcu" olamadı, buna karşılık 20 Eylül 1971 tarihinde kabul edilen bazı önemli anayasa değişikliklerine önyak oldu. Bunlar esas itibarıyla 1961 Anayasası'nın liberal yönlerini budamaya ve devlet otoritesini güçlendirmeye yönelik değişikliklerdi. 20 Eylül 1971 tarihli ve 1488 numaralı Kanunla Anayasa'nın çok sayıda maddesi değişikliğe uğratılmış ve Anayasa'ya yeni geçici maddeler eklenmiştir. Erim hükümetinin Nisan 1972'de istifası üzerine Mayıs'ta kurulan Ferit Melen hükümeti de aynı yolda devam ederek 15 Mart 1973 tarih ve 1699 numaralı Kanunla Anayasa'nın 30. maddesinin 4. fıkrası ile 57. maddesinin 2. ve 3. fıkralarının; 138. maddenin 4. ve 148. maddenin 2. fıkrasının değiştirilmesini ve 136. maddeye yeni fıkralar eklenmesini sağ-

lamıştır. Ayrıca, Anayasa'ya geçici 21. ve 22. maddeler eklenmiştir.

Bu ara dönemde yapılan anayasa değişikliklerinin başlıca özellikleri şöyle özetlenebilir (Gözler 2000: 90; Tanör 1996: 315-18):

Yürütmenin Güçlendirilmesi: Bakanlar Kurulu'na kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verilmiş (m. 64); yine Bakanlar Kurulu vergi, resim ve harçların muafiyet ve istisnaları ile nispet ve hadlerine ilişkin hükümlerde değişiklik yapmaya yetkili kılınmış (m. 61); üniversite özerkliği zayıflatılmış (m. 120) ve TRT'nin özerkliği kaldırılmıştır (m. 119).

Temel Hak ve Özgürlüklerin Kısıtlanması: Bütün hak ve özgürlükler için geçerli olmak üzere genel bir sınırlama hükmü getirilmiş ve bunlar için yasal sınırlama nedenleri artırılmış (m. 11); memurların sendika kurma hakkı kaldırılmış (m. 119) ve üniversite öğretim elemanlarının siyasi partilere üye olabilmeleri imkansız hale getirilmiştir (m. 120).

Yargısal Güvencelerin Zayıflatılması: "Tabii yargı yolu" şartı "kanuni yargı yolu" olarak değiştirilmiş (m. 32) ve küçük siyasal partilerin Anayasa Mahkemesi'ne başvurma olanağı kaldırılmıştır (m. 149). Asıl önemlisi, üyelerinin atanmasında Bakanlar Kurulu'nun da aday gösterdiği *Devlet Güvenlik Mahkemeleri* kurulmuştur (m. 136). Bu mahkemeler 1976 yılında kaldırılınca kadar üç yıl süreyle görev yapmışlardır.

Silahlı Kuvvetlerle İlgili Değişiklikler: Askeri yargı sivil yargının aleyhine genişletilmiş, asker kişilerle ilgili idari işlem ve eylemlerin yargısal denetimi Danıştay'dan alınarak yeni kurulan *Askeri Yüksek İdare Mahkemesi*'ne

verilmiş (m. 140/6); sivil kişilerin askeri nitelikte olmayan bazı suçlarından dolayı yargılanmaları yetkisi de askeri mahkemelere verilmiştir (m. 138/2). Ayrıca sıkıyönetime geçiş kolaylaştırılmıştır (m. 124). Nihayet Milli Güvenlik Kurulu'nun statüsünde bazı cüz'i değişiklikler yapılmıştır (m. 111).

6. CHP'de Lider Değişimi

On iki Mart döneminin önemli siyasi gelişmelerinden biri de Ecevit'in CHP Genel Başkanlığına seçilmesidir. Bir süredir İnönü ile bir rekabet içine giren ve Parti örgütündeki desteğini günden güne artıran Ecevit'e şans 6 Mayıs 1972'te yapılan Olağanüstü Kurultay'da güldü. İnönü Genel Başkanlıktan istifa etmek durumunda kaldı ve 14 Mayıs'ta tekrar toplanan Kongre'de Bülent Ecevit CHP Genel Başkanlığı'na seçildi. İnönü daha sonra (5 Kasım'da) partisinden istifa etti.

Ertesi yılın (1973) iki önemli siyasi olayı vardı. Birincisi Mart ayında görev süresi dolan cumhurbaşkanı Sunay'ın yerine Fahri Korutürk'ün seçilmesi idi. Askerler kendi adayları olan Faruk Gürler'i Cumhurbaşkanı seçtirmek istiyorlardı. Orgeneral Gürler bu amaçla Genelkurmay Başkanlığından istifa ederek Cumhurbaşkanı kontenjanından senatörlüğe atandı. Demirel'in AP'si ile Ecevit'in CHP'si buna direndiler ve Gürler'i seçtirmediler. Nihayet 6 Nisan 1973'te partiler arasında sağlanan uzlaşma sonunda emekli oramiral Fahri Korutürk Cumhurbaşkanlığına seçildi. Cumhurbaşkanı Korutürk, Başbakan Melen'in istifası üzerine Naim Talu'yu hükümeti kurmakla görevlendirdi. Talu 15 Nisan 1973'te *Adalet Partisi* ile

Cumhuriyetçi Güven Partisi'nin¹⁰¹ koalisyonuna dayanan bir hükümet kurdu. Talu hükümetinin yaptığı işlerden biri, Anayasa değişikliği ile öngörülen Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin kuruluş kanununu çıkarmak ve bu mahkemeleri uygulamaya sokmak oldu (Aydın & Taşkın 2014: 244).¹⁰²

1973 yılının ikinci önemli olayı Ekim ayında yapılan genel seçimlerdi. Türkiye genel seçimlere TİP'in kapatılmasıyla birlikte solda tek kalan, ancak İnönü'nün istifası ve Satır grubunun ayrılmasıyla gerileme sürecine girdiği düşünülen bir CHP ile, sağda Demirel'in AP'si, Bozbeyli'nin DP'si, Erbakan'ın MSP'si ve Feyzioğlu-Satır ikilisinin CGP'si arasında bölünmüş bir sağ yelpaze ile girdi. Seçimden galip çıkan olmadıysa da sonuçlar yine de şaşırtıcıydı: Ecevit önderliğindeki yeni CHP 185 sandalye (%33,3 oy oranı) ile birinci olurken, Demirel'in AP'si 149 sandalye (%29,8 oy oranı) ile ikinci oldu. AP'nin bir önceki seçimlere oranla %15'e varan oy kaybı DP (%11,9) ve MSP'nin (%11,8) varlığıyla belki açıklanabilirdi; ama partisinden kopmalara rağmen oyunu 6,5 puan kadar artırmış olması Ecevit'in bir başarısı olarak yorumlanabilir. Ecevit umut olmaya başlamıştı.

7. Koalisyon Hükümetleri Dönemi

Genel seçim sonrasında yeni Meclis 24 Ekim 1973'te toplandı. Cumhurbaşkanı Korutürk hükümet kurma gö-

101 Cumhuriyetçi Güven Partisi CHP'nin 21. Kongresi'nden sonra partiden ayrılan Kemal Satır grubunun 3 Eylül 1972'de kurduğu Cumhuriyetçi Parti'nin daha sonra Feyzioğlu'nun Milliyetçi Güven Partisi'yle birleşmesinden doğan parti idi.

102 Daha sonra Anayasa Mahkemesi Anayasa'ya aykırılığı gerekçesiyle 6 Mayıs 1975'te DGM Kanunu'nu iptal etmiştir.

revini CHP Genel Başkanı Ecevit'e verdi. Partilerden hiçbirinin Millet Meclisi'nde salt çoğunluğu kazanamadığı bu ortamda doğal olarak koalisyon arayışları başladı. Ancak Demirel bir süre muhalefette kalmayı tercih etmiş görünüyordu. Aylar süren görüşmelerden sonra da olsa, hiç umulmadık şekilde, Ecevit ile *Milli Selamet Partisi*¹⁰³ lideri Erbakan birlikte hükümet kurmak üzere 25 Ocak 1974'te anlaştı. *CHP-MSP koalisyon* hükümetinin programı 1 Şubat'ta Meclislere sunuldu. "İlerici-reformist" Ecevit'in muhafazakar-dinci MSP ile koalisyon kurması hem o zaman hem de bugün pek çok kişiye şaşırtıcı gelse de, aslında iki partinin söyleminde bazı bakımlardan benzerlikler de yok değildi. Benzerliklerden biri büyük sermayeye düşmanlık ve Batı dünyasına kuşkucu bakış, diğeri ise CHP'nin laik "hakça düzen"i ile MSP'nin dinsel ilhamlı "adil düzen"i arayışındaki benzerlik idi.

Mamafih CHP ve MSP'nin birçok iç ve dış sorunla izlenmesini istedikleri politikalar bir hayli farklıydı. Nitekim ilk ciddi sorun Mayıs ayında af kanunu çıkarma girişimi dolayısıyla ortaya çıktı; MSP'li 20 milletvekilinin Türk Ceza Kanunu'nun 141. ve 142. maddelerinden hüküm giymiş mahkumların affına karşı çıkarak partilerinden ayrılması üzerine hükümetin düşme tehlikesi belirdi. Bu tehlike atlatıldıysa da iki partinin yaklaşım farklılığı Temmuz ayında patlak veren Kıbrıs bunalımı sırasında bir kere daha su yüzüne çıktı. Buna bir de her iki partinin "Kıbrıs zaferi" ni kendi adlarına oya dönüş-

103 Milli Selamet Partisi 20 Mayıs 1971'de kapatılan Milli Nizam Partisi'nin yerine 11 Ekim 1972'de Süleyman Arif Emre'nin başkanlığında kurulmuş, bilahare Mayıs 1973'te partiye katılan Necmettin Erbakan 20 Ekim'de Genel İdare Kurulu tarafından genel başkan seçilmişti.

türme çabaları eklenince koalisyon hükümeti bozuldu ve Başbakan Ecevit bir erken seçim ümidi içinde 18 Eylül'de istifa etti.

Ancak Ecevit'in muhtemel bir erken seçimde avantajlı olacağının farkında olan Demirel buna direndi. Bu arada Sadi Irmak başkanlığında 17 Kasım'da partiler üstü bir hükümet kurulduysa da kısa sürede istifa etmek zorunda kaldı (29 Kasım). Böylece inisiyatif Demirel'e geçti. Yine uzun süren müzakerelerden sonra Demirel sağ partileri sola karşı bir blok ("Milliyetçi Cephe") halinde bir araya getirmeyi başardı. Böylece 31 Mart 1975'te AP, MSP, MHP, CGP ve bazı bağımsızlardan oluşan *I. Milliyetçi Cephe* (MC) hükümeti kuruldu.

MC hükümeti döneminde yaygın ve deneyimli bir gençlik örgütüne sahip bulunan MHP'nin ve bir ölçüde MSP'nin bakanlıklardaki etkinliği arttı. Ayrıca MHP gençliği sokaklarda da artık kendini daha rahat hissetmeye başladı. Sağın başlıca eylemci örgütü *Ülkü Ocakları* derneği Türkeş'in sokakları, okulları ve mahalleleri kontrol altında tutma aracı olarak işlev görüyordu. Zamanla silahlı eylemlere girecek kadrolar *Ülkü Ocakları*'nda sorumlulu mevkilere geldiler (Aydın & Taşkın 2014: 279).

Öte yandan eylemci geleneğin sol kanadında da aynı şekilde deneyimli Dev-Sol ve Dev-Yol gibi gruplar şiddet eylemlerini sürdürüyorlardı.¹⁰⁴ Daha genelde sol-sosyalist akımlar yeniden canlandı, legal sosyalist partiler kurulmaya başladı. 1974'te *Türkiye Sosyalist*

104 "CHP-MSP Hükümeti tarafından çıkarılan af kanunu sonrasında, bütün kadrolar serbest kalınca eylemci ve legal sol akımlar yeniden toparlanma eğilimine girdiler." (Aydın & Taşkın 2014: 276)

İşçi Partisi (TSİP), 1975'te ise *Türkiye İşçi Partisi* yeniden açıldı. TSİP'in kurucuları arasında Ahmet Kaçmaz, Oya Baydar ve Çağatay Anadol gibi isimler vardı. TİP'i yeniden açanların başında 1974 affıyla cezaevinden çıkan Behice Boran geliyordu. Her iki parti de Sovyetler Birliği'ni lider sosyalist ülke olarak kabul etmiş ve bu ülkeyle dayanışmayı ilke edinmişti. MDD'ci Mihri Belli ve ekibi de aynı yıl *Türkiye Emekçi Partisi*'ni kurdu (Aydın & Taşkın 2014: 278).

Böyle bir ortamda gerçekleşen iki olay ülkede yaygın bir tedirginliğe neden oldu. Biri, MHP'li gençliğin 19 Mayıs 1976'da resmi bayram kutlamalarında Cumhurbaşkanı Korutürk ve Başbakan Demirel'in önünde yaptığı Türkeş'e tazim gösterisi idi. İkincisi ise 1 Mayıs 1977'de Taksim'de bütün sol grupların katılımıyla yapılan "faşizme karşı miting"de ortaya çıkan kargaşa ve izdiham sonucunda 40 kadar kişinin ölmesi idi. Olayın gerçekleşme biçimi, bu müessif sonucun ortaya çıkmasında polisin en azından hatalı olduğunu gösteriyordu. Bu, 1980 öncesinde sola yöneltilmiş en büyük "faili meçhul" eylem olarak nitelendirilmiştir (Aydın & Taşkın 2014: 281).

Taksim meydanında bu türden büyük işçi eylemi bir önceki yılın 1 Mayıs'ında da yapılmış ama o zaman ciddi bir olay meydana gelmemişti. Esasen 1976 yılında DİSK'in işçi kesimi üzerindeki etkisi doruk noktasına ulaşmıştı. DİSK içinde militan sosyalist örgüt ve partilerin hepsi temsil ediliyordu. DİSK içinde temsil edilen partiler arasında "Sovyet kontrolündeki yasadışı Türkiye Komünist Partisi" de vardı (Aydın & Taşkın 2014: 279-280).

8. 12 Eylül'e Doğru

Her şeye rağmen Milli Cephe hükümeti 1977 seçimlerine kadar ayakta kalmayı başardı. Seçim tarihi öne alınmıştı. Artan şiddet ve iktisadi bunalım ortamında 5 Haziran'da yapılan seçimlerde hem CHP hem de AP oylarını yükseltti. CHP'nin oy oranı %41,5'a (213 milletvekilliği) AP'ninki ise %37'ye (189 milletvekilliği) ulaşmıştı. Bu seçimde oylarını artıran bir parti daha vardı: MHP de oy oranını %3,4'ten 6,4'e yükseltmiş ve 16 milletvekilliği kazanmıştı. MSP oy oranını korurken (buna karşılık milletvekili sayısı yarıya düşmüş ve 24'e gerilemişti), CGP ve DP silinme noktasına geldi. Sonuçlar iki-partili sisteme doğru bir yönelimi gösteriyordu.

CHP bu seçim başarısını muhtemelen Ecevit'in yürüttüğü "hakça düzen" odaklı kampanyasına borçluydu.¹⁰⁵ Ne var ki bir serbest seçimde tarihinin en yüksek oyunu alan CHP bile Millet Meclisi'nde çoğunluğu elde edememiş ve kazandığı milletvekili sayısı 213'te kalmıştı. Bu durumda tek başına hükümet kurabilmek için 13 milletvekiline daha ihtiyacı vardı. Yine de Cumhurbaşkanı, doğal olarak, hükümeti kurma görevini Ecevit'e verdi. Ancak Ecevit'in 21 Haziran'da bağımsızlarla birlikte kurduğu azınlık hükümeti Meclisten güvenoyu alamadı (3 Temmuz) ve istifa etti.

Artık sıra Demirel'e gelmişti. Cumhurbaşkanından hükümeti kurma görevini alan AP lideri 21 Temmuz'da MSP ve MHP'yle birlikte yeni bir MC koalisyonu oluşturdu. *İkinci MC hükümeti*, Ecevit'in hükümeti kurma

¹⁰⁵ Kemal Karpat'a göre, 1977 seçimlerindeki bu başarısı Ecevit'in CHP'nin ancak gerçekten sol bir politika benimsemesi halinde iktidara gelebileceği inancını haklı çıkarmıştır (Karpat 2011: 273).

girişiminin başarısızlığının ardından gelmesinin de etkisiyle, Türk siyasetinde gerginliği iyice artıran, hat-ta kutuplaşmaya varan bir gelişmenin başlangıcı oldu. Nitekim, yoğunlaşan iktisadi sıkıntılara ilaveten, artan siyasal şiddet ve iki büyük parti liderinin gerilimden medet uman politikalar izlemeleri toplumda yaygın bir huzursuzluk ve ümitsizlik havası yarattı.

Böyle bir ortamda 11 Aralık 1977'de yapılan ve iki büyük partinin seçmen desteğinde önemli bir değişme yaratmayan yerel seçimler sonrasında Adalet Partisi içinde ortaya çıkan huzursuzluk bazı milletvekillerinin istifasına yol açınca, Demirel 31 Aralık'ta yapılan güven oylamasını kaybetti ve hükümet düştü. Bundan bir hafta sonra, 5 Ocak 1978'de, Ecevit Adalet Partisi'nden ayrılan bağımsızlarla yeni bir hükümet kurdu. Bu, AP'den ayrılan milletvekillerinin her birinin bakanlıkla "ödüllendirildiği", şaibeli denebilecek bir hükümetti. Bu hükümetin ülkede huzuru sağlaması ve iktisadi problemlerin üstesinden gelmesi beklenemezdi, nitekim başarısız oldu. Bu sadece hükümetin kurulma biçiminden kaynaklanan bir sonuç da değildi, Demirel de hükümetin başarısız olması için adeta özel çaba sarf ediyordu.

Bu dönemde önde gelen bazı öğretim üyeleri ve gazetecilerin öldürülmesi hem partiler –dolayısıyla onlara yakın eylemci gençlik grupları– arasındaki gerilimi tırmandırıyor, hem de toplumdaki genel hoşnutsuzluk havasını yaygınlaştırıyor ve derinleştiriyordu. Ülkücüler 1977 yılından itibaren "kanlı eylemlere imza atmaya başlayacak ve güvenlik güçlerinin yedeğinde bir paramiliter kuvvet gibi çalışacaktır." (Aydın & Taşkın 2014: 284).

1978 yılında meydana gelen iki büyük toplumsal

çatışma (17 Nisan *Malatya*¹⁰⁶ ve 4 Eylül *Sivas*¹⁰⁷ olayları) ve katliamlar gerilim ve kutuplaşmanın ulaştığı boyutların açık birer göstergesiydi. 8 Ekim'de Ülkücü militanlar Ankara'nın Bahçelievler semtinde TİP'li 7 gencin oturduğu evi basarak hepsini öldürdüler. Nihayet Aralık sonlarında patlak veren ölümcül *Kahramanmaraş olayları*¹⁰⁸ sıkıyönetimi gündeme getirdi. Ecevit hükümeti 25 Aralık'ta 13 ilde sıkıyönetim ilan etti.

Böyle bir ortamda yapılan Senato üçte-bir yenileme ve milletvekili ara seçimleri Ecevit hükümetinin kaderini tayin etti. Nitekim 14 Ekim 1979'da yapılan seçimlerde CHP %29 oy oranıyla açık bir yenilgiye uğrarken, AP gerçek bir zafer kazandı. Demirel'in partisi Senato seçimlerinde %47, milletvekili seçimlerinde ise %54 oranında oy aldı ve açık bulunan beş milletvekilliğini de kazandı. Bunun üzerine Ecevit 16 Ekim'de istifa etti ve 12 Kasım'da Demirel MSP ve MHP'nin "dışarıdan deste-

106 Malatya Olayları şehrin muhafazakar görüşlü bağımsız belediye başkanı Hamid Fendoğlu'nun bombalı bir paketin patlaması sonucunda hayatını kaybetmesi üzerine başlamıştı. Ecevit hükümetinden kimsenin katılmadığı, buna karşılık muhalefet liderlerinin hepsinin katıldığı Fendoğlu'nun cenazesi bir gövde gösterisine dönüştü. Cenazenin ertesi günü patlak veren ve binlerce göstericinin "Kahr olsun Komünizm", "Katil Ecevit", "Müslüman Türkiye", "Dan Dan Harnido'ya İntikam" sloganlarını haykırdığı olaylarda solculara ve Alevilere ait bine yakın işyeri ve ayrıca sol görüşlü parti, dernek ve gazetelerin binaları tahrip edildi. Üç gün süren olaylarda 8 kişi ölüyor, 100 kişi de yaralandı (Aydın & Taşkın 2014: 296).

107 Alevilere ve solcu bilinen mahallelere yönelen ve iki gün süren Sivas olaylarında da 12 kişi ölmüş, yüzlerce kişi yaralanmış, bin civarında işyeri tahrip edilmiştir (Aydın & Taşkın 2014: 296-297).

108 "Maraş Katliamı" olarak bilinen ve 16 Aralık 1978'de başlayan saldırılarda mağdurlar yine Aleviler ve solculardı. Bir hafta süren olaylarda çoğu Alevi 111 kişi ölmüş, binden fazla kişi yaralanmış ve yüzlerce ev ve işyeri tahrip edilmiştir (Aydın & Taşkın 2014: 299-300).

ğiyle” bir azınlık hükümeti kurdu. Erbakan azınlık hükümetini “kerhen” destekliyordu.

Demirel'in *azınlık hükümeti* de sıkıyönetim altında terörün üstesinden gelemedi. Tam tersine, bu dönemde gazeteci Abdi İpekçi, DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler, eski Başbakan Nihat Erim, Prof. Dr. Ümit Doğanay ve Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil öldürüldü. Bu arada Karadeniz kıyısında büyükçe bir kasaba olan *Fatsa* 1980 baharında Dev-Yol olarak bilinen devrimci-sosyalist örgüt tarafından fiilen egemenlik altına alındı, resmi görevliler tamamen devre dışı bırakıldı. Ayrıca Temmuz'da Çorum'da daha öncekilere benzeyen bir toplumsal çatışma yaşandı, burada da Aleviler toplu saldırıya uğradı. Bu olayda da MHP'li şiddet yanlısı grupların tahriklerinden kuşku duyuldu.

Buna karşılık Demirel hükümetinin iktisadi performansı daha ümit vericiydi. Hükümet 1980 Ocak ayında “piyasa ekonomisi” taraftarı olarak bilinen Başbakanlık müsteşarı Turgut Özal'ın hazırladığı, iktisadi istikrarın sağlanmasına dönük “24 Ocak Kararları” adı verilen bir dizi tedbiri yürürlüğe koydu. Bu sayede kısa sürede ülkede kıtlık ve yokluklar ortadan kalktı. Bunda, yeni istikrar programının uluslararası mali kuruluşlar nezdinde yarattığı güven sonucu “dış kredi musluklarının açılması”nın önemli bir etkisi vardı. Ne var ki, başta DİSK olmak üzere sendikalar bu programa şiddetle karşı koydular, Ocak ve Nisan aylarında bazı fabrikalar DİSK üyelerince işgal edildi, grevler yaygınlaştı.

Bu dönemde yaşanan başka bir olay, Türk siyasetindeki uzlaşma eksikliğinin ve partiler arası ilişkilerdeki gerginliğin boyutları konusunda bir fikir verebilir. Bu olay, Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün görev süre-

sinin 6 Nisan 1980'de sona ermesi üzerine ortaya çıkan Cumhurbaşkanlığı seçimi krizidir. CHP 12 Mart'çı Muhsin Batur'u, AP ise önce Saadettin Bilgiç'i, daha sonra da emekli orgeneral Faik Türlen'i aday göstermişti. Yeni Cumhurbaşkanının seçimi için başlayan oylama turları aylarca sürdü, ancak AP ve CHP'nin uzlaşmaya varmaktan kaçınmaları nedeniyle seçimden sonuç alınamadı. Bu süre içinde Anayasa gereği olarak Cumhurbaşkanlığına Cumhuriyet Senatosu'nun Adalet Partili başkanı İhsan Sabri Çağlayangil vekalet ediyordu. Böyle bir durumda cumhurbaşkanlığı seçiminin sonuçlanmamasının AP'nin ve Demirel'in işine geldiği açıktı.

Nihayet generaller 1961 Anayasası dönemini bitiren düdüğü çaldılar. Silahlı Kuvvetlerin komuta kademesi 12 Eylül 1980'de bütün ülkede yönetime el koydu. Kendi ifadelerine göre komutanların amacı “...ülkenin ve milletin bütünlüğü, milletin hak, hukuk ve hürriyetini korumak, can ve mal güvenliğini sağlayarak korkudan kurtarmak, refah ve mutluluğunu sağlamak, kanun ve nizam hakimiyetini, diğer bir deyimle devlet otoritesini tarafsız olarak yeniden tesis ve idame etmek” idi (Ahmad 1995: 255).

Artık Türk siyasetinde Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in başkanlığındaki silahlı kuvvetlerin komuta kademesinin egemenlik dönemi başlıyordu. Aslında, askerlerin yönetime el koyma hazırlıkları 1979 yazında başlamış ve 2 Ocak'ta Cumhurbaşkanı Korutürk'e bir “uyarı mektubu” da verilmişti. Ancak ne Başbakan Demirel ne de ana muhalefet partisi lideri Ecevit bunu üstüne alınmıştı.

ANAYASACILIKTA GERİ ADIM: 1982 ANAYASASI

SİLAHLI KUVVETLER ADINA” 12 EYLÜL’DE YÖNETİME el koyan generaller kendilerini “Milli Güvenlik Konseyi” (MGK) olarak adlandırdılar. Bu müdahale 1960’takinden farklı olarak silahlı kuvvetlerin “emir ve komuta zinciri içinde” yaptığı bir harekattı. MGK önce bütün siyasi faaliyetleri yasakladı ve siyasi parti liderlerini tutukladı.¹⁰⁹ Ayrıca, parlamento feshedildi, siyasi partiler faaliyetten alıkondu ve bütün belediye başkanları ile belediye meclisi üyeleri görevlerinden alındı.

Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren 14 Eylül’de resmen devlet başkanı ilan edildi, 21 Eylül’de de emekli oramiral Bülend Ulusu’nun başkanlığında bir hükümet kuruldu. Ulusu hükümeti gerçek bir hükümet değil, fakat ülkenin hakiki egemeni olan MGK’nın bir tür icra komitesi konumundaydı. Darbeyle birlikte za-

ten bütün ülkede sıkıyönetim ilan edilmiş olduğu için, MGK ayrıca sıkıyönetim komutanlıklarıyla da doğrudan ilişki içindeydi; sıkıyönetim komutanlıkları aslında tam yetkili yerel icracılar olarak faaliyet gösteriyorlardı.

Kenan Evren ve arkadaşları demokratik siyasetten ve siyasi partilerin “tefrikacılık”ından olduğu kadar, 12 Eylül öncesindeki faal siyasetçilerden de hoşnut değildiler. Generallerin amaçları arasında, 12 Eylül öncesi siyasi istikrarsızlık ve “anarşi” ortamının baş sorumluları olarak gördükleri bütün siyasi kadroları tasfiye etmek de vardı. Bunun bir sonucu olarak, siyasi partiler 16 Ekim 1981 tarihli bir “kanun”la resmen kapatılarak malvarlıklarına el konuldu. Siyasi tartışmalar zaten Haziran 1981’de yasaklanmıştı. Zamanın “sorumlu” siyasi liderleri arasında “aşırı” olarak nitelenen siyasetleri temsil eden MHP ve MSP ile liderleri Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş hakkında Ankara Sıkıyönetim Mahkemesi’nde ceza davaları açıldı.

Askeri yönetim, ülkede yaratılan genel korku ve sindirme havasının etkisi altında, sıkıyönetimin de sağladığı avantajları kullanarak kısa zamanda şiddet olaylarının üstesinden gelmeyi başardı. Darbeden sonraki ilk altı hafta içinde 11.500 kişi tutuklandı, bir yıl sonra bu sayı 122.600’e ulaşmıştı (Zürcher 1995: 407). Elbette, bu otoriter politikalarla toplumun bütün aktif kesimleri, bu arada sivil örgütler ve basın da nasibini aldı. Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay dışında kalan bütün derneklerin faaliyetleri durduruldu (Aydın & Taşkın 2014: 326). Bu dönemde gazete kapatma ve gazeteci tutuklama da olağan olaylar haline geldi. İşkence sistematik olarak başvuru-

¹⁰⁹ Türkeş darbe haberi üzerine hemen saklanmış olduğu için o ancak iki gün sonra teslim olması üzerine tutuklanabilmişti.

bir yöntem oldu.¹¹⁰ Çoğu askeri mahkemelerde yapılan “yargılamalar” sonucunda 3.600 kadar idam cezası verildi, 25 Ekim 1984’e kadar bunlardan 50’si infaz edildi (Aydın & Taşkın 2014: 331).

Askeri yönetim 1981 yılında yaptığı bir “üniversite reformu”yla üniversiteleri disipline etmek ve merkezden yönetmek üzere bir *Yükseköğretim Kurulu* (YÖK) kurdu. Buna üniversitelerdeki ideolojik tasfiyeler eşlik etti. Sıkıyönetim Kanunu’nun sıkıyönetim komutanlarına verdiği yetkinin kötüye kullanılması yoluyla, büyük kısmı solculardan oluşan 300’den fazla öğretim elemanı üniversitelerden uzaklaştırıldı. Aynı Kanuna dayanarak ayrıca 15 bine yakın kamu görevlisi de işten atıldı (Aydın & Taşkın 2014: 331). Bütün bunlara ek olarak, 27 Ekim 1980 tarihli *Anayasa Düzeni Hakkında Kanun*’un 5. maddesi yasama ve yürütme işlevinin yerine getirilmesine ilişkin devlet işlemlerini hemen hemen tümüyle yargı denetimi dışında bırakmıştı (Özbudun 1993: 28).

A. YENİ ANAYASANIN YAPILIŞI

Milli Güvenlik Konseyi baştan beri, siyasal sistemde “gerekli” değişiklikleri yaptıktan sonra “demokrasiye döneleceği”ni ve yönetimin sivillere devredileceğini vaat etmişti. Ne var ki, bu vaadin yerine getirilmesi hayli uzun zaman aldı. Çünkü, yerleşik siyasi partilerden sonra, devlet kadrolarındaki sağ ve sol “aşırı” unsurların da tasfiye edilmesi, devlet sisteminin askeri mantıkla yeniden düzenlenmesi ve sivil toplumun özellikle aktif unsurlarının bastırılması gerekiyordu. MGK bu

arada, Türkiye’yi 12 Eylül’e getiren krizin ana sorumlusu olduklarını düşündüğü eski siyasetçilere de 2 Haziran 1981 tarihli bir Bildiriyle siyasi konuşma yasağı getirdi (Aydın & Taşkın 2014: 333).

Bütün bunlardan sonra sıra yeni anayasanın hazırlanmasına gelmişti. Bu amaçla, MGK 29 Haziran 1981’de Kurucu Meclis Hakkında Kanun’u çıkardı. Bu Kanun’a göre, *Kurucu Meclis* Milli Güvenlik Kurulu ile Danışma Meclisi’nden oluşacaktı. Danışma Meclisi 40’ı doğrudan doğruya, 120’si ise Valiliklerin önerisi üzerine MGK tarafından atanan 160 üyeden oluşacaktı. Üyelerin 11 Eylül 1980 tarihi itibarıyla partisiz olmaları gerekiyordu (Özbudun 1993: 30).

Kanun’da belirtilen şekilde oluşturulan Danışma Meclisi 23 Ekim 1981’de faaliyete başladı ve yeni anayasa için hareket noktası olacak bir taslak hazırlamak üzere kendi içinden bir *Anayasa Komisyonu* oluşturdu. Komisyon’un başkanı zamanın ünlü Anayasa Hukuku Profesörü Orhan Aldıkaçtı idi. 27 Mayıs rejiminin de hararetli destekçilerinden olan Aldıkaçtı, genel dünya görüşü ve devlet-toplum ilişkileri anlayışı bakımından askerlerden çok farklı düşünmediğini 12 Eylül öncesindeki anayasa tartışmaları sırasında zaten belli etmiş bir bilim adamıydı.

Prof. Aldıkaçtı’nın başkanlığındaki Anayasa Komisyonu Temmuz 1982’de siyasi istikrarı sağlama düşüncesiyle, devlet otoritesini tahkim eden ve devlet sistemi içinde yürütmeyi güçlendiren bir anayasa taslağı hazırladı. Ne var ki, nihai yetkiyi elinde tutan Konsey bunu bile kendi amaçları açısından yeterli görmedi ve taslağı önemli ölçüde değişikliğe uğratarak kabul etti.

¹¹⁰ Üç yıllık askeri yönetim döneminde 400 kadar şüpheli ölümün 171’i işkence sonucu gerçekleşmişti (Aydın & Taşkın 2014: 331).

Böylece ortaya çıkan metin evrensel demokrasi standartlarından uzak, devlet-toplum ilişkilerini devlet merkezli bakış açısından düzenleyen, özgürlük karşıtı ve siyasi istikrarı otoriter yürütmenin ve özellikle de güçlü bir cumhurbaşkanlığının tesisinde gören bir metindi.

Anayasa taslağı 7 Kasım 1982’de halk oylamasına sunulurken %91,4 oyla “kabul edildi”. Aslına bakılırsa, cunta yönetimi açısından son derece başarılı olan bu şaşırtıcı sonucun alınmasını “kolaylaştıran” birçok etken vardı. Bir kere, halk oylaması arifesinde anayasanın tartışılması yasaktı. Ayrıca, yurttaşlar, bizzat devlet başkanı Kenan Evren ve cunta arkadaşlarının resmi bir kampanya halinde sürdürdükleri yoğun bir propagandanın –tek taraflı anayasa övgüsünün– etkisi altında kalmışlardı. Üçüncü olarak, anayasanın reddedilmesi halinde ne olacağı belli edilmiş olmadığı için, askeri yönetimin bir an önce sona ermesi Anayasaya “kabul” oyu verilmesine bağlı görünüyordu (Tanör 1997: 41).

Nihayet, anayasa oylaması Kenan Evren için kişisel bir plebisit durumundaydı; çünkü geçici 1. maddesi dolayısıyla, Anayasayı onaylamak aynı zamanda Kenan Evren’i de onaylamak anlamına geliyordu. Kenan Evren bu şekilde devlet başkanlığından “cumhurbaşkanlığı” konumuna yükselecek ve bir bakıma “ibra” edilmiş olacaktı. On iki Eylül öncesinin yaygın şiddet olaylarından bizar olmuş olan geniş halk yığınları ise “anarşi ve terör”ü sona erdirmek suretiyle vatandaşların günlük hayatında ciddi bir ferahlık sağlamış olan Kenan Evren yönetimine bir anlamda “minnettarlık” duyuyorlardı. Ayrıca, referandumda kullanılan oy pusulalarının içine konduğu zarflar şeffaftı; bu da muhalif oy vermenin özel bir cesaret gerektirdiği anlamına geliyordu.

B. ANAYASAL DÜZENİN ESASLARI

1982 Anayasası hükümet sisteminde ve genel olarak devletin örgütlenmesinde yaptığı kimi değişikliklere rağmen, temel felsefesi (ideolojik kimliği) ve vesayetçi yaklaşımı bakımından 1961 Anayasası’nın devamı niteliğindedir.

1. Anayasanın Felsefi ve İdeolojik Arka Planı

Cumhuriyet dönemi boyunca demokrasi ve hukuk devletine olduğu kadar insan haklarına da en aykırı bir felsefeye dayanan ve buna paralel düzenlemeler getiren anayasa 1982 Anayasası’dır. “Devletçi”, “toplumcu” (komüniteryen) ve ideolojik olarak taraflı olduğu ölçüde, bireysellik, özgürlük ve insan hakları karşıtı bir felsefe başlangıcından itibaren bu Anayasa’nın tümüne sinmiştir. Anayasa’nın Başlangıç bölümünden yola çıkarak bu felsefenin başlıca unsurlarını ortaya koyabiliriz:

a. Siyasi Devletçilik

“Siyasi devletçilik” ibaresinden, dar anlamda yani iktisadi devletçilikten farklı olarak, devlet odaklı bir toplum ve siyaset anlayışını kastediyoruz. Nitekim, Anayasa’nın Başlangıç kısmının ilk haline göre, Devlet üstün ve kutsaldır. Anayasa’da 23 Temmuz 1995’te yapılan değişiklik sırasında devletin “kutsal”lığının yerine “yüce”liği geçirilmiş ise de, bu esasa ilişkin olarak herhangi bir fark yaratmış değildir. Ayrıca, devletin bir ülkesinin ve bir de “milleti”nin var olduğunu belirten ibare de devletin toplumdan hareketle tanımlanmadığını, aksine toplumun devlete ait ve onun güdümünde olduğunu göstermektedir. Yine, milletin ve devletin “bölünmez

bütünlüğü” kişi özgürlüklerinin üstünde sayılmakta ve en temel siyasi değer olarak kabul edilmektedir. Nitekim “bölünmez bütünlük” karşısında “hiçbir faaliyet”in¹¹¹ koruma göremeyeceği vazedilmiştir. Bu anlayışta, ülkenin ve milletin “bölünmezliği”, sırasıyla, katı merkezîyetçilik ve yekpare/türdeş toplum anlamına gelmektedir. Yani, Dibace’den anlaşıldığına göre, adem-i merkezîyetçi bir yönetim ve toplumsal-siyasal çoğulculuk arayışları anayasa koyucunun uzak durduğu tercihlerin başında gelmektedir.

Aslında Anayasa’nın yapılış amacı da devlet iktidarını insan haklarıyla sınırlamak değil, tersine “Yüce Türk devletinin bölünmez bütünlüğü”nü tesis etmektir. Onun için devlet hukuktan da bağımsızdır. Anayasa’nın arkasında “devletçi” bir felsefenin yattığının bir göstergesi de onun normatif kısmında yer almaktadır. Bu, devleti topluma karşı “korunması gereken” bir varlık olarak gören anlayışın ürünü olan ve ideolojik olarak tanımlanan görev alanları nedeniyle elleri her yere uzanabilen “Devlet Güvenlik Mahkemeleri” adlı özel mahkemelerin kurulmuş olmasıdır (m. 143).¹¹²

b. İdeolojik Devlet (Resmî İdeoloji)

Anayasa’nın Başlangıç kısmında devletin resmî ideolojisinin esasları saklıdır, yani Türkiye Cumhuriyeti ideolojik bir devlettir. 1982 Anayasası bu hususta kendisinden önceki 1961 Anayasası’ndan daha da ileri gitmiştir.

¹¹¹ Anayasa’da 03.10.2001 tarihinde yapılan değişiklikten önce “hiçbir düşünce ve mülahaza” deniyordu.

¹¹² Devlet Güvenlik Mahkemeleri 2004 yılında yapılan bir anayasa değişikliğiyle şeklen kaldırılmış olmakla beraber, özel yetkili ceza mahkemeleri olarak varlığını sürdürmüştür.

Devlet düzeninin temeli olan bu ideolojinin merkezinde Atatürkçülük, Başlangıç’taki ifadeyle, “Atatürk millîyetçiliği, inkılap ve ilkeleri” yer almaktadır. Bu ilkelerin arasında “çağdaş uygarlık”ın ve –devletin belli bir hayat tarzını kayırıp koruması anlamına gelen– resmi “laiklik”in özel ve seçkin bir yeri vardır.¹¹³ Bunun böyle olduğu, 1961’den beri anayasal koruma altına alınmış olan İnkılap Kanunlarının amacının, “Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesine çıkarma ve Türkiye Cumhuriyeti’nin laiklik niteliğini koruma” (1982 Any., m. 174) olarak tanımlanmasından da açıkça anlaşılmaktadır.

Mamafih, “Türklüğün tarihi ve manevi değerleri” ile “kutsal din duyguları” da Atatürkçülükle bağdaştığı ölçüde –daha doğrusu, “Atatürkçüleştirilmiş” biçimiyse– resmi ideolojinin bir parçası sayılmaktadır. Aydın ve Taşkın’a göre (2014: 340), “12 Eylül Atatürkçülüğü” devletçi bir modernleşme projesinin muhafazakar içerikle yeniden tanımlanmasını ifade etmektedir. Bu çerçevede İslam, Anayasa tarafından tanımlandığı sınırlar içinde kalmak şartıyla, yani sırf vicdani hatta “duygusal” bir tutumun konusu olarak “kutsal”dır. Nitekim, Anayasa’nın *Diyanet İşleri Başkanlığı*’yla ilgili 136. maddesinde din ulusal bütünleşmenin araçlarından biri olarak gösterilmiş, ancak “laiklik”le kayıtlanmıştır. Böylece, bu resmi tanım dışındaki dini anlayış ve pratiklerin anayasal korumanın dışında kalması sağlanmak istenmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin ideolojik bir devlet olmasının bir sonucu olarak, Türkiye’nin Anayasal ve yasal düzeninde, insan haklarına ilişkin olanları da dahil ol-

¹¹³ Nitekim, Anayasa Mahkemesi de birçok kararında laikliği anayasal düzenin en üstün değeri olarak yorumlamıştır.

mak üzere, hukuki kavram ve terimler teknik gereklerle ve evrensel anlayışlara göre olmaktan çok ideolojik önceliklere göre göre tanımlanmış oldukları için, bütün sisteme –“olağan” dönemlerinde bile– devletçi-ideolojik partizanlığa dayalı bir keyfilik hakimdir. Anayasa koyucu, devletin tarafsız bir aygıt olmasını değil, tam aksine ideolojik bakımdan taraflı olmasını irade etmiştir. Bundan dolayı, Türkiye’de devlet bir siyasi parti –bazen bir cemaat– gibi işlemektedir. Anayasaya hakim olan ideolojik kaygı o kadar belirgindir ki, anayasal yeminlerin içerikleri bile –cumhurbaşkanının ve milletvekillerinin yeminlerinde olduğu gibi– büyük ölçüde ideolojik olarak belirlenmiştir. Ayrıca, resmi ideolojinin geliştirilmesi için “Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu” (m. 134) kurulmuştur.

Nihayet, sadece genel eğitim-öğretimin (m. 42/3) değil, yükseköğretimin bile Anayasal amacı ideolojiktir (m.131/1: “bu kurumların kanunda belirtilen amaç ve ilkeler doğrultusunda çalışması”). Milli Eğitim Temel Kanunu ile Yükseköğretim Kanunu’nun belirlediği amaç ve ilkeler ise ağırlıklı olarak “Atatürkçü”dürler. Daha açık bir ifadeyle, Türkiye’deki eğitim-öğretim sisteminin amacı, çocuklara ve gençlere, onları hayata hazırlayacak zihinsel ve bilgisel bir donanım kazandırmak değildir; tersine, bu faaliyetin “Atatürk ilkeleri ve inkılapları doğrultusunda” doktrin aşılacağı olması ve ideolojik bir anlam yüklenen “çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre” yapılması öngörülmüştür.

c. Dayanımcı Milliyetçilik ve Korporatizm

Anayasa’nın “Başlangıç” kısmında yer alan, “Topluca Türk vatandaşlarının milli gurur ve iftiharlarda, milli se-

vinç ve kederlerde, milli varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde ortak olduğu” şeklindeki ifadenin liberal-çoğulculuk anlayışıyla ve onun gerekleriyle bağdaşmadığı açıktır. Çünkü, bu ifadeye hakim olan, “millet”i duygu ve düşünceleriyle türdeş ve yekpare bir bütün olarak gören ve çoğulculuk karşıtı-homojenleştirici birlik anlayışına uygun düşen, milliyetçi-dayanımcı bir siyasal toplum anlayışıdır. Nitekim, Anayasa’nın 2. maddesinde de –başka bir bağlamda belki göze batmayacak olan– “milli dayanışma” bu korporatist anlayış içerisinde Cumhuriyetin dayandığı temeller arasında zikredilmiştir.

Ayrıca, Anayasa’nın Dibacesindeki “Türk milli menfaatleri”ni herkesi bağlayan, değişmez içerikli, sabit bir kategori olarak gören yaklaşım, Anayasa’nın *korporatist* felsefenin izlerini taşıdığının başka bir kanıtıdır. Bu, hiç şüphe yok ki, ulusal çıkarı tartışmayı neredeyse imkansız hale getirmek suretiyle Türkiye’de demokratik siyasetin alanını keyfi olarak daraltan, otoriter bir tercihtir. Keza, “İdare” başlığı altında “kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları”nın düzenlenmiş olması da mesleki grupların, bürokratik yoldan belirlenen tek bir “ulusal çıkar” anlayışı etrafında toplanmasını öngören aynı korporatist anlayışın ürünüdür. Bu örgütlerin Devletin kendilerine sağladığı tekelci ayrıcalıklar karşılığında resmi ideolojinin zorunlu sonucu sayılan “Devlet politikaları”nı desteklemeleri beklenmektedir. Fiiliyatta da durumun böyle olduğu, söz konusu meslek teşekküllerinin özellikle 28 Şubat döneminde askeri-bürokratik elitler tarafından tespit edilen “öncelikli tehdit”i saf dışı etmek üzere Devletin etrafında kenetlenmiş olmalarından da anlaşılmıştır. Siyasi partilere getirilen hadsiz-he-

sapsız kısıtlamalar da bir yönüyle aynı toplayıcı-toparlayıcı anlayışın yansımasıdır. Aslına bakılırsa, Diyanet İşleri Başkanlığını Anayasal görev tanımında yer alan “milletçe dayanışma” ibaresi de (m. 136) bu korporatist felsefeyle bağlantılıdır. Bu arada belirtmek gerekir ki, Anayasa’nın bu milliyetçi-korporatist özelliği 1961 Anayasası’nda olduğundan daha belirgindir.

2. Cumhuriyetin Nitelikleri

Anayasa’nın 1. maddesine göre, “Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir.” Bu hüküm hem Türkiye Cumhuriyeti’nin bir monarşi olmadığını ve dolayısıyla devlet başkanının irsi yoldan değil de doğrudan veya dolaysız bir şekilde seçimle göreve geleceğini hem de cumhurbaşkanlığı başta olmak üzere bütün kamusal makam ve mevkilerin Anayasa’da gösterilen şartları haiz bulunan bütün yurttaşlara açık olduğunu ifade etmektedir. Bunun hukuki sonucu ise, devlet başkanlığını bir hanedanın imtiyazı haline getirmek, bir padişah veya sultanı devlet başkanı olarak ilan etmek yönündeki girişimlerin anayasaya aykırı olacağıdır. Hukuki açıdan bu hükmün başka herhangi bir normatif sonucu yoktur.

Anayasa’nın 2. maddesinde, “Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti” olduğu belirtilmektedir. Buna göre, Türkiye Cumhuriyeti’nin niteliklerini kısaca gözden geçirelim. Mamafih, Anayasa’nın arkasında yatan felsefeyi yukarıda gözden geçirdiğimiz için, “Başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan devlet” ibaresi üstünde ayrıca durmayacağız.

a. İnsan Haklarına Saygı

Anayasa Türkiye Cumhuriyeti’nin “insan haklarına saygılı” olmasını öngörmektedir. Bu ifadeyi, iyimser bir yorumla, “insan haklarına riayetkar” (respectful) şeklinde anlayabilir ve bu haliyle insan haklarının devletin temellerinden biri olarak kabul edilmiş olduğunu düşünebiliriz. Ne var ki, Anayasa’nın orijinal hali dikkate alındığında gerek yukarıda incelenen Anayasa’nın Başlangıç kısmına hakim olan felsefe, gerekse aşağıda ana hatlarını açıklayacağımız normatif düzenlemeler ve onlarda ifadesini bulan ilkeler açısından bakıldığında 1982 Anayasası’nın insan haklarına dayanan bir devlet öngördüğü konusundaki iyimserliğin temeli büyük ölçüde sarsılmaktadır. Nitekim bu Anayasa’ya göre, temel siyasal değerler insan hakları değil, devletin birey karşısında üstünlüğü, hatta onun kendi başına kutsal veya yüce bir varlık olarak idamesi, hikmet-i hükümet, resmi ideoloji ve türdeş toplum anlayışıdır.

Bu yüzden, Anayasa’nın 2. maddesinde işaret edilen “insan hakları”nın evrensel insan hakları anlayışıyla ilgisi zayıftır. Burada söz konusu olan, daha ziyade Anayasa’nın tanıdığı/tanımladığı ölçüde ve şartlar çerçevesinde var olan, özellikle *ödevlerin yerine getirilmesine bağlı, devlet bağı* niteliğindeki hukuki haklardır. Bu anlayış çerçevesinde, yurttaşların insan ve kişi olmak itibarıyla, devletten önce ve ondan bağımsız olarak sahip oldukları dokunulmaz temel haklar diye bir şey yoktur. Bu nedenle, orijinal haliyle 1982 Anayasası’nın insan haklarıyla ilgili asıl işlevinin “otoriteyi hak ve özgürlük aleyhine genişletmek ve insan hakları ihlallerini meşrulaştırmak” (Tanör 1991: 279) olduğunu söylemek yanlış değildir.

Bununla beraber, 3 Ekim 2001 tarihinde yeniden düzenlenen Anayasa'nın 14. maddenin birinci fıkrasında “*insan haklarına dayanan... Cumhuriyet*” ifadesine yer verilmiş olması karşısında, bu yorumun doğru olmadığı ileri sürülebilir. Ne var ki, 2001 değişiklikleri temel haklar rejiminde kısmi iyileştirme sağlamakla beraber, bu yeni formülasyona rağmen Anayasa'nın dayandığı temel felsefeyi kökten değiştirmiş değildir. Ancak, Anayasa'da daha sonra yapılan değişiklikler ve özellikle 2010 referandumuyla gerçekleştirilenlerle birlikte temel haklar rejiminin Anayasa'nın orijinal haline nispetle daha iyi olduğunu söylemek gerekir.

Bu arada, Anayasa'nın temel haklar rejiminin dayandığı temel düşünceyi yansıtan 12. maddesine de değinmekte yarar vardır. Bu maddenin 1. fıkrasında her ne kadar “Herkes kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir” demek suretiyle ilk bakışta “doğal hak” düşüncesini çağrıştıran bir ifade yer alıyorsa da aynı maddenin 2. fıkrası temel hak ve hürriyetleri kişinin “topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı *ödev ve sorumlulukları*” ile kayıtlamaktadır. Oysa insan hakları kişilerin başka ilişki ve bağlamlardaki ödev ve sorumluluklarından bağımsız olarak vardır. Bu nedenle, hak olmaktan çok (veya en az o kadar) ödev ve sorumluluk olarak tanımlanan bir anayasal bağışlar kategorisi elbette bireyin kişiliğinden ayrılamaz, evrensel “insan hakları” olarak nitelendirilemez. Eğer insan hakları tek-tarafli meşru iddia ve talepler olmasalardı ayrı bir kategori olarak var olmalarına gerek olmazdı ve işlevlerini tümüyle yitirirlerdi.

b. “Atatürk Milliyetçiliği”

Kendisini milliyetçilikle tanımlayan devlet anlayışı çağdaş demokrasilerde bilinen bir şey değildir. Esasen, milliyetçi devlet anlayışının çoğulcu demokrasi ile bağdaşması kabil olmadığı gibi, farklı etnik ve kültürel kimliklerin bir arada yaşadığı bir ülkede milliyetçi politikalar toplumsal barışa yönelik en büyük tehditlerden birini oluşturur. Ayrıca, Batı dünyasında “milli” devletler vardır, hatta tamamına yakını öyledir, ama “milliyetçi devlet” yoktur.

Türkiye'nin anayasa tarihinde ilk defa 1924 Anayasası'nda 1937 yılında yapılan değişiklikle “milliyetçilik” devletin bir vasfı haline getirilmişti. 1961 Anayasası ise Dibacesinde “Türk milliyetçiliğinden hız ve ilham almak”tan söz etmekle beraber, 2. maddesinde devleti “milliyetçi” değil, “milli” olarak tanımlamıştı. 1982 Anayasası ise yeniden “milliyetçi devlet” anlayışına geri dönmüştür.

Anayasa saf halde bir milliyetçilikten veya Türk milliyetçiliğinden değil de “Atatürk milliyetçiliği”nden söz etmektedir. Ancak *Atatürk milliyetçiliği* de şüphesiz bir milliyetçiliktir, dolayısıyla bir sosyo-politik ilke olarak milliyetçiliğin zaaflarından o da muaf değildir. “Atatürk milliyetçiliği” de hiç şüphesiz Türk milliyetçiliğinin bir yorumudur. Anayasa hukuku literatüründe Atatürk milliyetçiliğinin, başta MHP tarzı bir milliyetçilik olmak üzere, başka tür milliyetçiliklerden farklı olduğu genellikle ileri sürülmektedir. Buna göre (Özbudun, 2000: 24-25; Sabuncu 2000; Gözler 2000: 127-30), “Atatürk milliyetçiliği” ırkçı, şovenist ve irredantist değildir; kısaca “medeni” bir milliyetçiliktir. Atatürk'ün “millet”

anlayışı da kültür birliğini ve birlikte yaşama iradesini esas alan “subjektif” kritere dayanmaktadır. Bu anlatım doğruysa, Atatürk milliyetçiliği ırkçı olmadığı için “Türk ırkı”nı yüceltmez ve onun üstünlüğünü tesis etmek davası gütmaz; şovenist olmadığı için başka ırk veya ulusları düşman veya tehdit olarak tanımlamaz, onları düşmanlık ve nefret objesi haline getirmaz; irredantist olmadığı için de saldırgan ve fetihçi değildir.

Ne var ki, resmi anlatımında bile Atatürk milliyetçiliği, sivik anlayıştan farklı olarak, etnik veya kültürel milliyetçiliği çağrıştırmaktadır. Aslında Atatürk milliyetçiliğini ne teorisi ne de özellikle tarihsel pratiği bakımından etnik-kültürel milliyetçilikten tamamen ayırmak mümkündür. Nitekim, etnikçi olmadığı söylenese de, Atatürk milliyetçiliği söyleminde de bariz bir Türklük ve Türkçülük vurgusunun varlığı dikkati çekmektedir. “Ne mutlu Türküm diyene” mottosunda bu vurgu belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Daha önce hem dönemin Başbakanı İnönü’den hem de Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt’tan aktardığımız ırkçı Türklük vurguları da¹¹⁴ bu durumu en yetkili ağızlardan teyit etmektedir.

Ayrıca, 1930’lu yılların “hars vahdetini (kültür birliğini) sağlamak” adı altında yürütülen, kimi Kürt topluluklarının iskanı politikası ile, dünya tarihini Türklük merkezli olarak açıklamaya dönük resmi tarih tezi de aynı anlayışın en azından bir dönem hakim olduğunu göstermektedir. Bu arada, Kürt meselesini Türk milliyetçiliği bakış açısından gören resmi tutumda bugüne kadar herhangi bir kararlı değişiklik de olmamıştır.

Keza, kimi komşu ulusları değişmez düşman ve daimi nefret objesi olarak belletmeye dönük resmi eğitim politikasının varlığı da dikkatlerden kaçacak gibi değildir. Sonuç olarak, “Atatürk milliyetçiliği”nin her bakımdan “medeni” bir milliyetçilik olduğu kolayca söylenemez. Esasen, siyasi birlikten çok “hars vahdeti”ni (kültür birliğini) vurgulayan bir milliyetçiliğin medeni olarak nitelenmesi zordur.

Yine de iyimser bir hukuki yorumla, “Atatürk milliyetçiliğine bağlı devlet” ibaresiyle Türkiye’nin bir “milli devlet” olduğunun belirtilmek istendiği söylenebilir. *Milli devletler* 18. Yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa’da şekillenmeye başlamış olan modern toplumsal-siyasal oluşumlardır. Türkiye’de milli devletin resmi kuruluşu Cumhuriyetle başlamakla beraber, bunun hazırlığı, Tanzimat sonrasına ve özellikle İkinci Meşrutiyet yıllarına kadar geri götürülebilir. Devletin “milli” olması, onun feodal toplumsal formasyonlardan ayrı olarak “millet”e, çok milletli imparatorluk devletlerinden farklı olarak da tek bir millete dayandığını ifade eder. Bununla beraber, milli devlet sadece sosyolojik bir gerçeklikten ibaret değildir, o ayrıca yurttaşların kimliklerinin siyaseten kurulmasına dönük faaliyetlere özel bir önem verilmesini ve en azından bu anlamda bir homojenleştirmeyi de ifade eder. Böyle bir siyasi kimlik inşa etmenin önde gelen amaçlarından biri, başta din temelli olanları olmak üzere geleneksel aidiyetleri dışlamak ve/veya onları ulus kimliğine bağımlı konuma getirmektir.

“Atatürk milliyetçiliğine bağlı devlet” veya “milli devlet” ilkesinin Türkiye’nin anayasal düzeni bakımından bazı *hukuki sonuçları* vardır. Bunlardan birincisi, Türkiye Cumhuriyeti’nin beşeri unsurunun “Türk milleti” oldu-

114 Bkz. yukanda s. 121

ğudur; yani Türkiye tek milletli bir devlettir. Buna göre, Türkiye’de “Türk milleti”nden başka milletler değil fakat etnik veya dini topluluklar vardır. Bu, söz konusu grup veya kimliklerin “Türk” kimliğinin rakibi değil, tabileri olduğu anlamına gelir. İkinci olarak, ülkenin ve ulusun birliği veya bölünmezliği de bu ilkenin doğal bir sonucu sayılmaktadır. Bu, ülkenin ve ulusun bölünmesini amaçlayan –ayrılıkçı– hareketlerin yasak olduğu ve bu tür girişimlerde bulunanlara cezai müeyyide uygulanmasını öngören kanunların yapılabileceği anlamına gelir.

“Ülkenin ve ulusun bölünmezliği” kuralına hukuken bundan başka bir anlam verilemez. Bundan dolayı, söz konusu kuraldan, Türkiye Cumhuriyeti’nin “üniter” bir devlet olmasının zorunlu olduğu, dolayısıyla daha adem-i merkezîyetçi, hatta federal bir yapıya geçilmesinin Anayasa tarafından yasaklanmış olduğu sonucu çıkarılamaz.¹¹⁵ Çünkü, ülkenin ve ulusun birliği veya bölünmezliği elbette özerk bölgelere yer veren çağdaş devletlerin (Örn. İspanya, Portekiz), hatta federal devletlerin de bir özelliğidir. Söz gelişi Amerika Birleşik Devletleri’nin federal bir devlet olması Amerikan halkının tek bir millet olduğu gerçeğini değiştirmez; eyaletlere bölünmüş olsa da eyaletlerden bağımsız bir “Amerikan ülkesi” ve “Amerikan milleti” hukuken vardır. Nitekim, ülkenin bir parçasını ayrı bir egemenlik yapısına bağlamaya dönük ayrılıkçı hareketlere orada da izin verilmemektedir.

“Atatürk milliyetçiliğine bağlı devlet” ilkesinin başka bir hukuki sonucu, eğer devletin anayasal resmi dili veya dilleri olacaksa birinci resmi dilin Türkçe olması gerekti-

ğidir. Anayasa’ya göre (m. 3/1) Türkiye Cumhuriyeti’nde “resmi dil” Türkçedir, ancak bu yurttaşların sivil ve özel hayatlarında Türkçe kullanmak zorunda oldukları anlamına gelmez. Resmi dil sadece devletin resmi işlemlerinin Türkçe olarak yapılmasını ve kayda alınmasını gerektirir. Ancak bu zorunluluk Türkçe bilmeyen yurttaşlar için ciddi bir dezavantaj teşkil edebilir. Onun için, bu kuralın ana dilleri Türkçe olmayan vatandaşların hak aramada ve kamu hizmetlerine ulaşmada herhangi bir engelle karşılaşmalarını veya ayrımcılığa uğratılmalarını garanti edecek şekilde uygulanması gerekir. Söz gelişi, Türkçe bilmeyen yurttaşlara kamu makamları ile ilişkilerini yürütürken tercüman desteği sağlanması gerekir, aksi halde yurttaşlar arasında “dilleri” nedeniyle ayrımcılık yapılmış olur ki bu Anayasa’nın eşitliği amir olan 10. maddesine açıkça aykırıdır.

Bu arada, 2001 değişikliklerinden önce Anayasa’da var olan düşüncelerin açıklanmasında ve yayımlanmasında Türkçeden başka dillerin kullanılmayacağına ve kanunen yasaklanmış herhangi bir dilde yayım yapılamayacağına ilişkin hükümler (m. 26/3, 28/2) Türkçenin resmi dil olmasının doğal sonuçları değildi. Bunlar daha ziyade Anayasa’ya milliyetçiliğinin ırkçı bir yorumunun egemen olmasının sonucu olarak görülmelidirler. Aynısı, “Türkçeden başka hiçbir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri olarak okutulamaz ve öğretilemez” diyen Anayasa’nın 42. maddesi için de vardır. Aslında, bazı Türk vatandaşlarının Türkçeden başka ana dillerinin var olduğu gerçeğini reddetmesi nedeniyle, buradaki ırkçılık öncekilerden daha da belirgindir.

Anayasa’nın vatandaşlıkla ilgili 66. maddesi hükmü de milli devlet ilkesinin bir sonucu gibi görünmektey-

¹¹⁵ Türk anayasa hukuku literatüründe bunun karşısı olan görüş hakimdir. Bkz. Özbudun 2000: 76, 90; Gözler 2000: 115; Atar 2000: 47; Sabuncu 2002: 27.

se de maddenin formülasyonunda bile etnik imaları olan bir ibarenin kullanılmasından kaçınılamamıştır: “*Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.*” Nitekim söz konusu hüküm resmi adı “Türkiye Cumhuriyeti” (m. 2) veya “Türkiye Devleti” (m. 1, 3) olan devleti “Türk devleti” olarak nitelemektedir. Bu bağlamda “Türk devleti” ibaresinin kullanılmış olması, ayrıca, cümlelerin “herkes(in) Türk” olduğu şeklindeki yüklemnin etnik iması olmayan tarafsız bir hukuki-teknik ifade olarak okunmasını da zorlaştırmaktadır.

Son olarak, Anayasa’da (m. 6) “halk egemenliği” değil de “milli egemenlik” ilkesine yer verilmiş olması da Türkiye Cumhuriyeti’nin milliyetçi devlet olmasıyla ilişkilendirilebilir. Çünkü “milli devlet” pekala yurttaşlar topluluğu anlamında halk(in) egemenliğine de dayanabilir; nitekim Avrupa Birliği üyesi milli devletlerin çoğunda egemenliğin kaynağı “halk” olarak belirtilmiştir (Erdoğan 2002: 307). Oysa milliyetçi devlet kavramsal olarak “millet egemenliği”ne (milli egemenliğe) dayanmak zorundadır.

c. Demokratik Devlet

Anayasa’nın 2. maddesi Türkiye Cumhuriyeti’ni “demokratik” bir devlet olarak tanımlamıştır. Demokrasi kısaca, yönetme yetkisinin halktan kaynaklandığı ve yönetenlerin halka karşı sorumlu oldukları bir siyasi sistemi ifade eder. Anayasa’nın 6. maddesi “egemenlik(in) kayıtsız şartsız Millete ait” olduğunu belirtmek suretiyle bu esası kabul etmiştir. Demokratik bir rejimin başlıca gereklerini ise şu şekilde belirtebiliriz (Erdoğan 2015: 312-319): (1) düzenli aralıklarla yapılan serbest seçimler, (2) çoğulcu ve yarışmacı bir siyaset, (3) temel politikaların seçil-

miş organlarca belirlenmesi, (4) temel hakların ve azınlık haklarını korunması, ve (5) başta yargı bağımsızlığı olmak üzere denge ve denetim mekanizmaları.

i. Düzenli Aralıklarla Yapılan Serbest Seçimler

Anayasa’nın 7. maddesine göre yasama yetkisi Türk milleti adına Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne aittir. Anayasa’da 2007 yılında yapılan değişiklikten sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinin her dört yılda bir seçimlerin yapılması gerekiyordu (Any. m. 77/1). Bazı hallerde seçimler bu süre dolmadan da yapılabilirdi. Bu haller Meclis’in kendisinin (m. 77/2) veya Cumhurbaşkanının (m. 77/2, 116) “seçimlerin yenilenmesi”ne karar vermesi durumlarıydı.

Aşağı yukarı 2017-2018’e kadar Türkiye’de parlamento seçimleri bu konudaki liberal-demokratik rejim esaslarına kabaca uygun olarak gerçekleşmekteydi. Demokratik siyasal hayatın *askeri müdahalelerle* kesintiye uğratılması durumları dışında, Türkiye’de seçimler düzenli olarak yapılmaktadır. 12 Eylül darbesinden sonra yeniden çok-partili sürecin başladığı 6 Kasım 1983 seçimlerinden buyana TBMM için düzenli olarak seçimler yapılmakla beraber, bu arada parlamentonun resmen ıskat edilmediği ancak bağımsız karar alma gücünü büyük ölçüde kaybettiği bir askeri vesayet dönemi (“28 Şubat Süreci”) yaşanmıştır. Bu dönem 28 Şubat 1997’den sonra başlamış ve gitgide etkisi azalarak 2002 yılına kadar devam etmiştir. Bu döneme rastlayan 1999 seçimi tam özgür bir ortamda yapılmamıştır. Ayrıca, aşağıda göreceğimiz gibi, iktidar partisi AKP’nin devletle özdeşleşme sürecine girdiği 2012 sonrasında yapılan 2014 Cumhurbaşkanı seçiminden başlayarak son yıllar-

da yapılan seçimlerin evrensel demokratik standartlara uygunluğu gitgide azalmaktadır.

ii. Çoğulcu ve Yarışmacı Siyaset

Türkiye'nin anayasal sistemi tam bir çoğulcu rejim öngörmüş değildir. Siyasi partiler üzerinde ciddi kısıtlamalar vardır, Anayasa'nın arkasındaki otoriterlik eğilimli siyasal felsefeye bağdaşmayan siyasi partileri kurmak veya yaşatmak son derece zordur. Bu dini ve etnik-kültürel çoğulculuğun gerekleriyle bağdaşmayan bir felsefedir. 2001 Anayasa değişiklikleri siyasi partilerin prosedürel güvencelerini bir ölçüde artırmış olmakla beraber, partiler için Anayasa'da ve Siyasi Partiler Kanunu'nda öngörülmüş olan ideolojik yasakların çoğu varlığını korumaktadır.

Nitekim, bu felsefeye ve onun sonucu olan anayasal ilkelere aykırılık nedeniyle 1982 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesi pek çok parti kapatma kararı vermiştir. Bu durum, siyasette çoğulculuğa ve adil rekabete aykırı olduğu kadar, Türkiye'nin resmen üye adayı olduğu Avrupa Birliği'nin standartlarına da ters düşmektedir. Nitekim, bir istisnaıyla, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kendisine ulaştığı her defasında Türk Anayasa Mahkemesi'nin ideolojik nedenlerle parti kapatmasının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'yle bağdaşmadığına karar vermiştir. Bu istisna Refah Partisi'nin kapatılmasıyla (1998) ilgilidir; AİHM 31 Temmuz 2001 tarihinde verdiği kararda Türkiye'yi bu konuda haksız bulmamıştır.¹¹⁶

¹¹⁶ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Refah Partisi'nin kapatılmasıyla ilgili kararıyla Avrupa Konseyi standartlarından ayrılmış görünmektedir. Nitekim bu standartların iki ana referansı olan AİHM'nin kendi önceki içtihatları ile Venedik Komisyonu kararlarına göre, siyasi partiler örgütlenme özgürlüğünü kullanan örgütler içinde

Çoğulculuğun diğer boyutu sivil örgütlenmelerle ilgilidir. Anayasa'da 2001 ve 2010 yılında yapılan değişikliklerden sonra, genel olarak temel özgürlüklerde epeyce bir iyileştirme yapılmışsa da anayasal sistemimizde çoğulculuk üzerinde hala ciddi kısıtlamalar vardır. Bu arada gerek idari makamların gerekse mahkemelerin Anayasa'da ve kanunlarda yapılan iyileştirmeleri hayata geçirmekte her zaman aynı istekliliği göstermediklerini de belirtmek gerekir. Bu sapmalar son on yılda daha da artmış ve yoğunluk kazanmıştır.

iii. Temel Politikaların Seçilmiş Organlarca Belirlenmesi

Bu ilke pratikte demokratik çoğunluğun yönetme hakkıyla örtüşmektedir. Türkiye'de anayasal ve yasal kurallar, bazı kısıtlamalarla, çoğunluğun yönetme hakkını güvence altına almış olduğu gibi, olağan dönemlerde çoğunluğun yönetme hakkına kabaca riayet de edilmektedir. Çoğunluğun yönetme hakkı üzerindeki söz konusu kısıtlamalar sistemin bürokratik-vesayetçi yanıyla ilgilidir. Ayrıca, askeri müdahale veya ara rejim dönemlerinde ya normal demokratik çoğunluğun baskı altına alınması ya da güdümlü bir çoğunluk oluşturulması eğilimleri hakim olmaktadır.

demokrasi bakımından vazgeçilmez olan kolektif ifade araçlarıdır. Siyasi partiler kamusal müzakerenin odağını oluşturdukları ve farklı siyasi programların toplum tarafından önerilmesine araç oldukları için demokrasi bakımından temel önemdedirler. Siyasi partiler anayasal düzenin kısmen veya tamamen değiştirilmesini öngören programlara da sahip olabilirler; yerleşik düzene veya cari siyasi sisteme aykırı önerilerde bulunmaları onları demokrasinin dışına çıkarmaz. Bir demokraside siyasi partilere getirilebilecek tek makul yasak, şiddeti teşvik etmeleri veya bizzat şiddet örgütü haline dönüşmeleridir. Bundan dolayı, barışçı yöntemlerden ayrılmamak kaydıyla siyasi partiler her düşüncüyü savunabilir, her öneride bulunabilirler.

Yakın zamanlara kadar Türk demokrasisinin en problemli alanlarından biri rejimin vesayetçi karakteri idi. Başta silahlı kuvvetler olmak üzere, kimi bürokratik organ, merci veya makamlar resmi ideoloji adına parlamento ve hükümet üstünde vesayetçi bir kontrol ve denetim sistemi kurmuşlardı. Bunlar ya temel siyasetlerin belirlenmesinde seçilmiş organların ortağı gibi hareket ediyorlar, ya da demokratik olarak alınmış temel kararlar üstünde bir tür fren mekanizması olarak işlev görüyorlardı. Yabancı bir gözlemcinin Türkiye'nin siyasi rejimini "kontrollü demokrasi" (Shambayati 2008: 431) olarak nitelendirmesi bu bakımdan anlamlıdır.

Resmi ideoloji lehine işleyen eski vesayetçilik Türkiye'nin Osmanlı imparatorluğundan tevarüs ettiği güçlü bir "bürokratik yönetim geleneği"¹¹⁷ ile de ilişkilendirilebilir. Bu anlayış, kamu bürokrasisinin teknik-uzman bir aygıt olmaktan çok siyaset belirleyici olarak ortaya çıkmasını kolaylaştırmaktaydı. Bu çerçevede yargı da hem verdiği kimi kararlarla hem de zaman zaman yaptığı politik çıkışlarla bu sonuca katkı yapmaktaydı. Son yıllarda ise yargının yürütme tarafından kontrol edilmekte olması, bu sefer onu iktidar adına halkı vesayet altında tutan bir kuruma dönüştürmek üzeredir.

Bu konuda demokratik otoritelere en büyük "meydan okuma" Milli Güvenli Kurulu'ndan gelmekteydi. Anayasa MGK'yı yürütme organına danışma hizmeti verecek yardımcı bir kurul olarak öngörmüş gibi görünüyor da (Any., m. 118), Kurul kararlarına genel olarak "Devlet kararları" nazariyle bakılmakta ve hükümeti ve hatta TBMM'yi bile bağladıkları düşünülmektedir.

¹¹⁷ Bu konuda bkz. Erdoğan 1993: 242-250.

Anayasa'da yapılan 2001 değişikliği ile onu takiben 2003 yılında MGK'nın kuruluş kanununda yapılan değişikliğe rağmen, MGK'nın sistem içindeki belirleyici rolü bugün bile tümüyle kalkmış değildir. Mamafih, 2010 Anayasa değişikliği silahlı kuvvetlerin özerkliği ve sivil alan üzerindeki kontrolünde kısmi bir gerileme sağlamıştır.

Öte yandan, Anayasa'nın demokratik siyaset üzerinde vesayet organı olarak öngörmüş olduğu diğer kurum olan Cumhurbaşkanının genel oyla seçilmesi kuralının getirilmesi onun vesayetçi işlevini ortadan kaldırmamış, fakat sadece vesayetin ideolojik referansını Kemalizmden muhafazakar otoriterliğe kaydırmıştır. Buna benzer bir durum HSYK'la ilgili olarak gerçekleşmiş; bu organ daha önce resmi ideoloji adına yargı üzerinde vesayet icra ederken 2010 Anayasa değişikliğinin daha sonra çıkarılan bir yasayla etkisizleştirilmesinin sonucunda HSYK artık cumhurbaşkanı ve hükümet adına mahkemeler üzerinde vesayetçi rol oynamaya devam etmektedir. Devlet sistemini Başkancı-otoriter yönde değiştiren 2017 kapsamlı Anayasa revizyonu Cumhurbaşkanının yasama ve yargı üzerindeki vesayetini iyice tahkim etmiştir. Benzer bir vesayet kurumu olarak öngörülmüş olan Anayasa Mahkemesi ise eski vesayetçi işlevini terk etmiş olmakla beraber, bu sefer kendisi Cumhurbaşkanının temsil ettiği siyasi çoğunluğun vesayeti altına girmiş gibidir.

iv. Temel Haklar Güvencesi ve Azınlıkların Korunması

Liberal-demokratik bir sistem bireysel alanları siyasal iktidar karşısında koruyan sivil özgürlükler ile kişileri siyasi olarak aktif konuma sokan siyasi özgürlüklerin hukuken ve fiilen güvence altında olmasını şart koşar. Sivil

özgürlükler aynı zamanda siyasi özgürlüklerin de varlık temelidir; en başta ifade ve örgütlenme özgürlüklerinin güvence altında olmadığı bir yerde bilgiye dayalı anlamlı bir siyasal katılmanın gerçekleşmesi ve yönetenlere yaptıklarından hesap sorulması mümkün değildir.

Türkiye’de temel hak ve özgürlüklerin genel durumu liberal-demokratik bir sistem için yeterince iyi değildir. Daha önce işaret edilen olumlu yöndeki anayasa değişikliklerine rağmen, başta düşünce ve ifade, din ve vicdan, örgütlenme özgürlükleri ve iktisadi özgürlükler olmak üzere, hem sivil toplumun özerkliğinin garantisi olan hem de kamusal tartışmanın ve siyasete anlamlı katılmanın zeminini oluşturan özgürlüklerin anayasal ve yasal kapsamı nispeten dardır ve güvenceleri zayıftır. Uygulamadaki durum ise bundan da kötüdür ve gitgide daha da kötüleşmektedir. Siyasi özgürlüklerin güvencesi de aynı şekilde zayıf olup, liberal-demokratik standartların gerisindedir.

Azınlıkların korunmasına gelince, bununla iki şey kastedilmektedir. İlk olarak azınlık terimi yönetim mevkiine gelecek kadar oy toplayamayan partileri ve onların seçmen tabanını ifade etmektedir. Bu gruplar söz konusu olduğunda, demokrasi bakımından önemli olan, hem bunların çoğunluk iktidarı tarafından baskı altına alınmaması hem de iktidara gelme veya iktidara katılma şanslarının açık olmasıdır. Türkiye’de birinci noktada yakın zamana kadar ciddi bir sorun yaşanmamakla beraber, seçim sisteminin özelliği yüzünden kimi partiler sürekli olarak azınlıkta kalmaya mahkum olmakta, hatta parlamentoya bile girememektedirler. Bu durum, 31 Mart 2022’de %7’ye düşürülmesinden önce seçimlerde uygulanmış olan %10 barajın antidemokratik ol-

duğunu göstermektedir. Bununla beraber, Türkiye toplumunun çoğulcu yapısı düşünüldüğünde %7’lik seçim barajı hala yüksek bir orandır. Bundan da tuhaf olan, Anayasa Mahkemesi’nin seçimlerde bölge barajlarını antidemokratik bulup iptal etmişken, demokratik temsili çok daha ciddi ölçüde sakatlayan ulusal barajı anayasaya aykırı bulmamış olmasıdır.¹¹⁸

Azınlığın diğer anlamı etnik, kültürel veya dini farklılıklara dayanan sabit azınlıklardır. Demokrasi teorisi bakımından bu azınlıklarla ilgili asıl mesele hakim çoğunluğun bu grupların temel haklarına saygı göstermesi ve bunlara yönelik baskıcı uygulamalardan kaçınmasıdır. Bu da her şeyden önce, azınlıklar dahil olmak üzere bütün yurttaşların haklarının anayasal ve yasal güvence altında olmasına bağlıdır. Türkiye’de bu bakımdan var olan sorunlar temel hakların genel olarak zayıf bir korumadan yararlanmasyla olduğu kadar; anayasal düzenin dayandığı Türkçü-milliyetçi, merkeziyetçi ve birlik-bütünlükçü siyasi tercihler yüzünden etnik-kültürel toplulukların haklarıyla ilgili bir hassasiyete uygun düşen düzenlemelere izin verilmemesiyle de ilgilidir. Öte yandan, etnik, kültürel veya dini azınlıkların seçim sisteminin özelliği yüzünden her zaman parlamentoda temsil imkanına sahip olmamaları Türkiye’nin başka bir demokrasi sorunu olarak ortaya çıkmaktadır.

v. Denge ve Denetim Mekanizmaları

Liberal-demokratik bir rejim devlet güçlerinin tek bir elde toplanmasıyla bağdaşmaz. Liberal-demokratik bir

118 Bkz. Anayasa Mahkemesi’nin 18.11.1995 gün ve E. 1995/54, K. 1995/59 sayılı kararı: Resmi Gazete, 21 Kasım 1995, sayı 22470 mükerrer.

anayasal düzende gerek yasama, yürütme ve yargının birbirinden yetki ve işlev olarak ayrılmış olması (yatay kuvvetler ayrılığı) gerekse adem-i merkezîyet (dikey kuvvetler ayrılığı) anlamında “kuvvetler ayrılığı” iktidarı dağıtmak suretiyle tek bir merkezde güç yoğunlaşmasını önlemeye hizmet eder. Yine bu rejimlerde, *hukukun üstünlüğü* seçilmiş olsun-olmasın, kamu otoritelerinin yetkilerinin herkesçe bilinen kurallarla sınırlanmasını gerektirir. Bir liberal-demokraside hiçbir organ veya kurumun halk tarafından seçilmiş olmak veya uzmanlık gerekçeleriyle bu hukuki sınırları aşması kabul edilemez. Dolayısıyla, liberal-demokratik sistemlerde kuvvetlerin ayrılığı yanında, kamu otoritelerinin kendi sınırlı yetki alanları içinde kalarak hareket etmelerini sağlamak üzere, kurumlar arasında karşılıklı denge ve denetim mekanizmalarına da ihtiyaç vardır. Parlamentonun hükümeti etkin olarak denetleme araçlarına sahip olması bu bakımdan önemlidir.

Fakat liberal-demokratik bir sistemin en önemli denge ve denetim mekanizması *yargı*dır. Yargı hem yasanın hem de yürütmenin kendi yetkilerinin sınırlarını aşmalarını önlemeye hizmet eder. Bu ise en başta mahkemelerin yasama ve yürütme organlarından bağımsız olmasını gerektirir; *mahkemelerin bağımsızlık ve tarafsızlığı* bir liberal-demokrasinin işlerliği için vazgeçilmezdir. Sistemin diğer iç dengeleri zayıflamış veya denge-denetim mekanizmaları etkinliklerini yitirmiş olsa bile, özerk olarak örgütlenmiş ve siyasi iktidardan bağımsız olarak işleyen tarafsız bir yargı mekanizmasının var olduğu yerde demokrasi de büyük ölçüde güvencedir. Bağımsız yargı eliyle yapılan denetim çoğunluk yönetiminin zorbalığa kayma ihtimaline karşı en büyük güvencedir. Daha özel

olarak anayasa mahkemeleri de önemli birer denge ve denetim mekanizması olarak işlev görürler.

Türkiye’nin anayasal düzeninde işlevsel veya yatay kuvvetler ayrılığı zayıftır, özellikle bir partinin parlamentoda kuvvetli bir çoğunluğa sahip olduğu durumda hükümetin gerçek anlamda denetlenmesi söz konusu olamaz. Başkancı rejime geçilmesinden önceki sistemde yürütmenin diğer kanadını oluşturan cumhurbaşkanı ise anayasal sistem içinde olağandan fazla güçlü olduğu halde, herhangi bir organ veya makam onu ne denetleyebilir, ne de frenleyebilir. Öte yandan Anayasa Mahkemesi’nin denetimi de siyasi bakımdan dikkate alınabilecek düzeyde olmadığı gibi, Mahkemenin bu konudaki isteklilik derecesi de konjonktüre ve üye kompozisyonuna bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Nihayet, kendisi HSYK’nın vesayeti altında olduğu, HSYK da yürütmeyle “uyumlu” hareket ettiği için, yargı da yürütme ve idareyi etkin olarak denetleyememektedir. Sonuç olarak, Türkiye’nin siyasi rejimi bu alanda da liberal-demokratik standartlardan bir hayli uzaktır.

d. Laik Devlet

Laik devlet yurttaşlarının dini inançları ve tercihleri karşısında tarafsız olan ve belli bir dinsel veya din karşıtı politikaya angaje olmamış olan devlet demektir. Bunun için devletin hem dinden bağımsız olarak örgütlenmesi hem de dinin devletten bağımsızlığının anayasal ve yasal olarak güvence altında olması gerekir. Ayrıca, laik bir devlette hukuk kuralları yapılırken, herhangi bir dinin emirlerine ve yasaklarına uyma mecburiyeti olmadığı gibi, belli bir din veya mezhebi kayırma amacı da güdülmez. Bununla beraber, laiklik din karşıtlığı siyaseti gü-

dülmesini de gerektirmez, çünkü böyle bir siyaset ancak din özgürlüklerinin bastırılmasıyla gerçekleştirilebilir. Laik devlet genel olarak dinin/dini değerlerin ve özel olarak belli bir din veya mezhebin toplum içindeki konumunu ne güçlendirmeyi ne de zayıflatmayı gerektirir.

Şimdi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ne ölçüde laik olduğunu aşağıdaki esaslar çerçevesinde değerlendirebiliriz.

i. Resmi Dinin Yokluğu ve Din Özgürlüğü

Laik bir devlet herhangi bir din veya mezhebi devlet dini (resmi din) olarak benimseyemez. Resmi dinin bulunmaması, laik devletin herkesin vicdan ve din özgürlüğünü tanıması zorunluluğundan kaynaklanır. Açıktır ki, çoğulcu bir toplumda devletin belli bir din veya mezhebi resmileştirmesi onu yurttaşlarına eşit muamele yapmaktan alıkoyar. Dolayısıyla, böyle bir devlette resmi din veya mezhebe mensup olan yurttaşlar böyle olmayanlardan “daha eşit” olurlar.

Din özgürlüğü aslında “din ve vicdan özgürlüğü”dür. Bu özgürlük gereğince, her şeyden önce, herkes istediği din ve mezhebe inanmakta olduğu kadar herhangi bir dini doktrine inanmamakta da serbesttir. Bu vicdani kanaat farklılıkları laik bir devlette yurttaşlar arasında ayırım yapılmasının gerekçesini oluşturamaz. Din ve vicdan özgürlüğü, ikinci olarak, inanılan din ve mezhebin gereklerinin serbestçe yerine getirilmesinin (ibadet ve ayin özgürlüğünün) güvence altında olmasını gerektirir. Üçüncü olarak, laik bir devlette kamu okullarında belli bir dinin “eğitimi” yapılamaz, devlet olsa olsa bir genel kültür dersi olarak dinler hakkında karşılaştırmalı olarak tanıtıcı mahiyette “öğretim” yapabilir. Ancak devlet özel din öğretim ve eğitimi yasaklayamaz. Nihayet, laik devlette kamu

makamları dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kimseye ayrımcı muamele yapamaz, hiç kimse bir dine inandığı veya inanmadığı gerekçesiyle sivil ve siyasi özgürlüklerinin herhangi birinden yoksun bırakılamaz.

Türkiye’de 1928’den buyana açıkça benimsenmiş bir devlet dini bulunmamakla beraber, 1982 Anayasası’nın gerek Dibacesinden gerekse Diyanet İşleri Başkanlığı’yla ilgili 136. maddesinden resmi din benzeri bir durumun var olduğu izlenimi edinilebilir. Gerçekten de Anayasa’nın Başlangıç kısmında “kutsal” olduğuna işaret edilen dinin ne olduğu açıkça belirtilmemişse de, bununla Sünni İslam’ın kastedildiği sistemin genel yapısından ve bugüne kadarki uygulamasından çıkarılabilir. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı yasal görevlerini Sünni doktrin çerçevesinde yerine getirmektedir. Ayrıca, bu kurumun anayasal görev tanımından (m. 136), Türkiye toplumunun çoğunluğunun dini olan *Sünni İslam*’ın sırf bir inanç ve vicdani kanaat olarak resmi ideolojinin bir parçası olduğu sonucu çıkarılabilir. Başka bir anlatımla, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın görevinin ‘iyi Müslüman’ yetiştirmek veya Müslümanlık bilincini yükseltmek değil fakat devlete karşı sorumluluklarının bilincinde olan ‘iyi yurttaş’ yetiştirmek olduğu (Yavuz 2003: 49) söylenebilir. Nitekim bu hüküm, DİB’nin “laiklik ilkesi doğrultusunda (...) milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek” görev yapacağını belirtmektedir. Başka bir anlatımla, İslam’ın sırf bir duygu ve kimlik olarak ulusal bütünleşmeye katkı yapması, onun dışında bireysel vicdanlarda kalan bir mesele olarak kalması öngörülmektedir. Bir anlamda “laikleştirilmiş” bir İslam’ın devletin koruması altında olduğu söylenebilir.

Şu halde, Anayasa resmi bir dinden açıkça bahsetmemekle beraber, kendi genel felsefesine ve sistemi-

ne uygun bir din tanımı yapmakta ve bunu bir ölçüde kayırmaktadır. Ancak bu durum, ilk bakışta zannedilebileceği gibi, Sünni Müslümanlar lehine bir avantaj oluşturmamaktadır. Çünkü, resmi din modeli sadece bu dine mensup olmayanlar için değil, bizatihi o dinin mensupları için de bir özgürlük kısıtlamasıdır. Nitekim, Türkiye’de devlet Sünnilerin dinini kendine göre yeniden tanımlamakta ve devlet denetimi dışında bir dini hayata da müsaade etmemektedir.

Öte yandan, 1982 Anayasası açısından din özgürlüğünün genel olarak da tam bir güvenceye sahip olduğu söylenemez. Bir kere, laikliğin yurttaşlar arasında dini inançlarına göre ayırım yapılmaması şartına kamu otoriteleri her zaman uyuyor değildirler. Bu konudaki aykırı uygulama Aleviler gibi farklı dini-kültürel topluluklar ile dine kayıtsız olan yurttaşları olduğu kadar, bazen konjoktüre göre Sünni dindarları da (“28 Şubat Süreci”nde olduğu gibi) mağdur edebilmektedir.

Buna karşılık, ibadet ve ayin özgürlüğüne ilişkin kısıtlamalar hiç değilse Sünni Müslümanlar açısından daha marjinal düzeydedir. Bu konuda nispi olarak en fazla mağdur edilenler Aleviler ile Müslüman olmayan yurttaşlardır. Nitekim, Alevilerin ibadet yerleri olan cem evleri ya devlet tarafından ibadethane olarak kabul edilmemekte ya da şimdilerde yapılmaya çalışıldığı gibi devletleştirilmeye çalışılmaktadır. Öte yandan, gayrimüslim yurttaşlarımızın mevcut ibadet yerlerini genişletme ve yeni ibadet yerleri açma girişimleri de sık sık resmi engellerle karşılaşmaktadır.

Sünni Müslümanların din özgürlüğüyle ilgili en büyük kısıtlama *din eğitim ve öğretimi* özgürlüğünün anayasa ve yasalar tarafından tam olarak tanınmamış

olmasıdır. Anayasa genel olarak eğitimi ve bu arada din eğitimi bir sivil hak –yani, özgürlük olarak hak– şeklinde düzenlenmemiş, açıkçası böyle bir hakkı tanımamıştır. Anayasa’nın 42. maddesi eğitim ve öğretimi bir “sosyal hak” olarak düzenlemekle beraber, kişi ve grupların kendi dini doktrinlerini sivil öğretim kurumları kurarak öğretmelerine izin vermemektedir. Öte yandan Anayasa’nın 24. maddesi de kamu okullarında din öğretim ve eğitimiyle ilgilidir. Bu politikanın başlangıcı 1924 yılında çıkarılmış olan Tevhid-i Tedrisat (Öğretimin Birleştirilmesi) Kanunu’na kadar geri gitmektedir.

Ayrıca, ilk ve ortaöğretim okullarında “din kültürü ve ahlak öğretimi”nin zorunlu olması da ciddi özgürlük sorunları ortaya çıkarmaktadır. Nitekim, “din kültürü ve ahlak öğretimi” adı altında fiilen “din eğitimi” yapıldığı ve böylece hangi inançtan olursa olsun herkes Sünniliğin dayatıldığı şeklinde gerçekleştiği yaygın şikayetler arasındadır. Alevi vatandaşların çocuklarının zorunlu din eğitiminden muaf tutulma talepleri, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin bu yöndeki müteaddit kararlarına rağmen, devlet tarafından tam olarak karşılanmamaktadır.

ii. Dinsizlik Dogmasının Yokluğu

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, laik devlet din karşıtı bir dogmayı da resmileştiremez, böyle bir politikaya angaje olamaz. Laiklik dine karşı sadece tarafsız olmayı gerektirir. Tarafsızlığın dine karşı kayıtsızlık şeklinde anlaşılmasının gerekip gerekmediği tartışmalıdır. Laik devletin sadece dinler ve dini değerler karşısında değil, fakat aynı zamanda dinsizlik dogması karşısında da mesafeli durması gerekir. Laik devlet toplumu dini değerlerden arın-

dırmayı ve onların yerine “akılcı” değerleri ikame etmeyi de, cebren uygulanmayı gerektirdiği ölçüde, politika olarak benimseyemez. Başka bir ifadeyle, laik devletin dinler karşısındaki tarafsızlığı onun dini olmayan (seküler) veya açıkça din karşıtı olan değerlerden yana tutum alması, dinin toplumdaki etkisini ortadan kaldırmaya çalışması gerektiği anlamına gelmez. Ancak bu, kamu okullarındaki eğitimin müfredatının dinsel inanışlara göre değil, münhasıran ilgili disiplinlerin evrensel akademik standartlarına göre belirlenmesine engel değildir.

Türkiye’deki laiklik uygulaması bu şarta da tam olarak uymamaktadır. Çünkü, devlet zaman zaman din karşıtı bir dünya görüşünü topluma dayatmaya ve sadece kamu hayatını değil toplum hayatını da dinden arındırmaya çalışmakta, bunu yapmadığı zamanlarda bile dini resmi ideolojinin gereklerine uydurmayı genel bir politika olarak takip etmektedir. İslam dinini “millileştirme”, “çağdaştırma” ve “akılcılaştırma” girişimleri ile onu sırf vicdani bir mesele olarak takdim etme ve bu resmi yorumu dayatma çabaları bu çerçevede mütalaa edilebilir. Devletin Aleviliğe resmi bir yorum kazandırma girişimleri için de aynısı geçerlidir. Anayasa’nın Dibacesi dini hem sırf bir “duygu” olarak nitelemekte, hem de onu siyasete ve toplum hayatına ilişkin hiçbir talebi olmaksızın bireysel vicdanda kalması şartıyla “kutsal” saymaktadır. Ancak, bu politikanın karşısına dini hayat tarzını yegane meşru hayat tarzı olarak dayatma siyasetiyle çıkmak da laikliğe aykırıdır.

iii. Dinler Karşısında Tarafsızlık

Laik devletin belirgin bir özelliği de toplumda yaşayan çeşitli din ve mezhepler arasında taraf tutmamasıdır.

Bu tarafsızlığın din karşıtlığı anlamına gelmediğini belirttik. Ayıca, dinler karşısında tarafsızlığın “kayıtsızlık” anlamına gelip gelmediği de özellikle Amerika Birleşik Devletleri’nde çokça tartışılmıştır. Kimilerine göre, tarafsızlık devletin dine kayıtsızlığını, dinlerle ilgilenmemesini –bu arada, dini örgüt ve okullara yardım yapmamasını– zorunlu kılar. Kimilerine göre de, tarafsızlık farklı dinler ve mezhepler arasında ayırım yapmamak kaydıyla devletin dinlere “müzahir” olmasına mani değildir. Bu yoruma “dine sempatik tarafsızlık” denmektedir.

Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı’nın genel İdarenin içinde örgütlenmiş olması ve bu kurumun sadece Sünni doktrini esas almış olması dolayısıyla, yerleşik devlet uygulamasının dinler karşısında tarafsız bir tutum olduğu söylenemez. Belirtmek gerekir ki, tarafsızlığın bu şekilde ihlali Diyanet uygulamasıyla sınırlı kalmamış, bu uygulama AKP iktidarı döneminde genel bir devlet politikası halini almıştır. Bunun en başta Alevi yurttaşlara karşı bir ayrımcılık olduğu açıktır.

iv. Devlet ile Dinin Organik Ayrılığı

“Din ile devletin ayrılığı” laikliği klasikleşmiş bir formülüdür. Laikliğin bu gereğinin iki yönü vardır. Bir yandan devletin kendi içinde din örgütüne (dini bir kuruma) yer vermemesi, yani din ile devletin iç içe geçmemesi gerekir. Öbür yandan, din-devlet ayrılığı ilkesi din veya mezheplerin devletten bağımsız olarak örgütlenmelerinin serbest olmasını gerektirir. Başka bir anlatımla, devletin dine bağlı olması kadar, dinin devlete bağlı olması da laikliğe aykırıdır. Çünkü birinci halde devlet dine mensup olmayan herkesin, ikinci halde ise devlete bağımlı dinin müminlerinin din özgürlüğü ihlal edilmiş

olur. Devletle dinin ayrılığı sadece din ve vicdan özgürlüğünün bir gereği değildir, bu aynı zamanda dinin siyasi müdahalelerden korunması ve kendi bağımsız kimliğini sürdürebilmesi için de gereklidir.

Laikliğin Türkiye’de resmen ve açıkça reddedilmiş olan yönü özellikle bu noktada kendini göstermektedir. Cumhuriyet döneminin önceki anayasaları gibi, 1982 Anayasası da dini irşat ve ibadetle ilgili hizmetlerin devlet teşkilatı içinde yer alan bir kurum –Diyanet İşleri Başkanlığı– eliyle yürütülmesini öngörmüştür. Bu yolla hem din büyük ölçüde devletleştirilmiştir hem de devlet kısmen dinselleştirilmiştir. Yani, İslam söz konusu olduğunda Türkiye’de din devlete bağımlıdır. Bunun bir sonucu olarak, İslam dininin bağımsız cemaatler şeklinde örgütlenmesinin önünde de engeller vardır.

Ayrıca, özerk dini cemaatlerin kurulup faaliyet göstermelerine izin verilmediği için, din eğitim ve öğretimi de devlet tekeli altındadır. Bu yapı, Sünni doktrinin belli bir yorumunu resmileştirmek suretiyle Müslümanların din özgürlüğüne olduğu kadar, Sünniliğe ait din hizmetlerinin başka din ve mezheplerden olanlar ile herhangi bir dine bağlı olmayanların da cebri katkılarıyla finanse edilmesine yol açması nedeniyle, genel olarak din ve vicdan özgürlüğüne de aykırıdır.

e. Sosyal Devlet

“Sosyal devlet” esas itibarıyla Almanya kökenli olan bir Avrupa terimidir. Anglo-Amerikan dünyasında ise daha ziyade “sosyal adalet”ten devletin bir amacı olarak söz edilmekte ve bu amacı güden devlete de genellikle “refah devleti” (welfare state) denmektedir. Türkiye’de ise “sosyal devlet” kavramı bu ikisini birleştiren bir anlamı

çağrıştırmaktadır. Buna göre, *sosyal devlet* hem “sosyal adalet”i gerçekleştirmeyi amaçlayan, hem de refahı yaygınlaştırmaya çalışan devlet anlamına gelmektedir.

Siyaset teorisinde gerek “sosyal adalet” gerekse “refah devleti” tartışmalı kavramlardır. Taraftarları arasında, sosyal adaletin hem anlamı hakkında bir belirsizlik vardır, hem de onun doğru kriterlerinin ne olduğu hakkında bir mutabakat yoktur. Esasen, kavram genel bir adalet ilkesini olmaktan çok, belli bir siyasi-ideolojik pozisyonu ifade etmektedir. Öte yandan, refahın yaygınlaştırılmasının doğru yönteminin ne olduğu da tartışmalı bir konudur. Bazı siyaset teorisyenleri (örneğin, Barry 1990), devlet müdahalesinin refahın daha “adaletli” bir dağılımı için elverişli bir yöntem olmadığını, bu yöntemin –amaçladığının aksine– geniş kitlelerin refahını artırmaktan çok, uyanık ve asalak bir orta sınıfın zenginler ve yoksullar aleyhine palazlanmasına yol açtığını ileri sürerler.

Anayasa hukuku bakımından sosyal devlet kavramının önemi, onun *müdahaleci bir devlet* anlayışını meşrulaştırmasında yatmaktadır. Nitekim, “sosyal adalet”i gerçekleştirmek üzere sosyal devletlerin başvurdukları tekniklerin hepsi bazı ekonomik ve sivil özgürlüklerin şu ya da bu ölçüde kısıtlanmasına yol açmaktadır. Sosyal devlet esas itibarıyla vergilendirme (özellikle, artan oranlı vergiler ve çok sayıda vergi muafiyeti), planlama ve korumacılık (sübvansiyonlar, taban fiyatları ve kotalar) politikaları ve karşılıksız sosyal hakların genişletilmesi yoluyla gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Bu da kaçınılmaz olarak en başta mülkiyet, girişim ve mübadele özgürlüklerine müdahale edilmesi sonucunu doğurmaktadır. Bundan başka, kimi “sosyal mallar”ın

kolektif olarak sağlanması belirli mal ve hizmetlerin arzında devlet tekeline yol açtığı ölçüde özgürlük karşıtı olarak işlemektedir. Sözgelisi, kamu görevlilerinin sosyal güvenliklerinin tek bir kamu kurumunca zorunlu üyelik veya katılımla sağlanması, bu mal ve hizmetlerin rekabet ortamında daha ucuz ve etkin sağlanmasını engellemesi yanında, kişilerin seçme özgürlüğüne de açık bir müdahale teşkil etmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin bir “sosyal devlet” olmasının ne anlama geldiğine ilişkin bir açıklamayı Anayasa’nın 5. maddesinde bulmaktayız. Buna göre, “Devletin temel amaç ve görevleri (...) kişilerin ve toplumun refah(ını)... sağlamak; kişinin temel hak ve hürriyetlerini sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmaktır.”

Bu hüküm, her şeyden önce, özgürlüklerle devlet müdahalesi arasında karşıtlık gören anlayıştan uzak olup devlet müdahaleciliğine zemin oluşturmaktadır. Şu var ki, bu hükmün pratik gereklerinin ne olduğu tam olarak açık değildir; bu da maddede belirtilen “amaç ve görevler”in gerçekleştirilmesinde parlamento çoğunluğunun takdirine geniş yer bırakmaktadır. Çünkü, refahın sağlanması bakımından hangi yöntemin veya yöntemlerin daha uygun olduğu tartışmalı olduğu gibi, hem “sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleri”yle bağdaşmayan engellerin hem de “insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartlar”ın neler olduğu bellidir. Bu durum, siyasi iktidarlara çok geniş –keyfilik boyutuna varabilecek– bir takdir yetkisi verdikten başka,

aynı zamanda Anayasa Mahkemesi’ne de siyasete müdahale anlamında “aktivist” bir rol yükleyebilir.

Anayasa “sosyal devlet” anlayışıyla tutarlı olarak, değişik kişi veya kişi gruplarına çok sayıda “sosyal hak” tanımıştır. Mamafih, bu hakların gerektirdiği ödevleri yerine getirebilmesi için devletin hemen hemen bütün toplumsal alanlara müdahale etmesi gerekmektedir. Öte yandan, sosyal hakların neredeyse bütün toplum kesimleri için öngörülmüş olmasının genel pratik sonucu, toplumun devlete bağımlılığının artması veya mevcut bağımlılığın pekişmesi şeklinde kendisini göstermektedir. Bununla beraber, Anayasa devletin “sosyal” görevine bir sınır da getirmiştir. Anayasa’nın “Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler”le ilgili Üçüncü Bölüm’ünün son maddesine (m. 65) göre, devlet bu alandaki anayasal görevlerini ekonomik istikrarın gereklerini gözeterek ve mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirecektir.

f. Hukuk Devleti

Hukuk devleti veya hukukun üstünlüğü ilkesinin amacı devleti kendinden önce gelen ve ondan üstün birtakım normatif esaslarla kayıtlamak; onu, meşruluk, adalet, insan hakları gibi evrensel ilke ve değerlerle temellendirmek ve çerçevelemektir. Bu anlayış çerçevesinde, adalet ve insan haklarından beslenen “hukuk”un varlığı devletten bağımsızdır. Devlet, evrensel insani gerekliliklerden ve toplumun ihtiyaç ve amaçlarından hareketle üretilen hukuk aracılığıyla var kılınan bir kurumdur.

Hukuk devletini karakterize eden ne devletin cebir kullanma gücü ve bu husustaki tekelidir, ne de egemenliktir. Hukuk devletinde “güçlü olduğu için haklı

da olmak” yoktur; gücü ancak haklı ve meşru amaçlar için kullanabilmek vardır. Keza, devleti “hukuk yaratma gücü” anlamında egemenlikle tanımlamak da hukuk devletiyle bağdaşmaz. Çünkü, toplum üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunma ve dilediğini “hukuk” yapma yetkisi olarak anlaşılan egemenlik kavramı hukuku devlet iktidarı karşısında ikincil ve devlete bağımlı hale getirir. Oysa hukuk devletinde, tam tersine, ikincil ve hukuka bağlı olan devlettir. Bu anlamda, eğer “hukuk devleti” çağdaş bir değer ise egemenlik çağ dışıdır.

Hukuk devleti daha pratik olarak devletin faaliyetlerini sıkı kurallara bağlamayı öngörür; “kurallar çerçevesinde yönetim” ilkesinin uygulanması kişiler için güvence sağlar. Çünkü, bu ilke sayesinde kişiler devlet adına yetki kullanan makam ve mercilerin neleri, hangi şartlarda ve nasıl yapabileceklerini önceden bilebilirler ki bu da onların hayat planlarını yapabilmelerini ve geleceğe dönük olarak kendilerini güven içinde hissetmelerini mümkün kılar. Devletin kurallarla sınırlanmış bir alan dahilinde faaliyet göstereceğinden ve dolayısıyla keyfi davranmayacağından emin olmak kişilere sağlanabilecek en büyük güvencelerden biridir.

Hukuki güvenlik aynı zamanda hukukta nispi bir istikrarı da gerektirir. Açıktır ki, kuralların makul olmayan aralıklarla, sıkça değiştirilmesi hem kişilerin hukuka olan güvenini sarsar, hem de faaliyetlerini güven içinde yürütmelerini zora koşar. Bu durum iktisadi faaliyetlere de büyük bir sekte vurur; çünkü yürürlükteki mevzuata güvenerek iş yapan kişiler kısa bir süre sonra kuralların keyfi olarak değiştirilmesi sonucunda mağdur hale gelebilirler. Bu ise hem kaynak israfına yol açar hem de girişimcileri geleceğe dönük olarak aşırı çekingen yapar.

Bundan başka, hukuk devleti ilkesine bağlılık devletin şeffaflaşmasına da katkı yapar. Çünkü, devletin sadece hukuk uyarınca hareket edecek ve hukuka uygun olmayan herhangi bir girişimde bulunamayacak olması, onu gizli-saklı işlerden uzak durmaya teşvik eder. Devletin neleri yapıp neleri yapamayacağını yurttaşların genel hatlarıyla bilmeleri ve öngörebilmeleri devleti saydamlılaştırır. Hukuka bağlı devlet yaptığı kimi faaliyetlere hukuk dışı (mesela, “hikmet-i hükümet”çi) bir neden gösteremeyeceğine göre, devlet ilan edilmiş ve yurttaşların bilgisine sunulmuş olan hukuk kurallarının gösterdiği yolda hareket edecek demektir. Bu devletin saydamlaşmasıdır.

Hukuk devletine bağlılık devletin tarafsızlığının da güvencesidir. Hukuk devletinin siyasi-idari karar alıcıları ve uygulayıcıları yurttaşlar arasında keyfi ayrım yapamazlar, *hukuk önünde herkes eşittir*. Toplumun kültürel, etnik, dinsel/mezhepsel, cinsel, siyasi ve ideolojik bakımlardan farklılaşan unsurlarının hiçbirisi ne hakim kimliğe mensup olduğu için kayırma görür ne de azınlıkta olduğu için mağdur edilir. Bu bağlamda hukuk devleti öğretisi devletin dini ve ideolojik bakımdan tarafsız olmasını gerektirir. Yukarıda anlamı ve gerekleri açıklanan laiklik de bu çerçevede tarafsızlığın özel bir gereğidir.

Hukuk devleti ilkesi birtakım kurumsal düzenlemeleri zorunlu kılar. Bunların başında “bağımsız ve tarafsız yargı” gelir. Bir hukuk devletinde yasama ile yürütmenin ilişkileri çeşitli biçimlerde düzenlenebilir, bu organlar birbirlerine az veya çok bağımlı olabilirler. Buna karşılık yargı yetkisini kullanan mahkemelerin (hakimlerin) hem yasamadan hem de yürütmeden bağımsız olmaları şarttır. Bağımsızlık büyük ölçüde hakimlerin atama, disiplin ve özlük işlemlerinin bağımsız bir kurum eliyle yürütül-

mesiyle ve hakim güvencesinin kurumsallaştırılmasıyla temin edilebilir. Tarafsızlığın sağlanması ise daha zordur. Çünkü, tarafsızlık bir yandan hakimlerin kendi indi yargılarının etkisinde kalmaksızın hüküm vermelerini, bir yandan da “hikmet-i hükümet” zihniyetine ve devlet ideolojisine mesafeli durmalarını gerektirir.

Hakimlerin bağımsız olmaları devlet faaliyetinin etkin bir biçimde denetlenebilmesi açısından da zorunludur. Kamu yetkisi kullanan kişi ve organların yetkilerini hukukun evrensel ilkeleri çerçevesinde anayasal ve yasal kurallara uygun olarak kullanıp kullanmadıkları denetlenmezse, devletin hukuk çerçevesinde hareket etmesi biçimsel bir gereklilik olarak kalmaya mahkumdur. Bu nedenle, sadece yürütme ve idarenin değil, yasama organının da yargı eliyle denetlenmesi gerekir. Anayasa mahkemeleri bu ihtiyacın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ne var ki, sadece yasama ve yürütmeden değil, devlet ideolojisinden ve “hikmet-i hükümet” felsefesinden de bağımsız olmayan yargıçların yönetenleri bihakkın denetleyebilmelerine de imkan yoktur.

Hukuk devletinin başka bir gereği, bireylerin iktidarın keyfi kullanımına karşı birtakım *hukuk güvencelerine* sahip olmalarıdır. Bu ise her şeyden önce sivil özgürlüklerin anayasal ve fiili olarak güvence altında olmasını şart koşar. Hukuk güvenceleri arasında özellikle hak arama özgürlüğü, adil yargılanma ilkesi ve suçsuzluk karinesinin vazgeçilmez bir önemi vardır. Ayrıca, özellikle ceza hukuku bakımından “suçların kanuniliği” ve “kanunların geçmişe yürümezliği” ilkelerine uyulması hukuk devletinin temel gereklerindendir.

Hukuk devleti ilkesi herkesin *hukuk önünde eşit* muamele görmesini gerektirir. Hukuk devletinde herkes

devlet karşısında eşittir; kamu otoritesi kullananlar herkese eşit muamele etmek zorundadırlar. Ne parlamento (yaptığı kanunlar ve aldığı kararlarla), ne de hükümet ve idare (yaptığı düzenleyici işlemler ve bireysel kararlarla) kişiler veya gruplar arasında keyfi ayırım yapabilirler. Mahkemeler de hukuku herkese eşit olarak –yani, tarafsız şekilde– uygulamak zorundadırlar. Hukuka uymak yükümlülüğünden hiç kimse muaf değildir. Hukuk devleti doktrini ayrıca kişilere eşit muamelenin güvence altına alınması için devletin ideolojik bakımdan da tarafsız olmasını gerektirir. Çünkü, resmi ideolojisi olan devletin, yurttaşları arasında bu ideolojiye yakınlık veya uzaklıklarına göre ayırım yapması kaçınılmazdır.

Türkiye’de hukuk devletiyle ilgili çok ciddi sorunlar vardır. Her şeyden önce, modern Türk devlet geleneğinde ve halihazırdaki uygulamasında devletten bağımsız bir üstün hukukilik anlayışının yeri yoktur; bizde hukuktan anlaşılan, devletin sırf “egemen” olması nedeniyle toplum için uygun gördüğü davranış kalıplarını tamamen kendi takdirine bağlı olarak vazetmesidir. Türkiye’de devlet olmanın ahlaktan, hukuk ve adaletten bağımsız olan, “kendisine mahsus gerekleri” bulunduğuna ilişkin (hikmet-i hükümetçi) saplantı kadar, “Türkiye Cumhuriyeti’nin özel şartları” anlayışı da sosyo-politik yapıyı hukuktan bağımsız olarak belirlemektedir. Türkiye’de hukuk adına geçerli olan şekli kanunlar, daha doğrusu yasalar. İçeriği bakımından bunlar hak güvencelerinden ziyade esas itibarıyla topluma yönelik devlet buyrukları niteliği gösterirler. Türkiye’de hukuk devleti denince de zaten “kanun devleti” veya “mevzuata uygun davranan devlet” anlaşılmaktadır. Oysa mevzuatın kendisi de zaten “hikmet-i hükümet”çi devletin eseridir.

Hukuk devleti ilkesi açısından 2017 değişikliklerinden önceki haliyle Anayasa'ya baktığımızda, ilk olarak, yürütme işlemlerinin yargısal denetimi tam değildir. Anayasa'nın 125. maddesi her ne kadar "idarenin her türlü eylem ve işlemine karşı yargı yolunun açık" olduğunu belirtiyorsa da, bu kuralın bazı önemli istisnaları vardır. Bunlardan biri Cumhurbaşkanının tek başına yapacağı işlemler, diğeri ise Yüksek Askeri Şura'nın kararlarıdır (Any., m. 125/2). Anayasa'da 2010 yılında yapılan değişiklikle, Yüksek Askeri Şura'nın ilişik kesme kararları yargı denetimine açılmıştır. Ayrıca, 105. maddeye göre (fıkra, 2), Cumhurbaşkanının tek imzalı işlemlerine karşı –Anayasa Mahkemesi dahil– hiçbir yargı merciine de başvurulamazdı. Yüksek Askeri Şura kararlarına karşı yargı yolunun kapalı olması da bu Kurul'un kararıyla görevden uzaklaştırılan asker kamu görevlilerini hak arama özgürlüğünden yoksun bırakmakta, bu da birçok haksızlığa yol açmaktadır.

Başka bir yargı kısıntısı, yaptığı iş bakımından idari bir kurul olduğunda şüphe bulunmayan, Hakimler ve Savcılar (Yüksek) Kurulu'nun kararlarıyla ilgilidir. Anayasa'nın değişik 159. maddesinin 10. fıkrasına göre, Kurulun meslekten çıkarma dışındaki kararlarına karşı yargı mercilerine başvurulamaz. Nihayet, 125. maddenin 6. fıkrası, olağanüstü hallerde, sıkıyönetim, seferberlik ve savaş halinde mahkemelerin "yürütmenin durdurulması" kararı verme yetkisinin kanunla sınırlanabileceğini öngörmektedir. Ayrıca, Sıkıyönetim Kanunu da sıkıyönetim komutanlıklarının işlemlerine karşı iptal davası açılmasına izin vermemektedir. Oysa, kişiler olağan dışı dönemlerde olağan dönemlerde olduğundan daha fazla hukuki korumaya ihtiyaç duyarlar.

Türkiye'de yargı güvenceleriyle ilgili olarak da hukuk devleti ilkesine aykırı anayasal düzenlemeler vardır. Anayasa'da 2010 yılında yapılan değişiklik askeri yargının sivil yargı aleyhine genişlemesi eğilimini sona erdirmiş ve bu arada savaş hali dışında sivillerin bazı suçlarının askeri mahkemelerde yargılanmasını yasaklamış olmakla beraber (Any., m. 145/2), askeri mahkemelerin sıkıyönetim ilanı ile birlikte sivil ceza mahkemelerinin görmekte oldukları bazı davalara bakmakla yetkili kılınabilmeleri (m. 145/3) durumu devam etmekte olup, bu hüküm tabii hakim ilkesine aykırıdır. Buna karşılık, doğal yargı ilkesine aykırı olan Devlet Güvenlik Mahkemeleri Anayasa'da 2004 yılında yapılan bir değişiklikle kaldırılmış, ancak bunların yerini sanıklar için daha kısıtlı savunma hakkı öngören özel yetkili ağır ceza mahkemeleri almıştır.

Hukuk devleti ile ilgili başka bir konu yargının bağımsızlığıdır. Türk anayasa sisteminde yargı yetkisi "Türk Milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılır" (m. 9). Bu demektir ki, mahkemeler yetkilerini başka bir anayasal organ veya kurumdan (mesela, parlamentodan) değil, doğrudan doğruya egemenliğin kaynağı olan "millet"ten alırlar. Mahkemelerin bağımsızlığının bir dayanağı da budur. Mahkemelerin bağımsızlığı konusunu Anayasa 138. maddesinde özel olarak düzenlemiştir. Buna göre, hakimler görevlerinde bağımsızdırlar; yani –başka bir mülahazayı değil– sadece "Anayasaya, kanuna ve hukuka" uygunluğu gözeterek vicdani kanaatleri neyi gerektiriyorsa o yönde karar verirler. Bunun için de, 2. fıkraya göre "Hiçbir organ, makam, merci veya kişi, yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelere ve hakimlere emir ve talimat veremez; genelge gönderemez;

tavsiye ve telkinde bulunamaz.” Ayrıca, 3. fıkraya göre, görülmekte olan bir dava hakkında parlamentoda yargı yetkisinin kullanılması ile ilgili soru sorulamaz, görüşme yapılamaz ve herhangi bir beyanda bulunulamaz.

Ancak, hakimlerin gerçekten bağımsız olabilmeleri, yani fiilen öyle davranabilmeleri için *görev güvencesine* (“hakim teminatı”) sahip olmaları şarttır. Nitekim Anayasa’nın 139. maddesine göre: “Hakimler ve savcılar azlolunamaz, kendileri istemedikçe Anayasa’da gösterilen yaştan önce emekliye ayrılamaz; bir mahkemenin veya kadronun kaldırılması sebebiyle de olsa, aylık, ödenek ve diğer özlük haklarından yoksun kılınamaz.”

Nihayet, 140. madde hakimlerin özlük hakları, atama ve yer değiştirme, disiplin cezası uygulama ve meslekten çıkarılmaları hakkında karar alma yetkisini yine bağımsız bir kurul olan *Hakimler ve Savcılar Kurulu*’na (HSK) vermiştir. HSYK 2010 Anayasa değişikliğiyle daha çoğulcu ve demokratik esaslara uygun bir şekilde yeniden düzenlenmiştir. Ancak, yeni düzenlemenin hakimlerle savcılar aynı statüye tabi kılınmış olmasının isabetsiz olması bir yana, HSK’nın Adalet Bakanı tarafından yönetilecek olması yargı bağımsızlığını zedeleyebilir. Ayrıca, bu düzenlemenin adalet hizmetlerinin denetiminde bir karışıklığa yol açması ihtimali vardır. HSK müfettişleri yanında bir de Bakanlığa bağlı “adalet müfettişleri”nin varlığı (m. 144, m. 159/12) kafa karıştırıcı olduğu gibi, hakimlerin Bakan tarafından Bakanlıkta görevlendirilebilecek olmaları da hakim bağımsızlığını zedeleyebilir. Dahası, 2015 yılında HSYK Kanunu Anayasa’ya aykırı olarak değiştirilmek suretiyle HSYK’nın hükümetin kontrolüne geçmesi sağlanmıştır.

Anayasa 37. maddesiyle “kanuni hakim güvencesi”ni tanımıştır. Buna göre, “Hiç kimse kanunen tabi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarılamaz. Bir kimseyi kanunen tabi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarma sonucu doğuran yargı yetkisine sahip olağanüstü merciler kurulamaz.” Bu hükmün yurtttaşlar için ciddi bir güvence sağladığı açık olmakla beraber, kanuni düzenlemenin adaletin “tabii” gereklerine uygun olmasını garanti etmemektedir. Başka bir ifadeyle, “kanuni hakim” her zaman “tabii hakim” olmayabilir. Nitekim yukarıda işaret ettiğimiz, askeri mahkemelerin sıkıyönetim ilanı ile birlikte sıkıyönetim mahkemelerine dönüşmesi buna bir örnektir.

Nihayet, Anayasa 38. maddesinde suç ve cezalarla ilgili bazı güvencelere yer vermiştir: suçların ve cezaların kanuniliği, suçsuzluk karinesi, kendisi ve yakınları aleyhine delil göstermeye zorlanamama, ceza sorumluluğunun kişiselliği, genel müsadere yasağı, idari kararlar kişi hürriyetinin kısıtlanamaması.” Bunlara 2001 değişikliğiyle bir de “adil yargılanma hakkı” (m. 36/1) eklenmiştir.

g. Eşitlik

Hukuk devletinin esaslarından olan eşitlik Anayasa’da “Cumhuriyet’in nitelikleri” arasında zikredilmiş olmakla beraber, “Genel Esaslar” başlıklı Birinci Kısım’da “kanun önünde eşitlik”e (m. 10) başlı başına bir anayasal ilke olarak yer verilmiştir. Bu madde eşitliği hem negatif hem de pozitif olarak tanımlamaktadır. Buna göre, kamu makamları kişiler arasında dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım yapamazlar. Bu kural kişiler lehine eşit muamele görme veya ayırma uğratılmama hakkı doğurur. Bunun

pratik sonucu, bu kimlik özelliklerinden biri veya birkaçı nedeniyle hiç kimsenin haklarında bir kısıtlama yapılamamasıdır. Bu hüküm hem yasama organını, hem yürütme ve idareyi, hem de yargı mercilerini bağlar. Başka bir deyişle, ayrımcı kanunlar, idari işlem veya eylemler yapılması kadar, ayrımcı nitelikte yargısal kararlar verilmesi de eşitliği ihlal eder.

Mamafih, bu kural atıfta bulunduğu kişi özelliklerini esas alan kamusal işlemlerin (kanunlar ve düzenleyici işlemlerin) hiçbir zaman yapılamayacağı anlamına gelmemektedir. Hayatın zaruretleri bazen belli bir cinsle (kadınlar), bir grupla (öğrenciler) veya bir mesleğin (hakimler), hatta belli bir dinin mensuplarıyla ilgili kimi özel düzenlemeler yapılmasını gerektirebilir. Bir meslek veya toplumsal statü için özel kurallar konması gereken durumlarda, o mesleğe veya statüye dahil olan veya girme potansiyeli olan kişilere herkes için geçerli olmayan bazı kuralların uygulanması kaçınılmazdır. Eşitlik ilkesinin yasakladığı ayrımcılık, bu tür özel düzenlemeler olmayıp, özel farklılıkları ne olursa olsun, genel statüleri bakımından (yerine göre, “insan” olarak, “kişi” olarak, “yurttaş” olarak) herkesi aynı kurallara tabi tutmayan ayrımcı işlem ve muamelelerdir. Başka bir anlatımla, hukuk kurallarının genel olması gerekir; ancak hukuk normlarının genelliği her zaman aynı genişlikte ve kapsayıcılıkta olamaz. Daha özel ve belirli sayıda kişi veya grubu ilgilendiren hukuk kurallarına da ihtiyaç vardır.

Eşitlik ilkesinin 10. maddede belirtilen ikinci yönü imtiyaz tanıma yasağıdır. İmtiyaz aynı durumda olan benzerlerine tanınmayan bir hak veya avantajın münhasıran belli kişi veya kişilere tanınmasını ifade eder. Hukuk devleti imtiyazlara değil, haklara dayanır. Ancak, bir kişi

veya grubun kendisine özel birtakım haklar tanınmasını gerektiren bazı özellikleri bulunabilir. Bu durumda, özel muamele için keyfi olmayan, makul bir neden veya nedenler var olmalıdır. Örneğin, devletin, kendisine bakacak durumda olmayan ve bakacak kimsesi bulunmayan yaşlıların veya hastaların bedava bakımını sağlayacak özel yerler kurması bir “imtiyaz” değildir. Bunun gibi, milletvekillerine anayasal olarak sağlanmış bulunan “dokunulmazlık” ayrıcalığı da keyfi değildir; bunu haklı gösteren nedenler vardır. Buna karşılık, 2004 yılında 10. maddeye kadınlar lehine eklenmiş olan “Kadın ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür” şeklindeki hükmün kısmi bir pozitif ayrımcılığı öngörmüş olduğu ileri sürülebilir ki bunun “keyfi” olup olmadığı somut durumlara göre değişebilir.

Aynı fıkraya 12.09.2010 tarihli anayasa değişikliğiyle, “bu maksatla alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamayacağı” şeklinde bir cümle daha eklenmiştir. Bu hüküm kadınlar lehine kalıcı bir pozitif ayrımcılığı öngörmekten çok, onları erkeklerle eşitleyinceye kadar uygulanması gereken geçici bir buyruk niteliğinde sayılmak gerekir. Benzer bir durum, aynı maddeye eklenen 3. fıkra da belirtilen özel olarak korunması gereken diğer gruplar için de söz konusudur. Bunlar çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gazilerdir.

Son olarak belirtmek gerekir ki, Türkiye’de bazen mevzuattan, bazen de kamu otoritesini kullananların indi görüşlerinden, sempati ve antipatilerinden kaynaklanan ayrımcı uygulamalara sıkça rastlanmaktadır. Mevzuattan kaynaklanan ayrımcı uygulamaların sebebi ise çoğunlukla resmi ideolojik kaygılardır; bunların

çoğu daha özel olarak milliyetçilikle ve “laiklik”e verilen özel anlamla ilgilidir. Bu durum ise kanunların ve idari işlemlerin kişileri inançları, dünya görüşleri veya hayat tarzı tercihleri gibi anayasal olarak yasak olan kriterlere göre kategorize etmesine yol açabilmektedir.

3. Temel Hakların Anayasal Konumu

Anayasa’nın 12. maddesine hakim olan –yukarıda açıkladığımız– anlayışın doğal bir uzantısı olarak, 1982 Anayasası’nın “temel hak ve hürriyetler”le ilgili diğer hükümleri de ilk haliyle herkese güvenceli korunmuş alanlar sağlamaktan çok, devletin bireylerin özel alanlarına ve diğer özgürlük kullarımlarına müdahalesinin bahanesi olarak işlev görmeye elverişlidirler. Bununla beraber, 2001, 2004 ve 2010 Anayasa değişiklikleri bu konuda önemli iyileştirmeler de yapmıştır.

a. Temel Hakların Sınırlanması

Bir hakkın sınırlanması, tanımı gereği onun koruma kapsamı içinde olması gereken bazı etkinliklerin dışlanmasını, yani o hakkın koruma alanının daraltılmasını ifade eder. Anayasa hukuku doktrininde buna hakkın “*norm alanı*”nın daraltılması denmektedir. Bu anlamda bir temel hak iki şekilde sınırlanabilir. İlk olarak Anayasa’nın ilgili maddesinde yapılan hak tanımı ve getirilen kayıtlamalarla hakkın norm alanı daraltılmış olabilir. Esasen, her tanım kapsamına girmeyen unsurları dışlamak suretiyle ilgili olduğu hakkı sınırlar. Anayasa’nın pek çok maddesinde haklar bu şekilde sınırlı olarak tanınmıştır. Örneğin, Anayasa’nın 34. maddesi çerçevesinde kişiler ancak “silahsız ve saldırısız” olmak şartıyla toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptirler.

İkinci olarak, Anayasa kanun koyucuya ilave sınırlamalar yapma yetkisi verebilir. Temel hakların ancak “kanun”la sınırlanabilmesi, mesela idari işlemlerle bu türden sınırlamalar yapılmasının yasaklanması anlamında kişiler için bir güvencedir. Ne var ki, Anayasa’nın sistemi itibarıyla “kanunla sınırlama”nın güvence değeri sanıldığı kadar fazla değildir. Çünkü olağandışı rejimlerde temel haklara olağanüstü hal cumhurbaşkanlığı kararnameleriyle ilave kısıtlamalar getirilebilir, hatta bir kısım anayasal güvenceler yok edilebilir (119/6). Kaldı ki, anayasanın belirtmiş olduğu sınırlama nedenlerinin çoğu belirsiz ve keyfi uygulamaya açık kapı bırakan nitelikte olmalarına rağmen, Türk kanun yapma geleneğinde hakim olan yaklaşım, kısıtlamayı istisna haline getirecek şekilde bu kavramları açık-seçik olarak tanımlamak yerine, söz konusu soyut ve müphem kavramları kanunda aynen tekrarlamak yönündedir.

Temel hakların kanunla sınırlanmasının genel esasları Anayasa’nın 13. maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddenin ilk şekline göre, temel hak ve hürriyetler iki kademeli olarak, yani hem bu maddenin birinci fıkrasında belirtilen genel nedenlerle, hem de özel hak maddelerinde gösterilen nedenlerle sınırlanabilirdi. Bu maddede 3 Ekim 2001 tarih ve 4709 numaralı Kanun’la Anayasa’da yapılan değişiklikten sonra, artık temel hak ve hürriyetlerin sınırlanmasında dayanılacak genel nedenler yoktur. Her bir hak ancak ilgili maddesinde belirtilen *neden veya nedenlerle* sınırlanabilecektir. Bu duruma göre, eğer bir temel hakkın özel maddesinde o hak için herhangi bir sınırlama nedeni öngörülmemişse, bu hakkın hiçbir şekilde sınırlanması mümkün değildir. Bu tür hakkın bir örneği 74. maddede düzenlenen vatan-

daşların “dilekçe hakkı”dır.

Bu değişiklik prensip olarak olumlu olmakla beraber, eski 13. maddede belirtilen sınırlama nedenlerinin çoğunun bu değişiklik ile özel hak maddelerine serpiştirilmiş olması bu iyileştirmenin değerini azaltmaktadır. Öte yandan, özel hak maddelerinde belirtilen sınırlama nedenleri (milli güvenlik, kamu düzeni, genel ahlak, genel sağlık, Cumhuriyetin temel nitelikleri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, kamu yararı...) hem çok sayıdadır, hem de bir kısmı ideolojik olarak yorumlanmaya, dolayısıyla *keyfiliğe* açıktır.

Bununla beraber, söz konusu Anayasa değişikliği temel hak sınırlamalarına hak sahipleri lehine yeni kayıtlar da getirmiştir. Bunlardan biri “öze dokunma yasağı”dır. Buna göre, temel haklar “özlerine dokunulmaksızın” sınırlanabilecektir. İlk defa 1961 Anayasası’nda yer almış olan bu ölçüte 1982 Anayasası ilk şeklinde yer vermemiş olmakla beraber, Anayasa Mahkemesi bunu “demokratik toplum”un bir gereği sayarak bu dönemde de uygulamaya devam ediyordu (Uygun 1992: 88-90; Özbudun 1993: 83-84). “*Hakkın özü*”nün ne anlama geldiğini ise yine Anayasa Mahkemesi içtihat yoluyla belirlemiştir. Buna göre, bir temel hakkın kullanılmasını imkansızlaştıracak veya son derece zorlaştıracak kadar ileri giden bir sınırlama o hakkın özüne dokunmuş olur.

Anayasa değişikliğinin temel hakların sınırlanması na getirdiği başka bir kayıt da “*ölçülülük*” ilkesidir, haklar bu ilkeye aykırı olarak sınırlanamazlar. Anayasa’nın 13. maddesinin eski halinde ise sınırlamaların “öngöröldükleri amaç dışında kullanılamayacakları” belirtiliyordu. Gerek doktrin gerekse Anayasa Mahkemesi’nin uygulaması bu ibareyi “ölçülülük” ilkesinin başka bir anlatımını

miş gibi yorumlamıştır. Bu açıdan bakıldığında, 2001 değişikliğiyle yapılanın sadece bir tasrihten ibaret olduğu düşünülebilir. Biz bu yorumun doğru olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü, “öngöröldükleri amaç dışında kullanılamama” buyruğu doğrudan doğruya ölçülülükle ilgili değildi; burada kastedilen idare hukukundan bildiğimiz “yetki saptırması” yasağıdır. Bu haliyle hüküm yasama organının temel hakları sınırlama yetkisini kötüye kullanmasını önlemek amacı güdüyordu. Mamafih, sınırlamanın öngörülen amaca aykırı olmamasının ölçülülüğü de gözetilecek şekilde yorumlanması prensip olarak uygun olmuştur.

Ayrıca, 2001 değişikliği “laik Cumhuriyet”in gereklerini de hakların sınırlanmasında gözetilecek ilkeler arasına katmıştır. Kanaatimizce, yeni şekliyle 13. maddenin en sorunlu yanı budur. Şüphesiz, olağan bir Batı demokrasisinde olsaydı, böyle bir kayıt bireylerin haklarından yana bir güvence hükmü olarak anlaşılıp uygulanabilirdi. Bu durumda söz konusu ibare laikliğin –yukarıda ilgili bahiste açıkladığımız– özgürlükçü açılımlarını korumaya hizmet edebilirdi. Oysa Türkiye’de yakın zamanlara kadar Anayasa Mahkemesi’nin de benimsemiş olduğu resmi laiklik yorumu kişiler lehine bir güvence oluşturmaktan çok, bireylerin karşısında devleti kayıracı nitelikteydi. Öbür yandan “laik Cumhuriyet” ibaresi resmi söylemde teknik-hukuki bir terim olmaktan çok ideolojik bir referans olarak kullanılmaktadır. Her iki halde de bu ibare siyasi konjonktüre bağlı olarak yerleşik düzenin özgürlük karşıtı niteliğini takviye edecek şekilde uygulanabilir.

Nihayet, 13. maddenin ikinci cümlesi, kanun koyucunun temel hak ve hürriyetleri sınırlarken “Anayasa’nın sözüne ve ruhuna” aykırı davranmamasını gerektirmektedir. Bu cümle kanun koyucunun temel hakları

sınırlama iradesine bir sınır koymayı amaçlamaktadır, dolayısıyla bunu hak sahipleri lehine bir güvence olarak yorumlayabiliriz. Ne var ki, yürürlükteki Anayasa'nın ne "sözü" (lafzı) ne de "ruhu" kişiler için yeterli bir güvence oluşturabilir. Gerçi, Anayasa'nın lafzı yer yer kimi güvenceler içermektedir; örneğin, "Basın hürdür, sansür edilemez" diyen açık hüküm (m. 28/1) karşısında, en azından olağan dönemlerde basına "milli güvenlik" nedeniyle de olsa sansür getiren bir kanun, sınırlandırmanın başka gereklerine uygun olsa bile, sırf bu nedenle Anayasa'nın sözüne aykırı sayılıp iptal edilmek gerekir. Aynı şekilde, dernek kurma ve toplantı ve gösteri yürüyüşleri düzenleme haklarını önceden izin alma şartına bağlayan kanunlar da Anayasa'ya aykırı olur.

Bununla beraber, her temel hak için bu gibi açık-seçik güvenceler bulunmadığı gibi, temel haklarla ilgili olarak Anayasa'nın lafzında saklı –yer yer örneklerine işaret ettiğimiz– çok sayıda kısıtlama da vardır. Daha genel olarak, Anayasa'nın 2. maddesinde Cumhuriyetin nitelikleriyle ilgili olarak "başlangıçta belirtilen temel ilkeler"e yapılan atıf yüzünden, bu "ilkeler"e dayanarak pek çok hak kısıtlaması Anayasa'ya uygun sayılabilir.

Öte yandan, yapılan bütün değişikliklere rağmen, Anayasa'nın "ruhu", arkasında yatan felsefeyi açıklarken de gördüğümüz gibi, hiç de özgürlükçü değildir. Dolayısıyla, kanun koyucunun yapması muhtemel pek çok hak kısıtlaması bu Anayasa'nın ruhuna zaten uygun olacağından, 13. maddeye Anayasa'nın ruhuna dayanarak bu gibi sınırlamaları engellemek pek mümkün gözükmemektedir. Bunun tek yolu, Anayasa Mahkemesi'nin içtihadını özgürlükçü yönde değiştirmesi ve bunda karar kılmasıdır.

Anayasa'nın 13. maddesinin temel hak ve hürriyetlerden yana işleyebilecek en önemli güvencesi, haklarla ilgili sınırlamaların "demokratik toplum düzeninin gerekleri"ne aykırı olamayacaklarını buyurmasıdır. Çünkü, bu hüküm özgürlüklerden yana bir yorum geliştirmeye istekli bir yüksek mahkemenin elinde son derece işlevsel olabilir. Ne var ki, Türk Anayasa Mahkemesi bugüne kadar böyle bir isteklilik göstermiş değildir, aksine birkaç yıl öncesine kadar Anayasa Mahkemesi Anayasa'nın Başlangıç kısmında ifadesini bulan otoriter siyasi felsefeye genellikle sadık kalmıştır. Anayasa Mahkemesi artık zaman zaman özgürlükçü yönde kararlar vermekle beraber, kimi kararlarında da eski devletçi perspektife bağlılığını korumaktadır.

b. Temel Hakların Kötüye Kullanılamaması

Hakların kötüye kullanılmasının hukuk tarafından korunmayacağı hukukun evrensel ilkelerindendir. Bu nedenle, şu veya bu hakkın kötüye kullanılmasının hukuka aykırı olduğunun anayasa ve kanunlarda özel olarak belirtilmesine, prensip olarak, gerek yoktur. Buna olsa olsa kötüye kullanmaya hukuki bir müeyyide bağlanıp bağlanmayacağının ve eğer bağlanacaksa bu müeyyidenin ne olacağının belli edilmesi için ihtiyaç olabilir. Hakkın kötüye kullanılmasının müeyyidesi tazminat veya ceza şeklinde olabileceği gibi, duruma göre her ikisi de söz konusu olabilir.

Hukukta hakların *kötüye kullanılması*, başkalarının hak ve meşru çıkarlarına veya kamuya zarar veren eylemler şeklinde ortaya çıkar. Anayasa'nın 14. maddesi bu konuyu temel haklar açısından düzenlemiştir. Ancak 4709 numaralı Kanun'la yapılan değişiklikten sonra bile

bu maddedeki düzenleme evrensel anlayışa tam olarak uymamaktadır. Öyle anlaşıyor ki, bu hükmün sevk edilmesi sahici bir ihtiyacın karşılanmasından çok, Anayasa koyucunun güttüğü ideolojik amaçtan ileri gelmiştir.

Bu ideolojik amacı Anayasa'nın 14. maddesinin 1. fıkrasından çıkarabiliriz: "Anayasa'da yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve laik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz." Bu ifade tarzı kötüye kullanmayı esas itibarıyla hak sahibinin güttüğü amaç açısından tanımlamaktadır. Gerçi kötüye kullanmanın ancak bir "faaliyet" şeklinde ortaya çıkabileceği de belirtilmektedir ama yine de "kötüye kullanma"nın varlığı için bu faaliyetin yaratacağı (zararlı) sonuçlara değil de onunla güdülen amaca bakılacaktır. Daha açık bir anlatımla, 14. maddeye göre, bir temel hak kullanımı herhangi bir fiili zarar doğurmasa bile, hak sahibinin güttüğü varsayılan amaca bakarak onun kötüye kullanma sayılması mümkündür. Oysa, ortada somut bir zararın olmadığı durumda bir kişinin dış dünyaya yansıyan eylemlerinde kendini gösterenlerden başka bir amaç güttüğüne karar vermek, o kişiye harici bir irade tarafından amaç veya niyet yakıştırmak demektir.

Bunun da en önemli sonucu, 14. maddenin yasakladığı şeyin, hakkın kötüye kullanılması niteliğindeki eylemlerden ziyade, orada sayılan değerlerle bağdaşmayan veya bağdaşmadığı düşünülen düşünceler olduğudur. Başka bir ifadeyle, Bülent Tanör'ün (1991: 269) de haklı olarak dikkat çekmiş olduğu gibi, "Anayasa burada 'düşünce suçları'nın maddi unsurlarını kendi içine alarak bunları anayasallaştırmış'tır.

Öte yandan, 14. maddenin 1. fıkrasında sözde kötüye kullanmaya karşı korunan değerler Anayasa'nın ideolojik tercihleriyle yakından ilgilidir. Nitekim, kötüye kullanma kavramı "temel hak ve hürriyetleri yok etmek" dışında, önemli ölçüde ideolojik olarak tanımlanmıştır. Burada yer verilen "laik Cumhuriyet" kavramının ideolojik imalarına daha önce işaret etmiştik. Buna benzer bir durum "Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü" terimi açısından da söz konusudur. Çünkü Türkiye'de bu kavrama sadece olağan kamu otoriteleri tarafından değil, fakat mahkemeler –özel olarak Anayasa Mahkemesi– tarafından da ideolojik bir anlam yüklenmektedir. Nitekim, bu otoriteler "ülke bütünlüğü"nü yürürlükteki siyasi-idari düzenin katı merkezizetçi yapısına dokunulmazlık sağlayacak şekilde yorumlamakta, "millet bütünlüğü"nü ise toplumsal ve kültürel türdeşlik anlamında okumaktadırlar.

Sonuç olarak, Anayasa'nın 14. maddesinin birinci fıkrası, 2001 değişikliğinden sonra bile "bütün temel hakların norm alanını belirli kullanım biçimleri bakımından daralttığı" için bir genel yasaklama ve yaptırım hükmü, başka bir deyişle bir genel sınırlama kuralıdır (Uygun 1990: 71; Tanör 1991: 269; Kaboğlu 1993: 67-68).

Bu maddenin 2. fıkrası ise hem devlete hem de kişilere Anayasal hükümlerle ilgili bir yorum yasağı getirmektedir. Buna göre, "Anayasa hükümlerinden hiçbirisi, Devlete veya kişilere, Anayasa'yla tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasa'da belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz." Bu hükmün birinci kısmı öncelikle kişilere, ikinci kısmı ise yasama organına yöneliktir. Demek ki, yasama

organı temel hakları ilgili normların açıkça izin verdiğinden daha fazla sınırlama yoluna giderse, 14. maddenin 2. fıkrasına aykırı davranmış ve “kanunla düzenleme” yetkisini “kötüye kullanmış” olur. Bu arada özellikle Anayasa Mahkemesi’nin de Anayasa’yı yorumlar ve kanunların Anayasa’ya uygunluğunu denetlerken her iki noktayı da göz önünde bulundurması gerekmektedir.

c. Temel Hakların Durdurulması

Anayasa’nın 15. maddesi temel hak ve hürriyetlerin “kullanılmasının durdurulması”yla ilgili esasları düzenlemiştir. Bir hakkın kullanılmasını *durdurmak* belli bir süre için onu askıya almak, yani kullanılmasını yasaklamak demektir. Bu süre içinde kişi o hakkını yitirmez, fakat sadece onu fiilen kullanamaz. Süre bitince hak anayasal-yasal kapsamı içinde yeniden kullanılabilir hale gelir. Bu bakımdan, her ikisi de temel haklara getirilmiş birer kısıtlama olmakla beraber, hakkın “sınırlandırılması” ile “durdurulması” birbirinden farklı kavramlardır. İlkinde hakkın sadece kapsamı daralmıştır, ama hak sahibinin hakkını bu sınırlı kapsamı içinde kullanmasına bir engel yoktur. Oysa, durdurmada, kapsamına -veya “norm alanı”na- bir müdahale yapılsın ya da yapılmayın, hak verili kapsamı içinde dahi kullanılamaz.

Anayasa’nın 15. maddesinin 1. fıkrasına göre, “savaş, seferberlik veya olağanüstü hallerde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir veya bunlar için Anayasa’da öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir.” Şu halde, temel hak ve hürriyetler kamu otoriteleri tarafından keyfi olarak durdurulamaz, bu yola başvurabilmek için önce usulüne uygun olarak olağanüstü hal ilan edilmiş olması gerekir.

2017 Anayasa değişikliğiyle sıkıyönetimi kaldırılmıştır.

Öte yandan, olağanüstü halde temel haklar ihtiyaca göre kısmen veya tamamen durdurulabilir. Bu demektir ki, bu dönemlerde sadece belli bazı haklar askıya alınabileceği gibi, aşağıda belirtilecek istisnalar dışında kalan temel hakların tümünün de durdurulması mümkündür. Ayrıca, 14. maddede durdurma dışında bir de temel haklar için öngörülmüş olan anayasal güvencelere aykırı tedbirlerin alınabileceği -yani, bu güvencelerin geçici olarak kaldırılabilirliği- öngörülmüştür. Elbette, bu gibi tedbirler sadece olağanüstü hal süresince geçerlidir, olağan yönetime geçilmesiyle söz konusu güvenceler geri gelir.

Ayrıca, 15. madde gerek durdurma gerekse güvenceleri kaldırma tedbirlerine “durumun gerektirdiği ölçüde” başvurulmasını amirdir. Dolayısıyla, gözetilmesi gereken bu sınıra riayet etmeden alınacak tedbirler ölçüyü aşacağı için Anayasa’ya uygun olmayacaktır. Alınacak tedbirler bakımından “durumun gerektirdiği ölçü” olağanüstü hale geçilmesini gerektiren nedenlerin nitelik farklılığına göre farklılık gösterebilir.

Anayasa’nın 15. maddesinin 2. fıkrası olağan dışı yönetim dönemlerinde bile kanunla ve idari düzenlemelerle *dokunulamayacak* bir temel hak alanı göstermektedir. Buna göre, olağandışı dönemlerde şu beş temel hakka hiçbir biçimde dokunulamaz: yaşama hakkı (savaş hukukuna uygun öldürmeler hariç), kişi dokunulmazlığı, vicdani kanaatlerini açıklamaya zorlanamama ve bunlardan dolayı suçlanamama, suç ve cezaların geçmişi yürümezliği ve suçsuzluk karinesi.

Bu düzenlemede evrensel insan hakları bakımından dikkat çeken iki önemli nokta var. Birincisi, olağandışı

yönetime geçme nedenlerinin çok sayıda olması karşısında (m. 119/1), temel hakların askıya alınmasının neredeyse olağanlaştırılmış olduğu söylenebilir. İkinci nokta şudur: 2017 değişikliğinden sonra olağanüstü halin tipik kural-işlemleri olan “Cumhurbaşkanı kararnameleri”nin yargı denetimi dışında bırakılmış olması (m. 148/1), bu işlemlerin “durumun gerektirdiği” her türlü tedbiri içerebilmesi (m. 15/1) nedeniyle, 15. maddedeki güvenceleri önemli ölçüde etkisiz kılma potansiyeli taşımaktadır.

4. Anayasa’nın Yetki Haritası

Anayasa’da 2017 yılında yapılan bir seri değişiklik devlet sisteminin “yetki haritası”nı önemli ölçüde değişikliğe uğratmıştır. Bunların çoğu parlamenter rejimin terk edilerek “başkancı” rejime geçilmesinin mantığı sonucudur. Böylece, Anayasa’ya göre “yasama yetkisi” hala Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne (m. 7) ait olmakla beraber, “yürütme yetkisi ve görevi” münhasıran Cumhurbaşkanına (m. 8) aittir. “Yargı yetkisi” ise bağımsız ve tarafsız mahkemelere aittir.

Bütün bu devlet yetkilerinin kaynağı, 6. maddeye göre, kayıtsız şartsız “millete ait” olan egemenliktir. Ancak egemenliğin kullanımı, sahipliğinden farklı olarak, sınırsız değildir; egemenlik yetkili organlar tarafından “Anayasa’nın koyduğu esaslara göre” kullanılacaktır. Esasen hiç kimse kaynağını Anayasa’dan almayan bir yetki kullanamaz. (m. 6/2).

a. Yasama: TBMM

Anayasa’nın değişik 75. maddesine göre, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) genel oyla seçilen altı yüz milletvekilinden oluşur. On sekiz yaşını dolduran ve mil-

letvekili seçilebilmek için gerekli diğer şartları haiz olan her yurttaş milletvekili seçilebilir (m. 76/1). Hakimler ve savcılar, yüksek hakim ve savcılar, üniversite öğretim elemanları, YÖK üyeleri, memur statüsündeki kamu görevlileri ile silahlı kuvvetler mensuplarının milletvekili seçilmek üzere aday olabilmeleri için görevlerinden istifa etmeleri gerekir (m. 76/3).

Anayasa milletvekilleri ile seçmenler arasında “emredici vekalet” ilişkisi öngörmemiş, daha doğrusu bunu açıkça yasaklamıştır. Nitekim Anayasa’nın 80. maddesine göre, milletvekilleri “seçildikleri bölgeyi veya kendilerini seçenleri değil, bütün Milleti temsil ederler.” Milletvekilleri ile seçmenler arasındaki bu temsil ilişkisine “temsili vekalet” veya “siyasi vekalet” denmektedir.

TBMM seçimleri beş yılda bir ve cumhurbaşkanı seçimiyle birlikte yapılır. Ancak Meclis yasama dönemi dolmadan beşte üç çoğunlukla “erken seçim” yapılmasına karar verebileceği gibi, Cumhurbaşkanı da “seçimlerin yenilenmesi” kararı alabilir (m. 116). Her durumda cumhurbaşkanlığı seçimi de milletvekili seçimleriyle birlikte yapılır. Savaş nedeniyle seçimlerin yapılması imkansız hale gelirse, TBMM kararıyla genel seçimler bir yıl geriye bırakılabilir (m. 78/1).

Yasama dönemi içinde ihtiyaç halinde “ara seçim” de yapılır. Anayasa’nın 78. maddesinin 3. fıkrasına göre, ara seçim TBMM üyeliklerinde boşalma olması halinde ve her seçim döneminde sadece bir defa yapılır. Ara seçim yapılabilmesi için, kural olarak, genel seçimin üzerinden en az 30 ay (iki buçuk yıl) geçmiş olması gerekir. Ancak, boşalan üyelik sayısı toplam milletvekili sayısının yüzde beşine (yirmide bir= 28 milletvekilliği) ulaş-

mişsa, üç ay içinde ara seçimin yapılması zorunludur (m. 78/3). Ayrıca, bir ilin veya seçim çevresinin, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde "üyesinin kalmaması" halinde, boşalmayı takip eden doksan günden sonraki ilk Pazar günü ara seçim yapılır (m. 78/5). Mamafih, genel seçimlere bir yıl kala ara seçim yapılmaz (m. 78/4).

Anayasa'nın 79. maddesine göre, seçimleri yargı organları yönetir ve denetler. Bu yönetim ve denetim mekanizmasının başında Yüksek Seçim Kurulu vardır. Bu Kurul yedi asıl ve dört yedek üyeden oluşur. Üyelerin hepsi yüksek hakimdir.

i. Milletvekilliğiyle Bağdaşmayan İşler

Anayasa'nın 82. maddesine göre, milletvekilleri Devlet ve diğer kamu tüzel kişileri ile bunlara bağlı kuruluşlarda, bunların katıldığı teşebbüs ve ortaklıklarda, gelirleri kanunla sağlanmış kamu yararına çalışan derneklerin, Devletten yardım alan veya vergiden muaf olan vakıfların, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ile sendikal örgütlerin ve bunların katıldıkları teşebbüs ve ortaklıkların yönetim ve denetim kurullarında görev alamaz, bunların vekil olamaz, bunlardan bir taahhüt işini doğrudan veya dolaylı olarak kabul edemez, bunların temsilcilik ve hakemliğini yapamazlar. Milletvekilleri ayrıca, yürütme organının önermesine veya görevlendirmesine bağlı resmi veya özel bir iş kabul edemezler.

ii. Yasama Bağışıklıkları

Milletvekilleri, 83. maddeye göre, "yasama sorumsuzluğu" ve "yasama dokunulmazlığı" ayrıcalıklarına sahiptirler. *Yasama sorumsuzluğu*, TBMM üyelerinin Meclis'in gerek yasama gerekse denetim faaliyetlerindeki oy ve söz-

lerinden, ileri sürdükleri düşüncelerden ve bunları Meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan dolayı hiçbir biçimde sorumlu tutulamamaları demektir. Bu ayrıcalık milletvekilliği sona erdikten sonra da devam eder; yani bir kişi hakkında, vaktiyle milletvekili iken Mecliste sarfettiği sözler, verdiği oylar ve ileri sürdüğü düşüncelerden dolayı hukuki, mali ve cezai takibat yapılamaz. Bunun, Meclis'te sarfedilen sözler ve verilen oylar bakımından, bu sözlerin Meclis dışında tekrarlanması dışında hiçbir istisnası bulunmamaktadır. Buna göre, Meclis Genel Kurulu bir milletvekilinin belli bir oturumda dile getirdiği söz ve düşüncelerin dışarıda tekrarlanmamasına karar verebilir, bu durumda söz konusu milletvekili aksine hareket etmesi halinde sorumsuzluktan yararlanamaz.

Yasama dokunulmazlığı ise milletvekillerinin ceza kovuşturmasından muaf tutulmasını sağlayan bir ayrıcalıktır. Eğer bir milletvekilinin seçilmeden önce veya sonra bir suç işlediği iddia edilirse, Meclis tarafından dokunulmazlığı kaldırılmadıkça, hakkında kovuşturma yapılamaz ve özgürlüğünü kısıtlayıcı tedbirler uygulanamaz. Bu kuralın iki istisnası vardır. Birincisi, ağır cezayı gerektiren "suçüstü" halidir, bu durumdaki milletvekili için savcılar doğrudan doğruya soruşturma başlatabilirler. İkincisi, milletvekilinin işlediği iddia edilen suçun Anayasa'nın 14. maddesi kapsamındaki ("temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılması") eylemlerden olmasıdır. Ancak bu suçların kovuşturulmasına seçimden önce başlanılmış olmalıdır. Her iki halde de savcılık kovuşturmadan TBMM'ni bilgilendirmekle yükümlüdür. Bu düzenlemedeki temel sorun, hangi eylemlerin "kötüye kullanma" sayıldığıнын yasalarda gösterilmemiş olması yüzünden milletvekillerinin dokunulmazlığının güvence değerinin az olmasıdır.

Görevleriyle ilgili olmayan suçları bakımından Cumhurbaşkanı yardımcıları ile bakanlar da yasama dokunulmazlığından yararlanırlar (m. 106/10).

iii. Milletvekilliğinin Düşmesi

Anayasa'nın değişik 84. maddesine göre, milletvekilliği şu durumlarda sona erer: a) Milletvekilinin istifasının TBMM Genel Kurulu'nda kabul edilmesi, b) Milletvekilinin kesin hüküm giymesi veya kısıtlanması (mahkeme kararının Genel Kurul'a bildirilmesi üzerine), c) Milletvekilinin milletvekilliğiyle bağdaşmayan bir görev veya hizmeti sürdürmekte ısrar etmesi (Genel Kurul'un gizli oylama sonucu vereceği kararla), d) Özürsüz veya izinsiz olarak bir ay içinde toplam beş birleşime katılmaması (Genel Kurul'un üye tam sayısının salt çoğunluğunun kararıyla).

Gerek dokunulmazlığın kaldırılması gerekse mahkeme kararına bağlı olmayan milletvekilliğinin düşürülmesi kararlarının (yukarıda a, c ve d şıklarında belirtilenlerin) –Anayasa'ya, kanuna veya İçtüzüğe aykırı oldukları iddiasıyla– iptali için milletvekilleri 7 gün içinde Anayasa Mahkemesi'ne başvurabilirler. Anayasa Mahkemesi bu başvuruları 15 gün içinde karara bağlamak zorundadır.

iv. TBMM'nin Yetkisi ve İşlemleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin temel işlevi, anayasal ifadesiyle (m. 7), “yasama”dır. Yasama kanun yapma demektir. Buna elbette kanunları değiştirme ve kaldırma yetkisi ile “kanun hükmünde” olan (m. 90/5) “milletlerarası antlaşmaların onaylanmasını uygun bulma” da dahildir (m. 87). Türkiye’de “kanun” adlı kamu işlemini

Anayasa ve İçtüzük'te belirlenmiş usule uygun olarak ancak TBMM yapabilir.

Kanunlar özünde genel kurallar koyan hukuki işlemlerdir. Ancak, her kanun gerçekte “genel” nitelikte olmayabileceği gibi, kişiler için genel kurallar koyan her işlem de kanun olmayabilir. Nitekim, yürütme ve kamu idaresi de düzenleyici işlemlerle genel kurallar getirir. Bundan dolayı, Türk pozitif hukukunda bir genel düzenlemenin “kanun” olup olmadığını asıl belirleyen onun yapıcısıdır; yani bütün genel kural-işlemler değil, sadece TBMM tarafından bu ad altında usulüne uygun olarak yapılan işlemler “kanun”dur.

Kanun “TBMM kararı”ndan da farklıdır. Kanunlar TBMM tarafından Anayasa’da ve İçtüzük'te belirtilen özel yöntem çerçevesinde yapılan, genellikle kamu-yu doğrudan doğruya ilgilendiren ve yurttaşlar için hak ve yükümlülük doğuran işlemlerdir. Buna karşılık Meclis kararları (olağanüstü hal ilanının onaylanması, bir bakanın Yüce Divan’a gönderilmesi kararları gibi) kanunlar için öngörülmüş olan usule tabi değildirler ve genellikle yurttaşlar için doğrudan doğruya hukuki sonuç doğurmazlar. Ayrıca, kanunların iptali talebiyle Anayasa Mahkemesi’nde dava açılabilirken, TBMM kararları bakımından bu istisnai bir durum olup, yukarıda belirttiğimiz iki tür karara inhisar eder.

Türkiye Büyük Millet ayrıca yürütmeyi *denetleme* yetkisine sahiptir. TBMM'nin yürütmenin faaliyetlerinden bilgi edinme ve denetleme yolları yazılı soru, Meclis araştırması, genel görüşme ve Meclis soruşturmasıdır. Bunların ilk üçü esas itibarıyla Meclis'in yürütmenin faaliyetleri veya bazı ulusal sorunlar hakkında bilgi edinmesine sağlar. *Soru*, milletvekillerinin Cumhurbaşkanı

yardımcıları ve bakanlardan yazılı olarak cevaplandırılmak üzere bilgi istemeleridir. *Meclis araştırması*, Meclis'in belli bir konuda bilgi edinmek için yaptığı incelemedir (m. 98/2). Meclis bu incelemeyi kuracağı bir araştırma komisyonu aracılığıyla yapar. *Genel görüşme* ise “toplumu ve Devlet faaliyetlerini ilgilendiren belli bir konunun” TBMM Genel kurulunda görüşülmesi, müzakere edilmesidir (m. 98/3).

Meclis soruşturması ise bilgi edinmeden çok bir denetim aracıdır. Meclis soruşturması (m. 106) cumhurbaşkanı yardımcılarını ve “bakanlar”ın hem siyasi hem de –görevle ilgili suçlarından dolayı– cezai sorumluluğunun gerçekleştirilmesini sağlar. Cumhurbaşkanı yardımcılarını ve bakanlar hakkında Meclis soruşturması önergesi TBMM toplam üye sayısının salt çoğunluğu tarafından verilir, soruşturma açılabilmesi için üye tamsayısının beşte üç çoğunluğuyla ve gizli oyla karar verilmesi gerekir. Hakkında soruşturma yapılan Cumhurbaşkanı yardımcısı veya bakan ancak üye tamsayısının üçte iki çoğunluğunun kararıyla Yüce Divana gönderilebilir. Yüce Divan'da seçilmeye engel bir suçtan mahkum edilen Cumhurbaşkanı yardımcısı veya bakanın görevi sona erer. (m. 106/9)

b. Yürütme: Cumhurbaşkanı

Anayasa'nın 8. maddesine göre, “[y]ürütme yetkisi ve görevi Cumhurbaşkanı tarafından [...] kullanılır ve yerine getirilir.” Aynı kural Anayasa'nın 104/1. maddesinde de tekrarlanmıştır: “Yürütme yetkisi cumhurbaşkanına aittir.” Böylece, Türkiye'nin yeni anayasal düzeninde artık yürütme demek cumhurbaşkanı demektir.

i. Seçilmesi

Anayasa'nın 101. maddesine göre, cumhurbaşkanı beş yıllık bir süre için halk tarafından seçilir. Kırk yaşını doldurmuş ve milletvekili seçilme yeterliliğine sahip, yükseköğrenim görmüş bütün yurttaşlar cumhurbaşkanlığına aday olabilir. Bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir. Ancak, göre, “Cumhurbaşkanının ikinci döneminde Meclis tarafından seçimlerin yenilenmesine karar verilmesi halinde, görevdeki Cumhurbaşkanı bir defa daha aday olabilir.” (m. 116/3)

Cumhurbaşkanlığına siyasi parti grupları, en son yapılan genel seçimlerde toplam geçerli oyların tek başına veya birlikte en az yüzde beşini almış olan siyasi partiler ile en az yüz bin seçmen aday gösterebilir. Genel oyla yapılacak seçimde, geçerli oyların salt çoğunluğunu alan aday Cumhurbaşkanı seçilmiş olur. İlk oylamada bu çoğunluk sağlanamazsa, bu oylamayı izleyen ikinci pazar günü ikinci oylama yapılır. Bu oylamaya, ilk oylamada en çok oy almış bulunan iki aday katılır ve geçerli oyların çoğunluğunu alan aday Cumhurbaşkanı seçilmiş olur. Cumhurbaşkanı and içerek görevine başlar.

Cumhurbaşkanı seçilen kişi eğer milletvekili ise, seçilmekle birlikte bu sıfatı sona erer. Cumhurbaşkanı seçilen kişinin varsa partisiyle ilişkisini kesmesi gerekmez. Cumhurbaşkanının seçilememesi halinde cumhurbaşkanlığı seçimi yenilenir. “Seçimlerin tamamlanmaması halinde” yenisi göreve başlayınca kadar mevcut Cumhurbaşkanının görevi devam eder.

ii. Anayasal Statüsü

Anayasa'ya göre devlet sistemi içinde cumhurbaşkanının ikili bir konumu vardır; o bir yandan yürütmenin

baş yetkili ve görevlisi iken, öbür yandan devletin başı, yani devlet başkanıdır. Devlet başkanı olarak cumhurbaşkanı devleti ve milletin birliğini temsil eder; bu sıfatla “Anayasa’nın uygulanmasını, Devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını temin eder.” (Anayasa, m. 104) Burada, 2017 değişikliğinden önce olduğu gibi “gözetmek”ten değil de “temin etmek”ten söz edildiğine göre, yeni devlet sisteminin merkezinde konuşlanan cumhurbaşkanı devletin işleyişinin pasif bir gözeticisi değil, aktif bir garantörüdür. Yani cumhurbaşkanı bir bakıma bütün kamusal organ ve makamlar üzerinde vesayet yetkisine sahiptir.

Yürütme organı olarak cumhurbaşkanı hükümettir; hükümetin genel siyasetinin belirlenip uygulanması onun yetki ve sorumluluğudur. Baş yürütme yetkilisi olarak cumhurbaşkanı “Anayasa ve kanunlara uygun olarak” temel siyasetleri belirler ve bu siyasetleri yardımcılar, “bakanları” ve emri altındaki kamu idaresi aracılığıyla yürütür. Başka bir ifadeyle, Cumhurbaşkanı Devlet mekanizmasını sevk ve idare eder, kamu hizmetlerini yürütür ve yasama ile yargının dışında kalan diğer kamu işlerini yönetir.

Hükümet siyasetini oluşturan ana unsurlar olarak iç güvenlik ve kamu düzeninin sağlanması ile dış siyasetin ve millî güvenlik siyasetinin belirlenmesi öne çıkmaktadır. Cumhurbaşkanının iç güvenlik ve kamu düzeninin sağlanmasıyla ilgili önemli bir yetkisi olağanüstü hal ilan etmektir. Cumhurbaşkanı millî güvenlik siyasetinin belirlenmesinde başkan olduğu Milli Güvenlik Kurulu’ndan danışma yardımı alır.

Anayasa’nın 104. maddesinde cumhurbaşkanının

hem yürütmenin başı hem de devlet başkanı olarak yetkilerinin çoğu uzun bir liste halinde gösterilmektedir. Bu listeden anlaşıldığına göre, cumhurbaşkanının yetkisi kendi münhasır yetkisinde olan yürütme dışında, yasama ve yargı alanlarına da uzanmaktadır. Bu durum, yeni sistemde cumhurbaşkanının bütün bir devlet sistemi içim adeta bir vesayet makamı olduğunu göstermektedir.

Anayasa’nın 105. maddesine göre, TBMM’nin üye tamsayısının salt çoğunluğu tarafından cumhurbaşkanı hakkında bir suç işlediği iddiasıyla soruşturma açılması istenebilir. Soruşturma önergesi en geç bir ay içinde görüşülür, soruşturma açılabilmesi için Meclis üye tamsayısının beşte üçünün gizli oyu gerekir. Soruşturma açılması durumunda, Meclisteki siyasi partilerin güçleri oranında temsil edildikleri on beş kişilik bir komisyon tarafından soruşturma yapılır. Komisyon, soruşturma sonucunu belirten raporunu iki ay içinde Meclis Başkanlığına sunar. Cumhurbaşkanı Meclis genel Kurulu’nda suçlamaya karşı kendisini savunma hakkına sahiptir. TBMM ancak üye tamsayısının üçte ikisinin gizli oyuyla cumhurbaşkanını Yüce Divana sevk edebilir. Yüce Divanda seçilmeye engel bir suçtan mahkum edilen cumhurbaşkanının görevi sona erer. Bu arada, cumhurbaşkanı sadece görev suçları için değil işlemesi muhtemel adi suçlar için de Yüce Divan’da yargılanacaktır.

Anayasa’nın 106. maddesinin ikinci fıkrasına göre, cumhurbaşkanlığı makamının herhangi bir nedenle boşalması durumunda yenisi seçilinceye kadar cumhurbaşkanlığına cumhurbaşkanı yardımcısı vekalet eder ve cumhurbaşkanına ait yetkileri kullanır. Ayrıca cumhurbaşkanının hastalık ve yurt dışına çıkma gibi sebeplerle geçici olarak görevinden ayrılması halinde de

Cumhurbaşkanı yardımcısı Cumhurbaşkanına vekalet eder ve Cumhurbaşkanına ait yetkileri kullanır. İlk durumda “cumhurbaşkanlığı»na (makama) vekalet», ikincisinde ise “Cumhurbaşkanına vekalet” söz konusudur. Ancak, birden fazla cumhurbaşkanı yardımcısı olabileceği için, bunlardan hangisinin gerektiğinde cumhurbaşkanına vekalet edeceğinin bizzat Cumhurbaşkanı tarafından belirlenmesi gerekir.

iii. Yetki ve İşlemleri

Cumhurbaşkanının Anayasa’nın 104. maddesinde ve diğer hükümlerinde belirtilen kapsamlı yetkileri arasında -daha önce işaret ettiğimiz milli güvenlik siyasetini belirlemek ve uygulamak ile olağanüstü hal ilan etmek dışında- seçimlerin yenilenmesine karar vermek, milletlerarası antlaşmaları onaylamak ve yayımlamak, kanunları yayımlamak ve geri göndermek, Anayasa değişikliklerini halkoyuna sunmak, yüksek yargıya atamalar yapmak, Anayasa Mahkemesi’nde iptal davası açmak ve yürütmeye ilişkin konularda kararname çıkarmak yetkileri öne çıkmaktadır.

Cumhurbaşkanı Anayasa’nın değişik 119. maddesinde sayılan nedenlerle ülkenin tamamında veya bir bölgesinde altı ayı geçmemek üzere *olağanüstü hal ilan edebilir*. Olağanüstü hal ilanı kararı verildiği gün *Resmî Gazete’de* yayımlanır ve aynı gün Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin onayına sunulur, Meclis tatilde ise derhal toplantıya çağırılır. Meclis olağanüstü halin süresini kısaltabilir, uzatabilir veya olağanüstü hali kaldırabilir. Cumhurbaşkanının talebiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi her defasında dört ayı geçmemek üzere süreyi uzatabilir. Savaş hallerinde bu dört aylık süre sınırı aranmaz.

Olağanüstü hallerde vatandaşlar için getirilecek para, mal ve çalışma yükümlülükleri ile 15. madde çerçevesinde temel hak ve hürriyetlerin nasıl sınırlandırılacağı veya geçici olarak durdurulacağı, hangi hükümlerin uygulanacağı ve işlemlerin nasıl yürütüleceği kanunla düzenlenir. Olağanüstü hal yönetiminde temel hak ve özgürlükler olağan dönemlere göre daha fazla kısıtlanabilir. Bu üç şekilde olabilir: *sınırlama, yükümlülük getirme ve durdurma*.

Olağanüstü dönemlerde ayrıca cumhurbaşkanı da “kanun hükmünde”ki kararnamelerle düzenleme yapabilir (m 119/6). Olağanüstü yönetimde kamu makamları tarafından yapılan bireysel idari işlem ve eylemlere karşı yargı yolu açık olmakla beraber, mahkemelerin yürütmenin durdurulması kararı vermeleri kanunla sınırlandırılabilir (m. 125/6).

Anayasa’nın 116. maddesi cumhurbaşkanına TBMM *seçimlerinin yenilenmesine karar vermek* yetkisi tanınmıştır. Bu yetki hiçbir şarta bağlanmadığından, cumhurbaşkanı kendi siyasi takdirine göre her zaman Meclisi feshederek yeni seçimlerin yolunu açabilecektir. Milletvekili seçimleri ile cumhurbaşkanı seçiminin eş zamanlı yapılması gerektiğinden, böyle bir durumda cumhurbaşkanlığı seçimi de yenilenecektir. Bu arada cumhurbaşkanı eğer ikinci görev dönemindeyse, bu şekilde yeniden seçilmek suretiyle görev süresini de uzatmış olacaktır.

Cumhurbaşkanının *milletlerarası antlaşmaları onaylamak ve yayımlamak* yetkisi Anayasa’nın 90. maddesinde düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanı bu yetkisini TBMM’nin onaylamayı uygun bulan bir kanun çıkarma-

sına bağlıdır. Ancak, milletlerarası bir antlaşmaya dayanan uygulama antlaşmaları ile kanunun verdiği yetkiye dayanılarak yapılan ekonomik, ticari, teknik veya idari antlaşmalar bu hükümden muaftır. Ayrıca, süresi bir yılı aşmayan ekonomik, ticari ve teknik ilişkileri düzenleyen antlaşmaların, devlet maliyesine bir yük getirmemek, kişi hallerine dokunmamak ve vatandaşların yabancı ülkelerdeki mülkiyet haklarına dokunmamak şartıyla, Meclis'in bilgisine sunulması yeterlidir. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasa'ya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesi'ne başvurulamaz. "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır." (m. 90/5)

Kanunların Cumhurbaşkanınca yayımlanması Anayasa'nın 89. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre TBMM'nin kabul ettiği kanunları cumhurbaşkanı, eğer bir daha görüşülmek üzere geri göndermeyecekse, on beş gün içinde Resmi gazetede yayımlamak zorundadır. Geri gönderme gerekçeli olmalıdır. Kısmen geri gönderme durumunda Meclis sadece cumhurbaşkanınca uygun bulunmayan maddeleri görüşebilir. Meclis'in gerin gönderilen kanunu aynen kabul etmesi için üye tam sayısının çoğunluğunun oyu gerekir, bu durumda cumhurbaşkanı kanunu yayımlamak zorundadır. Meclis geri gönderilen kanunda değişiklik yaparsa cumhurbaşkanının onu tekrar geri gönderme yetkisi vardır.

Cumhurbaşkanı *Anayasa değişikliklerini halk oyuna sunabilir*. Anayasa'nın 175. maddesi birisi zorunlu, diğ-

ri ihtiyari/takdiri olan iki ayrı halk oylamasına yer vermiştir. Maddenin dördüncü fıkrasına göre, Meclisçe üye tamsayısının beşte üçü ile veya üçte ikisinden az oyla kabul edilen Anayasa değişikliği hakkındaki Kanun, Cumhurbaşkanı tarafından Meclise iade edilmediği takdirde halkoyuna sunulmak üzere *Resmi Gazete*'de yayımlanır. Cumhurbaşkanının Anayasa değişikliğini halk oyuna sunmasını önemli bir yetki kılan kendisine takdir yetkisi bırakmayan bu ihtimal değil, beşinci fıkrada öngörülen ihtiyari referandumdur. Buna göre, Meclis üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile kabul edilen Anayasa değişikliğine ilişkin kanun veya gerekli görülen maddeleri Cumhurbaşkanı tarafından halkoyuna sunulabilir. Cumhurbaşkanı karşı olduğu bir anayasa değişikliğini bu yolla engelleyebileceği gibi, taraftar olduğu bir anayasa değişikliği söz konusu olduğunda da halk oylamasından çıkacak olumlu sonucu halkın kendisine verdiği bir destek olarak lanse edebilir ve böylece popülaritesini artırabilir.

Yeni anayasal düzende cumhurbaşkanı, *yüksek mahkemelere ve Hakimler ve Savcılar Kurulu'na yapacağı kilit atamalar* sayesinde yargıyı da önemli ölçüde kendi yö-
rüngesinde tutabilecek konumdadır. Nitekim Anayasa Mahkemesi'nin 15 üyesinden 12'sini doğrudan doğruya veya dolaylı olarak cumhurbaşkanı atar (Anayasa, m. 146). Cumhurbaşkanı ayrıca Danıştay üyelerinin dörtte birini doğrudan doğruya (Anayasa, m. 155), Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı ile Başsavcı Vekilini Yargıtay Genel Kurulu'nun önereceği adaylar arasından (Anayasa, m. 154) atar. Nihayet Hakimler ve Savcılar Kurulu'nun da 13 üyesinden 4'ü cumhurbaşkanı tarafından doğrudan doğruya atanır (Anayasa, m. 159).

Cumhurbaşkanının başka bir anayasal yetkisi

*Anayasa Mahkemesi'*nde kanunlara ve Anayasa değişikliklerine karşı *iptal davası* açmaktır. Anayasa'nın 104. ve 148. maddelerine göre, cumhurbaşkanı TBMM tarafından kabul edilen kanunların tümünün veya bazı hükümlerinin Anayasa'ya şekil veya esas bakımından aykırı oldukları gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'nde iptal davası açabilir. Anayasa değişikliğinin ise sadece şekil bakımından iptalini talep edebilir. Cumhurbaşkanının bu yetkisinin önemi şuradan ileri gelmektedir: Bu sistemde nadiren de olsa Meclis'te kendisine muhalif bir çoğunluğun oyuyla bir kanunun kabul edilmesi halinde, cumhurbaşkanı uygun görmediği bu kanunu geri gönderme yoluyla da engelleyemezse, o süre içinde kanunun iptali için Anayasa Mahkemesi'ne başvurabilir.

Anayasa'nın 104. maddesine (17. fıkra) göre cumhurbaşkanı yürütmeye ilişkin konularda kararname çıkarabilir. *Cumhurbaşkanlığı kararnameleri* resmi gazetede yayımlanırlar ve yayımdan sonraki bir tarih belirtilmemişse yayımlandıkları gün yürürlüğe girerler. Cumhurbaşkanlığı kararnameleri bazı bakımlardan eski sistemdeki kanun hükmünde kararnamelere (KHK) benzemektedir. Nitekim Anayasa cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin de -önceki KHK'lar gibi- sosyal ve ekonomik haklar dışında kalan temel hakları düzenleyemeyeceğini belirtmektedir. Buna karşılık, KHK'lardan farklı olarak cumhurbaşkanı kararnamelerinin bir kanuna dayanma zorunluluğu yoktur ve temel haklarla ilgili kısıtlama hariç, kanunlarda düzenlenmemiş olan her konuda çıkarılabilirler ve parlamento denetimine tabi değildirler. Bu kararnamelerden olağanüstü halde çıkarılanlar "kanun hükmünde"dir (119/6).

Anayasa'da cumhurbaşkanlığı kararnameleriy-

le ilgili başka kısıtlamalar da öngörülmüştür. Özetle: (1) Anayasa'da münhasıran kanunla düzenlenmesi öngörülen konularda cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamaz, (2) Kanunla açıkça düzenlenen konularda cumhurbaşkanlığı kararnamesi çıkarılamaz, (3) Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile kanunların hükümlerinin çatışması durumunda kanun hükümleri uygulanır, (4) Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin aynı konuda kanun çıkarması durumunda, cumhurbaşkanlığı kararnamesi hükümsüz hale gelir. Cumhurbaşkanlığı kararnameleri bir kanuna dayanmak zorunda olmamaları, parlamento denetiminden muaf olmaları ve temel haklar hariç her konuyu düzenleyebilmeleri bakımından kısmen cumhurbaşkanının Meclis'in yasama yetkisini paylaşması sonucunu doğurmaktadır.

Cumhurbaşkanı olağanüstü yönetim döneminde de kararname çıkarabilmekle beraber, bu kararnamelerin hukuki statüsü kısmen farklıdır. Cumhurbaşkanının *olağanüstü hal kararnamelerinin* olağan dönem kararnamelerinden en önemli farkı bunların "kanun hükmünde" olmalarıdır (m 119/6). Ayrıca, bu kararnameler ancak olağanüstü halin gerekli kıldığı konularda çıkarılabilirler. Bunların olağan kararnamelerden bir farkı da sivil ve siyasal hakları da düzenleyebilecek olmalarıdır. Olağanüstü hal kararnameleri *Resmi Gazete*'de yayımlanırlar ve kural olarak aynı gün TBMM'ye sunulurlar.

Son olarak *devlet bütçesini hazırlamak* da cumhurbaşkanının bir yetkisi ve görevidir. Anayasa'nın 87. maddesine göre, "bütçe ve kesin hesap kanun tekliflerini görüşmek ve kabul etmek" TBMM'nin yetkisinde olmakla beraber, bütçe yürütme organı olan cumhurbaşkanı tarafından hazırlanıp yasama organına sunulur.

Anayasa'nın 161. maddesi Cumhurbaşkanının bütçe kanun teklifini mali yılbaşından en az yetmiş beş gün önce Meclis'e sunmasını ve teklifin Bütçe Komisyonunda ve Genel Kurul'da görüşülerek mali yılbaşına kadar karara bağlanmasını öngörmektedir. Bütçe kanunu süresinde yürürlüğe konulamazsa geçici bütçe kanunu çıkarılır.

c. Yargı: Bağımsız ve Tarafsız Mahkemeler

Yargı devletin üç temel hukuki işlevinden biridir. *Yargı işlevi*, hukuki uyuşmazlıkların bağımsız mahkemeler tarafından nihai olarak çözülmesini ifade etmektedir. Mahkemeler uyuşmazlıkları yürürlükteki hukuku somut olay ve durumlara uygulamak suretiyle çözerler. Ancak buradaki "hukuku uygulama" işini dar anlamda anlamamak gerekiyor. Bir kere, hukuk sadece (ulusal, uluslararası ve uluslararası) pozitif normları ifade etmez, bu kavrama "hukukun evrensel ilkeleri" de dahildir. Ayrıca, mahkemeler hukuku uygularken hukuki muhakemenin kendine özgü yapısı içinde hareket ederler. Bunun için de yargıçlık özel-teknik bir formasyonun kazanılmış olmasını gerektirir.

Nihayet, mahkemeler önlerine getirilen uyuşmazlıkları çözerken özel bir usul izlerler ki, bu hem iddia ve kanıtların karşılıklı olarak yarıştırılması yoluyla kişiler açısından güvence sağlar, hem de maddi hakikatin ortaya çıkmasını kolaylaştırır. Böylece, yargı(lama) tek taraflı değil, iki-taraflı işleyen bir süreçtir; suçlamaya karşı savunmanın, iddiaya karşı cevabın veya karşı iddianın getirilmesine dayanır. Uyuşmazlığın taraflarından bağımsız (yani, "tarafsız") olması sayesinde, yargıç bu diyalektik sürecin hakkaniyete en uygun sentezini üretebilecek konumdadır.

Bu özelliklerinden dolayı, yargının hukuku uygulaması başka kamu otoritelerinin –mesela kamu idaresinin– hukuku uygulamasından farklıdır. Ayrıca, bu başka makam veya mercilerin hukuku doğru olarak uygulayıp uygulamadıklarına nihai –yani son söz– olarak karar veren de yine mahkemelerdir.

Şimdi, Anayasa'da belirtilen yargıyla ilgili temel ilkeleri gözden geçirebiliriz.

i. Mahkemelerin Bağımsızlık ve Tarafsızlığı

"Yargı yetkisi, Türk Milleti adına bağımsız ve tarafsız mahkemelerce kullanılır." (Anayasa, m. 9). Anayasa'nın 138. maddesine göre, "hakimler görevlerinde bağımsızdırlar; Anayasa'ya, kanuna ve hukuka uygun olarak vicdani kanaatlerine göre hüküm verirler. Hiçbir organ, makam, merci veya kişi yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelere ve hakimlere emir ve talimat veremez, genelge gönderemez, tavsiye ve telkinde bulunamaz." Mahkemelerin herhangi bir dış etki altında kalmamaları için, Anayasa ayrıca yasama organına da görülmekte olan bir dava hakkında görüşme yapmayı yasaklamaktadır.

ii. Hakim Teminatı

Mahkemelerin burada belirtilen şekilde bağımsız olabilmeleri için, hakimlerin bazı ek güvencelere de sahip olmaları gerekir. Bunların başında görev güvencesi gelmektedir. Nitekim, Anayasa'nın 139. maddesinde hakimlerin (ve savcılarının) görevden alınamayacakları, kendi istekleri dışında erken emekli edilemeyecekleri, aylık, ödenek ve diğer özlük haklarından hiçbir surette yoksun bırakılamayacakları belirtilmiştir. Böylece, görev yaptıkları mahkeme veya kullandığı kadro kaldırılmış olsa bile,

hakim bütün bu haklarından yararlanmaya devam edecektir. Bununla beraber, hakimler, kanuni şartların varlığı halinde meslekten çıkarılabilir ve sağlık nedenleriyle görevden alınabilirler (m. 139/2). Ne var ki, aynı fıkrada bazı hakimlerin meslekte kalmalarının “uygun olmadığı”na soyut olarak karar verilebileceğinin öngörülmüş olması hakim güvencesini zedeleyebilecek bir durumdur.

Mahkemeler ve hakimlerle ilgili bu anayasal güvencelerin işlevsel olabilmesi, önemli ölçüde, onların adalet işleriyle ilgili olan bakanlığın olağan hiyerarşisi içinde örgütlenmemiş olmalarına bağlıdır. Ancak Anayasa hakimlerin kariyer işlemleriyle ve özlük haklarıyla ilgili olarak karar alma yetkisini kendisine verdiği *Hakimler ve Savcılar Kurulu*’na (m. 159) oluşturulma şekli ve Adalet Bakanının Kurulun başkanı olması nedeniyle yürütmeden bağımsız değildir. HSK’nın 2010 Anayasa değişikliği ve sonrasındaki yenden yapılandırılmış halini daha önce değerlendirmiştik.

iii. Mahkemelerin Davaya Bakmaktan Kaçınamaması

Anayasa’ya göre, “Hiçbir mahkeme, görev ve yetkisi içindeki davaya bakmaktan kaçınamaz.” (m. 36/2) Mahkemeler görevli veya yetkili olmadıkları davalara bakamaz, yani bu davalarda uyuşmazlığı çözen kararlar veremezler. Bir mahkeme eğer görevli veya yetkili değilse, duruma göre ya davayı reddeder ya da görevli veya yetkili olan mahkemeye gönderir. Yargılama hukukunda *görev* bir mahkemenin hangi tür uyuşmazlıklara bakabileceğini, *yetki* ise uyuşmazlığa bakmaya neredeki mahkemenin yetkili olduğunu belirtir. Birincisi uyuşmazlığın konusuyula, ikincisi ise mahkemenin görev yaptığı yerle ilgilidir.

Mahkemelerin görevli ve yetkili oldukları davalara bakmaktan kaçınamamaları, bir yanıyla, kişilerin hak arama özgürlüğüne sahip olmalarının bir sonucu veya karşılığıdır. Çünkü, eğer mahkemeler görevli ve yetkili oldukları davalara bakmaktan kaçınabilecek olsalardı, o zaman kişilerin “yargı mercileri önünde davacı ve davalı olarak iddia ve savunma” hakkına (m. 36/1) sahip kılmalarının bir anlamı olmazdı.

iv. Adil Yargılanma Hakkı

Anayasa’da 2001 yılında yapılan değişiklikler sırasında 36. maddenin birinci fıkrasına kişilerin adil yargılanma hakkına sahip olduklarına ilişkin bir ek yapılmıştır. *Adil bir yargılama*, her şeyden önce, hakimlerin bağımsız, tarafsız ve teminatlı olmasını gerektirir. Ayrıca, yargılama usulünün tarafların iddia ve kanıtlarını hakkıyla sunmalarına –özellikle de kendilerini yeterince savunmalarına– imkan verecek bir nitelikte olması şarttır. Keza, davanın “makul” bir sürede –yani taraflara ilave maliyetler yüklemeyecek ve süreç sonunda hakkın mahkemece teslimini fiilen etkisiz hale getirmeyecek kadar bir sürede– sonuçlandırılması da adil bir yargılama için gereklidir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne göre, adil yargılama güvencesinin önemli bir amacı, “(hak arayan) kişileri yargılama işlemlerinin sürüncemede kalmasına karşı korumak; özellikle ceza davalarında, suçlanan (yahut herhangi bir nedenle mahkeme kararı bekleyen) kişinin, uzun süre, davasının nasıl sonuçlanacağı endişesi ile yaşamasını önlemektir.” (Gölcüklü & Gözübüyük 2002: 284-85).

Adil bir yargılama şüphe yok ki *doğal yargıç* güvencesine de riayet edilmesini gerektirir. Anayasa da (m. 37/1), kişilerin “kanunen tabi olduğu mahkemeden başka bir

merci önüne çıkarılması”nı yasaklamaktadır. Mamafih, “kanuni” mahkemenin her zaman doğal mahkeme veya doğal yargıç anlamına gelmeyebileceğini de hatırdan tutmamız gerekiyor. Hukuka aykırı olarak elde edilmiş bulguların delil olarak kullanıldığı bir yargılama da adil değildir. Bu ilke Anayasa’mızda da (m. 38/6) yer almaktadır. Suçsuzluk karinesinin gözetilmediği bir yargılama da adil olarak nitelendirilemez. Anayasa’nın 38. maddesinin 4. fıkrasında da, “(s)uçluluğu hükmen sabit oluncaya kadar, kimse(nin) suçlu sayılamayacağı” belirtilmektedir. Nihayet, hakkaniyete uygun (AİHS, m. 6) bir şekilde yapılması da adil yargılamanın gerekleri arasındadır.

v. Duruşmaların Aleni ve Kararların Gerekçeli Olması

Hukukta “duruşma” (eski deyiimiyle, “murafaa”), davanın taraflarının iddialarını mahkeme önünde sözlü olarak dile getirmeleri ve yarıştırmaları anlamına gelir. Anayasa’nın 141. maddesine göre, duruşmalar kural olarak herkese açık yapılır. Ancak, “genel ahlak”ın veya “kamu güvenliği”nin zorunlu kılması durumunda davayı gören mahkeme duruşmaların kısmen veya tamamen kapalı olarak yapılmasına karar verebilir.

Yine aynı maddenin 3. fıkrası mahkeme kararlarının gerekçeli olmasını amirdir. *Gerekçe*, mahkemenin uyuşmazlığı çözen ve o somut durumda “hukuk”un ne olduğunu gösteren açıklamasıdır. Mahkeme kararlarının gerekçeli olması yargılama işinin doğası gereğidir. Çünkü, davanın her bir tarafı başlangıçta kendi iddiasında haklı olduğunu düşünür ve bu yolda birçok kanıt ileri sürer. Oysa mahkemenin kararı tarafların en azından birinin bu inancıyla uyumlu olmayabilir; özellikle de son karar (“hüküm”) genellikle uyuşmazlığı taraflardan

biri lehine sonuçlandırır. Onun için, kaybeden tarafın, buna rağmen kararı okuduğunda onun hukuka uygun ve haklı olduğuna inanması gerekir. Aksi halde mahkeme kararlarına olan güvende ciddi bir aşınma meydana gelebilir. Kararın “gerekçeli” olması esas olarak bu sakinliği önlemeye yöneliktir.

vi. Yargı Düzenleri

Yargı düzeni niteliği bakımından birbirine benzeyen hukuki uyuşmazlıklara bakan mahkemelerin oluşturduğu ve genellikle bir yüksek mahkemeyi de içine alan bir sistem ifade eder. Şimdi Türkiye’deki yargı düzenlerine göz atalım.

Adli Yargı: Özel hukuk, ceza hukuku ve iş hukuku uyuşmazlıklarına bakan mahkemelerin oluşturduğu sisteme “adli yargı” denmektedir. “Hukuk” mahkemeleri ile ceza mahkemeleri bu düzenin iki ana kolunu oluşturmaktadır. Sulh hukuk ve asliye hukuk mahkemeleri birinci gruba, sulh ceza, asliye ceza ve ağır caza mahkemeleri ise ikinci gruba girer. Ayrıca, her iki tarafta da özel görevli mahkemeler vardır; hukuk mahkemesi olarak ticaret, iş, aile ve tapu-kadastro; ceza mahkemeleri olarak da çocuk mahkemeleri gibi. Adli yargı sisteminde üst derece mahkemeleri olarak Bölge Adliye (istinaf) Mahkemeleri ve temyiz inceleme mercii olarak ta Yargıtay (Anayasa, m. 154) yer almaktadır.

İdari Yargı: Kamu idaresi birimlerinin işlem ve eylemlerinden doğan uyuşmazlıkların çözüm yeri idari yargı mahkemeleridir. İdari yargıda davalı olan daima İdare’dir. İdari yargıdaki ilk derece mahkemeleri idare ve vergi mahkemeleridir. Bu yargı düzeninin yüksek mahkemesi

konumunda olan Danıştay (Any. m. 155) da bazı uyuşmazlıklar bakımından ilk derece mahkemesidir. Davalar doğrudan doğruya ilk derece mahkemelerinde açılır; üst derece mahkemeleri ise bu mahkemelerin kararlarına karşı itiraz veya temyiz yoluyla başvurulanan mahkemelerdir. Sivil idari yargıda iki tür üst derece mahkemesi vardır: Bölge İdare Mahkemeleri ve Danıştay.

Seçim Yargısı: Anayasa'nın değişik 79. maddesine göre, milletvekili genel seçimlerinin, cumhurbaşkanı seçiminin ve anayasa değişikliklerine ilişkin halk oylamalarının hukuki denetimi yargı organları tarafından yapılır. Seçimle ilgili itirazları inceleme ve kesin karara bağlama yetkisi Yüksek Seçim Kurulu'na aittir. Yarı yargısal bir işlev görmesine ve üyelerinin tamamı yargıç olmasına rağmen YSK bir mahkeme değildir. YSK ayrıca seçimlerin düzen içinde yönetimiyle de görevlidir. Kurul'un kararları aleyhine başka bir merciye başvurulamaz.

Kamu Hesapları Yargısı: Anayasa'nın 160. maddesi genel ve katma bütçeli dairelerin bütün gelir ve giderleri ile mallarını TBMM adına "denetlemek ve sorumluların hesap ve işlemlerini kesin hükme bağlamak" görevini Sayıştay'a vermiştir. Sayıştay'ın kararlarına karşı "karar düzeltilmesi" yoluna gidilebilirse de, idari yargıya başvurulamaz. Anayasa böylece Sayıştay'ı yargısal bir görevle donatmış ve görevli olduğu konuda nihai karar mercii haline getirmiş olmakla beraber, onu Yüksek Mahkemeler arasında saymamıştır.

Uyuşmazlık Mahkemesi: Bu mahkeme aslında ne bir dava mahkemesi ne de bağımsız bir yargı düzenidir. Anayasa'ya göre (m. 158), Uyuşmazlık Mahkemesi adli ve idari yargı yerleri arasındaki görev ve hüküm uyuş-

mazlıklarını kesin olarak çözmeye yetkilidir. Bununla beraber, Anayasa Mahkemesi ile diğer mahkemeler arasındaki görev uyuşmazlıklarının çözümü Uyuşmazlık Mahkemesi'nin yetkisine girmez; bu konularda Anayasa Mahkemesi'nin kararı esas alınır.

vii. Anayasa Yargısı ve Anayasa Mahkemesi

Türkiye'de anayasa yargısı görevi Anayasa Mahkemesi'ne aittir. Ancak Mahkeme'nin başka anayasal görevleri de vardır. Anayasa yargısı başta kanunlar olmak üzere Anayasa'yla belli edilmiş hukuk normlarının Anayasa'ya uygunluğunu denetlemek ve gerekiyorsa iptal etmek işlevidir.

Oluşumu: En son 2017 Anayasa değişiklikleriyle yeniden yapılandırılmış olan Anayasa Mahkemesi özel görevli bir yüksek mahkemedir. İki bölüm ve bir genel kurul halinde çalışması öngörülen Anayasa Mahkemesi'nin on beş üyeden oluşmaktadır. Anayasa'nın 146. maddesine göre, Mahkeme'nin üyelerin üçünü, ikisi Sayıştay'ın, biri baro başkanlarının gösterecekleri adaylar arasından olmak üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi salt çoğunlukla seçer. TBMM bu seçimi gizli oylamayla yapar ve en çok üç turda tamamlar. Anayasa Mahkemesi'nin geri kalan on iki üyesini ise yüksek mahkemelerce ve Yükseköğretim Kurulu'nca gösterilen adaylar arasından Cumhurbaşkanı seçer. Cumhurbaşkanı üç üyeyi Yargıtay'ın, iki üyeyi Danıştay'ın kendi üyeleri arasından gösterecekleri adaylar arasından; üç üyeyi Yükseköğretim Kurulu'nun kendi üyesi olmayan hukukçu öğretim üyeleri arasından gösterecekleri adaylar içinden seçerek atar. Cumhurbaşkanı dört üyeyi ise üst kademe yöneticileri, serbest avukatlar, birinci sınıf ha-

kim ve savcılar ile en az beş yıl bu görevi yapmış olan Anayasa Mahkemesi raportörleri arasından doğrudan doğruya atar (m. 146/3).

Anayasa Mahkemesi üyesi olabilmek için kırk beş yaşını doldurmuş olmak, öğretim üyelerinin doçent veya profesör olması, avukatlar ile hakim ve savcılarının en az yirmi yıl mesleklerini icra etmiş olması ve kamu yöneticilerinin de en az yirmi yıl kamu hizmetinde çalışmış yüksek öğrenimli kişiler olması gerekir (m. 146/5). Anayasa Mahkemesi üyelerinin görev süresi 12 yıllı sınırlıdır, ikinci defa seçilmek mümkün değildir. Üyeler altmış beş yaşını doldurunca emekli olurlar (m. 147/1). Anayasa Mahkemesi üyeliği, ayrıca, hakimlik mesleğinden çıkarılmayı gerektiren bir suçtan dolayı hüküm giymeyle ve sağlık nedenleriyle görevini kesin olarak yapamaz duruma gelmeyle sona erer. Bir üyenin sağlık nedeniyle görevinin sona ermesine Anayasa Mahkemesi'nin kendisi salt çoğunlukla karar verir (m. 147/2).

Anayasa Mahkemesi gizli oyla ve üye tam sayısının salt çoğunluğuyla kendi üyeleri arasından dört yıl için bir Başkan ve iki Başkanvekili seçer. Bu görevlere yeniden seçilmek caizdir (m. 146/6). Mahkeme üyeleri asli görevleri dışında resmi veya özel hiçbir görev alamazlar (m. 146/7).

Anayasa Mahkemesi'nde Norm Denetimi: Anayasa'nın 148. maddesinin birinci fıkrasına göre, Anayasa Mahkemesi kanunların, olağan dönem cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin ve TBMM İçtüzüğü'nün şekil ve esas bakımlarından, Anayasa değişikliklerinin ise sadece şekil bakımından Anayasa'ya uygunluğunu denetleyebilir. Anayasa Mahkemesi'nin denetimine tabi işlem-

lere, eski dönemde çıkarılmış olup da halen yürürlükte olan kanun hükmünde kararnameler de dahildir.

Normların “esas bakımından denetimi”nin ne anlama geldiği Anayasa'da belirtilmemiştir. Bir normun “esas”ı onun düzenlediği konuyla ilgilidir; normun düzenleme alanına giren hukuki ilişkilere getirdiği değişiklikler onun konusunu oluşturur; bir temel hakkın sınırlanması, belli kişilere yeni birtakım haklar verilmesi, bir yasağın kaldırılması gibi. Mahkeme bir normun Anayasa'ya uygunluğunu bu konularda hukukun evrensel ilkelerine ve Anayasa'nın öngördüğü ölçütlere uyulup uyulmadığına göre değerlendirecektir. Bu değerlendirmede ayrıca anayasa yapmanın amacı ve demokratik bir düzendeki işlevi de göz önünde bulundurulmak durumundadır.

“Şekil bakımından denetim” ise normun dış yapısının (şeklinin) ve onun yapılmasında izlenen usulün Anayasa'ya uygun olup olmadığının incelenmesiyle ilgilidir. Mesela, “kanun”la yapılması gereken bir işlemin “karar” şeklinde yapılması ilk gereğe, kanunun oylanmasında izlenmesi gereken anayasal kuralların ihlali ikinci gereğe bir aykırılık teşkil eder. Bununla beraber, Anayasa şekle ve usule ilişkin her bozukluğu normu sakatlayacak kadar önemli görmemiştir. Nitekim, 148. maddenin 2. fıkrasına göre, son oylamanın öngörülen çoğunlukla yapılmış olması halinde diğer usulsüzlükler kanunun iptalini gerektirmemektedir. Anayasa değişikliği bakımından şekil şartına uygunluk ise biraz daha sıkı tutulmuştur. Buna göre, Anayasa değişikliklerinin denetiminde Mahkeme sadece oylama çokluğuna riayet edilip edilmediğine değil, fakat aynı zamanda teklif için gerekli çoğunluğun bulunup bulunmadığına ve değişikliğin ivedilikle görüşülüp görüşülmediğine de bakacaktır.

Anayasa Mahkemesi norm denetimini iki yolla yapar: dava yolu ve def'i yolu. Anayasa Mahkemesi'nde denetim tabi normların şekil ve esas bakımından Anayasa'ya aykırılığı iddiasıyla *iptal davası* açma hakkı (m. 150) Cumhurbaşkanına, yasama organında en fazla üyeye sahip iki siyasi parti grubuna ve TBMM üye tam sayısının en az beşte biri tutarındaki üyelere tanınmıştır. İktidarda birden fazla parti varsa dava açma hakkı en fazla üyeye sahip olan partiye aittir. Sırf şekil bakımından Anayasa'ya aykırılık nedeniyle iptal davası açma hakkı ise (m. 148/2) Cumhurbaşkanı ile TBMM üyelerinin beşte biri tutarındaki üyeye aittir. Norm denetiminde genel dava açma süresi normun yayımından itibaren 60 gün iken (m. 151), şekil aykırılığı iddiasına dayanan davaların on gün içinde açılması gerekmektedir (m. 148/2).

Anayasa Mahkemesi süresi içinde dava açılmamış olan normları ise ancak "def'i yolu" (itiraz yolu) ile denetleyebilir. Fakat def'i yoluna şekil bozukluğu iddiasıyla başvurulamaz (m. 148/2). Def'i yolunda, görülmekte olan bir davada davaya bakan mahkemenin uygulamak durumunda olduğu normu anayasaya aykırı görmesi veya davanın taraflarından birinin bu yoldaki iddiasını ciddi bulması gerekir (m. 152). Böyle bir durumda mahkeme davayı durdurarak, Anayasa'ya aykırılık sorunu hakkında karar vermesi için dosyayı Anayasa Mahkemesi'ne gönderir. Dosyanın kendisine ulaşmasından itibaren beş ay içinde Anayasa Mahkemesi kararını vermezse, dava mahkemesi önündeki uyuşmazlığı yürürlükteki hükümlere göre çözer. Ancak, Anayasa Mahkemesi'nin kararı esas hakkındaki hüküm kesinleşmeden önce gelirse, davanın önünde bulunduğu mahkeme bu karara uymak zorundadır.

Diğer Görevleri: Anayasa Mahkemesi'nin norm denetimi dışındaki görevleri ise şunlardır: a) bireysel başvuruların incelenmesi, b) siyasi partilerin mali denetimini yapmak (m. 69/3), c) siyasi partilerin kapatılmasına veya devlet yardımından yoksun bırakılmasına karar vermek (m. 69/4 ve 7), d) Yüce Divan sıfatıyla ceza yargılaması yapmak (m. 148/3), d) yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına ve milletvekilliğinin düşürülmesine yapılan itirazları karar bağlamak (m. 85), e) kendi üyeleri arasından Uyuşmazlık Mahkemesi başkanını seçmek (m. 158/2).

Anayasa'nın değişik 148. maddesine göre, Anayasa Mahkemesi'nin Yüce Divan sıfatıyla davalarına bakabileceği kişiler, 2017 değişikliğinden sonra şunlardır: Cumhurbaşkanı, TBMM başkanı, Cumhurbaşkanı yardımcısı, bakanlar, yüksek mahkemelerin başkan ve üyeleri, bu mahkemelerin başsavcıları ile Cumhuriyet başsavcı vekili, Hakimler ve Savcılar Kurulu ile Sayıştay'ın başkan ve üyeleri, genelkurmay başkanı ve -jandarma genel komutanı hariç kuvvet komutanları. Yüce Divan kararlarına karşı "yeniden inceleme" yoluna başvurulması mümkündür. Yeniden inceleme sonucu verilen kararlar kesin olup, bunlara karşı başka bir merciye başvurulamaz. Yüce Divan yargılaması ilgili kişilerin sadece görev suçlarıyla ilgilidir.

Çalışma ve Yargılama Usulü: Anayasa'nın değişik 149. maddesine göre, Anayasa Mahkemesi iki bölüm ve Genel Kurul halinde çalışır. Bölümler Başkanvekilinin başkanlığında dört üyenin katılımıyla toplanırlar. Genel Kurul ise Mahkeme Başkanının veya onun belirleyeceği Başkanvekilinin başkanlığında en az on iki üye ile toplanır. Ayrıca, bireysel başvuruların "kabul edilebilirlik" in-

celemesi için komisyonlar kurulabilir. Bölümler ve Genel Kurul salt çoğunlukla karar alırlar. Anayasa Mahkemesi görüşmeleri gizli yapılır (Kanun, m. 43).

Anayasa Mahkemesi şekil bozukluğu iddiasına dayalı iptal davalarını öncelikle inceleyip karar bağlar (m. 149/4). Siyasi partilere ilişkin dava ve başvurular, iptal davası ve itiraz başvuruları ile Yüce Divan yargılamaları Genel Kurul tarafından yapılır. Bireysel başvurular ise bölümlerce karara bağlanır (m. 149/2). Anayasa değişikliklerinin iptali ile siyasi partilerin kapatılması ve devlet yardımından yoksun bırakılmasına ilişkin kararlar toplantıya katılan üyelerin üçte iki çoğunluğuyla alınabilir (m. 149/3).

Anayasa Mahkemesi Yüce Divan sıfatıyla baktığı davalar dışındaki işleri “dosya üzerinde” inceleyerek karara bağlar. Ancak, bireysel başvurularda duruşma yapılabilir. Kamu makamları ve kişiler Mahkemenin istediği bilgi ve belgeleri vermek zorundadırlar (Kanun, m. 43). Ayrıca, Mahkeme gerekli görürse ilgilileri ve konu üzerinde bilgisi olanları çağırıp sözlü açıklamalarını da dinleyebilir. Buna karşılık, siyasi parti kapatma davalarında Anayasa Mahkemesi Cumhuriyet Başsavcısını ve hakkında kapatma davası görülmekte olan partinin savunmasını dinlemek zorundadır. İlgili siyasi parti bir vekilini de dinletebilir (m. 149/6). Mahkemenin Kuruluş Kanunu’na göre (m. 43), kamu makamları ve ilgili kişiler mahkemenin istediği bilgi ve belgeleri vermek zorundadırlar.

Mahkemenin Kararları: Anayasa Mahkemesi’nin kararları *kesindir*. Mahkeme’nin Yüce Divan sıfatıyla baktığı davalarda verdiği kararlar için ise kesinlik bu kararlara karşı yapılacak “yeniden inceleme” başvurularının

karara bağlanmasıyla gerçekleşir (m. 148/9). Bunun anlamı Anayasa Mahkemesi’nin kararlarına karşı herhangi bir kanun yolunun bulunmamasıdır. İptal kararları gerekçesi yazılmadan açıklanamaz (m. 153/1). İptal kararları geçmişe yürümez (m. 153/5), yani iptal edilen norm ancak iptal kararının *Resmî Gazete’de* yayımlanmasından sonra yürürlükten kalkar. Dolayısıyla, kanun iptal edilmeden önce, ona dayanarak yapılmış olan işlemlerin sağlığına halel gelmez.

Anayasa Mahkemesi kararlarının *genel bağlayıcılığı* vardır; yasama, yürütme ve yargı organları, idare makamları ile gerçek ve tüzel kişiler bu kararlara uymak zorundadır (m. 53/6). Anayasa Mahkemesi kararlarının bağlayıcılığı, bir normun yürürlük ve hukuki geçerliliği bakımındandır; bundan dolayı, Anayasa Mahkemesi’nin iptal ettiği bir norm hiç kimse tarafından artık uygulanamaz, iptalini reddettiği bir normu ise Mahkeme’nin kendisi dahil hiç kimse uygulamadan alıkoymaz veya uygulamaktan kaçınmaz. Bununla beraber, yasama organı Anayasa Mahkemesi’nin Anayasa’ya aykırı bulmadığı bir kanunu elbette değiştirebilir veya kaldırabilir.

Anayasa Mahkemesi bir kanun veya cumhurbaşkanlığı kararnamesini iptal ederken “kanun koyucu gibi hareketle, yeni bir uygulamaya yol açacak biçimde” karar veremez. (m. 153/2) Ancak, her iptal kararının “yeni bir uygulamaya yol açması” bu işin doğasında var olduğuna göre, Anayasa’nın asıl önlemek istediği, “kanun koyucu gibi hareket” ifadesinden de anlaşılacağı gibi, iptal kararının “pozitif yasama” niteliğinde olması ihtimalidir. Anayasa Mahkemesi “pozitif yasama” niteliğinde iptal kararı veremez, çünkü eğer iptal kararından bir hukuki boşluk doğuyorsa bunu ancak TBMM doldurabilir (m.

153/4). Onun için, bu gibi durumlarda Mahkemenin yapması gereken parlamentoya doğacak boşluğu doldurmak üzere iptal kararının yürürlüğe girmesini ertelemesidir (Gözler 2000: 980; Teziç 2003: 211-212). Nitekim, Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararının yürürlük tarihini en fazla bir yıl için sonraya bırakma veya erteleme yetkisi vardır (m. 153/3).

d. Anayasanın Değiştirilmesi

Anayasanın değiştirilmesi biraz karmaşık bir usule bağlanmıştır. Bu konuyu düzenleyen Anayasa'nın 175. maddesine göre, Anayasa değişikliği TBMM'nin üye tam sayısının en az üçte biri tarafından yazılı olarak önerilebilir. Anayasa değişikliği teklifleri TBMM Genel Kurulu'nda iki defa görüşülür (m. 175/1), yani Anayasa değişikliğinin görüşülmesinde "ivedilik" kararı alınamaz (m. 148/2).

Değişiklik teklifi gizli olarak oylanır ve Meclis üye tam sayısının en az beşte üçünün olumlu oyuyla kabul edilebilir. Eğer kabul sayısı üye tam sayısının üçte ikisinin altında ise Cumhurbaşkanı bu değişikliği bir daha görüşülmek üzere TBMM'ye geri gönderebilir. Aksi halde değişikliği halkoyuna sunulmak üzere Resmi Gazete'de yayımlamak zorundadır (*mechuri halk oylaması*).

Geri gönderilen değişiklik kanununun yeni-den aynen kabulü için Meclis'in üye tam sayısının üçte iki çoğunluğunun oyu gerekir. Bununla beraber, Cumhurbaşkanı bu değişikliği halk oylamasına götürme yetkisine sahiptir. Cumhurbaşkanının bu yetkisi Anayasa değişikliği teklifinin ilk oylamada üçte iki çoğunlukla geçmesi halinde de vardır (*ihתיyari veya takdiri halk oylaması*).

TBMM Anayasa değişikliklerinin kabul ederken, halk oylamasına gidilmesi halinde, hangi hükümlerin birlikte hangilerinin ayrı olarak oylanacağını da belirtir. Halk oylamasında bir Anayasa değişikliğinin kabul edilmesi için kullanılan geçerli oyların yarısından çoğunun kabul oyu olması gerekir.

C. SİYASİ HAYAT: 1983-2024

1. Sivil Siyasetin İlk Yılları: Sınırlı Çoğulculuk

1982 Anayasası'nın halkoylamasıyla kabul edilip yürürlüğe girmesinden sonra sivil siyasete dönüş hazırlıkları yapılmaya başlandı. Önce yeni bir Siyasi Partiler Kanunu hazırlandı, Kanunun 24 Nisan 1983'te yürürlüğe girmesiyle birlikte, daha önce Milli Güvenlik Konseyi tarafından konmuş olan siyaset yasağı kaldırılarak yeni partilerin kurulmasına izin verildi. Ancak 1980 öncesi siyasetçiler Anayasa'nın geçici 4. maddesiyle 10 yıl süreyle siyasetten yasaklandılar.

Siyasi faaliyetlerin serbest bırakılması üzerine, kısa sürede çok sayıda parti kurulduysa da bunların çoğunun 1983 seçimlerine katılmasına izin verilmedi; partiler ya doğrudan doğruya idari birer kararla kapatıldı ya da milletvekili adayları veto edildi. Yeni bir partinin kurulabilmesi için en az 30 kurucusunun MGK tarafından onaylanması gerekiyordu. Bunun nedeni, bu partilerin bir kısmının kapatılmış olan eski partilerin devamı olmaları (örneğin Büyük Türkiye Partisi ve Doğru Yol Partisi eski Adalet Partisi'nin, Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) ise CHP'nin devamı niteliğinde idi), diğer bir kısmının da eski partiler veya onların liderlerine yakın kişilerce kurulmuş olmaları idi.

Sonunda, 6 Kasım 1983'te yapılan genel seçimlere sadece Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), Halkçı Parti (HP) ve Anavatan Partisi (ANAP) katılabilir. Bunlardan, emekli bir general olan Turgut Sunalp'ın başkanlığında kurulmuş olan ve alttan alta askeri yönetim tarafından desteklenen MDP en fazla resmi "himayeye mazhar" parti görünümündeydi. Eski bir bürokrat olan Necdet Calp'ın önderliğinde kurulan *Halkçı Parti* ise CHP çizgisine çok yakın olan Kemalist bir partiydi. Seçimlere girmesine izin verilmekle beraber MGK'nın hiç tutmadığı ve seçimlerden iki gün önce Kenan Evren'in Cumhurbaşkanı sıfatıyla alenen eleştirdiği *Anavatan Partisi*'nin ise kurucu ve sürükleyici önderi 24 Ocak 1980 "ekonomik istikrar tedbirleri" programının mimarı da olan eski DPT ve Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal'dı. Turgut Özal 12 Eylül yönetimi döneminde bir süre Başbakan Yardımcısı ve "ekonomiden sorumlu" bakan olarak da görev yapmıştı.

Turgut Özal'ın partisi ANAP seçimlerden %45 oranında oyla ve açık farkla birinci çıkarak yeni TBMM'de çoğunluğu sağladı. Halkçı Parti %30 civarında oy kazanırken, askerlerin gözdesi MDP %23'lerde kalmıştı. Özal'ın seçim başarısının belirgin nedenlerinden biri, Türkiye'nin o günkü şartlarında seçmenlerin önündeki tek sivil alternatif olarak görünmesi idi. Feroz Ahmad'ın ifadesiyle, "(I)beral, anti-devletçi, anti-bürokratik bir imajı olan ve bir an önce sivil yönetime dönüleceğini vaat eden tek kişi Özal'dı (Ahmad 1994b: 266). Ayrıca, seçimlerden iki gün önce Cumhurbaşkanı Evren'in hem ANAP ve Özal'ı alenen ve sert bir şekilde eleştirmesi hem de "Milli Güvenlik Konseyi icraatını sürdürecektir bir yönetimi seçeceğinize inanıyorum" şeklindeki beyanı (Aydın & Taşkın 2014:

347) MDP'den yana tutum alması da bu imajı kuvvetlendirmişti. ANAP'ın başarısının bir diğer nedeni de, muhtemelen, "dört eğilimi birleştirdiği"ni ilan eden partisinin "şemsiye" yapısı ve eklektik ideolojisi idi. Ayrıca, o zamanki partiler arasında, retorikten çok projeciliğiyle temayüz eden ve iş yapma becerisine en yakın parti görünümünde olan da ANAP'tı. Şüphesiz, eski Adalet Partisi'nin devamı olan Doğru Yol Partisi'nin seçime sokulmaması da ANAP'ın başka bir şansydı.

Ne var ki, seçimin kesin sonucuna rağmen, generallerin Özal'a hükümet etme yetkisini devretmekte pek acelesi yoktu. MGK'nın zaten Anayasa'nın kabul edilmesinden sonra hız verdiği, yeni anayasal-hukuki düzenin temellerini takviye eden ve "(b)ugünkü anayasal, siyasal, kültürel, toplumsal, vb. yaşamı düzenleyen belli başlı yasaların hemen tamamı"nı oluşturan (Tanör 1997: 50) tedbirleri alma süreci bu bir aylık süre içinde de devam etti. Siyasi alanı düzenleyen iki önemli kanun (siyasi partiler ve seçim kanunları) da MGK tarafından bu dönemde kabul edilmişti.

Nihayet 8 Aralık'ta Cumhurbaşkanı Evren Turgut Özal'a hükümet kurma görevi verdi ve 13 Aralık'ta ilk Özal hükümeti kuruldu. Özal bu ilk döneminde başta Cumhurbaşkanı Kenan Evren olmak üzere, askeri çevrelerle uyum içinde çalışmaya, en azından onları ürkütmemeye özen gösterdi. Birinci Özal hükümeti göreve başlar başlamaz hızlı bir iktisadi liberalleşme programını uygulamaya koydu ve Türk ekonomisini "ithal ikamesi"ne dayanan kapalı bir ekonomi olmaktan çıkarmayı ve ihracata dönük hale getirmeyi esas alan bir politika izledi. Anavatan Partisi buna karşılık sosyal ve kültürel alanlarda esas olarak muhafazakar politikalar uyguladı.

Başbakan Özal silahlı kuvvetlerle ilgili olarak ta zamanla inisiyatif aldı, 1987 yılında Necdet Öztörün'un genelkurmay başkanı olmasını engelledi ve onun yerine Necip Torumtay'ın atanmasını sağladı. Daha sonraki cumhurbaşkanlığı döneminde ise, 1990 Körfez Krizi'nden yararlanarak, milli güvenlik ve savunma konularındaki liderliğini ve silahlı kuvvetlere söz geçirme gücünü pekiştirdi. Körfez Krizi ve Irak meselesinde izlediği politikadan hoşnut olmayan genelkurmay başkanı Necip Torumtay'ın istifa etmek zorunda kalması bunun bir göstergesi idi.

Anavatan Partisi'nde muhafazakar eğilimlerin güçlü olmasına rağmen, Nisan 1987'de Türkiye'nin Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na bireysel başvuru hakkını tanıyan ve Avrupa Birliği'ne tam üyelik için başvuru yapmanın da aynı parti olduğunu belirtmek gerekiyor. Özal'ın bu kısmi liberalleşme adımı ve TCK'nın 141., 142. ve 163. maddelerini kaldırmayı düşündüğü yolunda verdiği sinyaller, o zaman için "yasadışı" konumda olan yurtdışındaki bazı komünist liderleri de ümitlendirdi, Türkiye Birleşik Komünist Partisi'nin liderleri Haydar Kutlu ve Nabi Yağcı 11 Kasım'da Türkiye'ye döndüler. Ne var ki, döner dönmez de daha havaalanında tutuklandılar.¹¹⁹

Zamanla eski siyasetçilerin ANAP hükümeti üzerindeki baskısı artmaya başladı. Ancak, Özal özellikle de Demirel'in siyaset yasağının kalkmasını kendi parti çıkarları açısından uygun görmüyordu. Bu nedenle, bu sorunu çözmek için dolambaçlı ve uygunsuz bir yol bul-

du: halk oylaması. Mamafih, 1987 yılında yapılan referandumu takiben, yasaklı partiler politikaya dönmeye başladıkça Özal ve partisinin popülaritesi zamanla azalmaya başladı. Esasen ANAP için gerileme süreci daha önce başlamıştı. Nitekim, 1984 Mart'ında yapılan yerel seçimlerde ANAP'ın oy oranı %41,5'e düştü. İkinciliği, %23,5 oyla, 1983 seçimlerine girmesine izin verilmemiş olduğu için parlamento dışında olan *Sosyal Demokrasi Partisi* (SODEP) kazanırken; yine aynı nedenle parlamento dışında kalmış olan *Doğru Yol Partisi* (DYP) %13,5 oyla üçüncü parti durumuna geldi. MDP ve Halkçı Parti ise, sırasıyla, %9 ve %7 civarındaki seçmen desteğiyle yok olma sürecine girdiler. Bu, eski MSP'nin devamı olan *Refah Partisi*'nin (RP) de katılabildiği ilk seçimdi; RP sadece %4,5 oy alabilmişti.

Böylece parlamentoda temsil edilmekte olan iki parti hızla meşruluk yıpranması sürecine girdi. Nitekim bir süre sonra MDP kapanmak zorunda kaldı (Mayıs, 1986), üyelerinin çoğu ANAP'a, az bir kısmı ise DYP'ye katıldı. Ancak, 1985'in Kasım ayında Halkçı Parti ile SODEP'in *Sosyal Demokrat Halkçı Parti* (SHP) adıyla birleşmesi solda "normalleşme"yi başlatırken, sağda aynı durum gerçekleşmedi. Mamafih, karı-koca Ecevit'lerin *Demokratik Sol Parti*'sinin (DSP) kurulması soldaki dağınıklığın yine de sürüp gideceğini gösteriyordu. Nitekim, Aralık 1986'da Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin 17 milletvekili istifa ederek DSP'ye geçti.

Özal döneminin ikinci önemli olayı, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, eskiliderleringeri dönüşü oldu. Anayasa'da yapılan bir değişiklikten sonra 6 Eylül 1987'de gidilen halk oylaması sonucunda, başta Süleyman Demirel ve Bülent Ecevit olmak üzere eski liderlerin siyaset yasa-

¹¹⁹ Zürcher (1995: 415-16), bunun muhtemelen Özal'ın değil askerlerin emriyle yapılmış olduğunu ve askerlerin Özal'ın aynı yıl yapmış olduğu Genelkurmay Başkanlığı operasyonu nedeniyle ona kızgın olmasından ileri gelmiş olabileceğini ileri sürmüştür.

ğı kaldırıldı. Halk oylamasında oylar hemen hemen eşit biçimde dağılmıştı, yasakların devamı yönünde kampanya yapan Özal ve partisi bu oylamayı kıl payı bir farkla (%49,76 oyla) kaybetti. Halkoylaması sonucunda ortaya çıkan yeni şartlar ANAP'ı erken seçim kararı almaya mecbur etti. Çünkü, yasağı kalkan Demirel emaneti Hüsamettin Cindoruk'tan devralarak DYP'nin başına geçmişti. Bu arada eski CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit yasağının kalkmasının ardından DSP'nin, Erbakan RP'nin, Türkeş de Milliyetçi Çalışma Partisi'nin (MÇP) başına geçtiler.

En başta Demirel bütün siyasetini Özal ve ANAP karşıtlığı üzerine kurmuştu. Görünüşe göre, Demirel'in asıl "hasmı" vaktiyle kendisini devirip siyasetten yasaklayan cunta değil fakat, fırsatçı davranarak Adalet Partisi'nin kapatılmasının yaratmış olduğu boşluktan istifade etmekte tereddüt etmemiş olan Özal'dı. Demirel'in DYP'sinin ve kısmen İnönü'nün SHP'sinin ana propaganda teması, ANAP'ın toplumsal tabanını yitirmiş olduğu ve hatta yasaklanmış siyasetçilerin geri dönmesiyle ANAP'ın artık meşruluğunun kalmadığı iddiası idi. Özellikle Demirel bu temalar üzerine kurulu ve ANAP'a meydan okuyan yoğun bir propaganda kampanyasını ısrarla sürdürüyordu. Bu durumda Özal kendisini eski siyasetçiler ve partilerin karşısında da kanıtlama ihtiyacı duydu. Böylece erken seçimlerin yolu açılmış oldu. Esasen, 1987 halk oylamasının "yarı-yarıya" çıkan sonucu Özal ve taraftarlarını bir hayli umutlandırmıştı.

Bu şartlar altında ANAP iktidarı, zaten büyük partileri kayıran bir seçim sistemi getirmiş olan 1983 tarihli seçim kanununun bu özelliğini, seçim çevresi barajlarını yükselterek daha da katılaştırdıktan sonra 29 Kasım

1987'de seçime gitti. Seçim sisteminin bu yapısı sayesinde, oy oranı önemli ölçüde düştüğü halde (%36,3), ANAP Meclis'teki çoğunluğunu hem oran olarak hem de sayı olarak artırmayı başardı.¹²⁰ Buna karşılık Sosyal Demokrat Halkçı Parti selefi Halkçı Parti'nin 1983 seçimlerindeki oy oranının 5 puan kadar gerisinde kalmış (%30,5'ten %25'e gerilemiş), DYP ise 1984 yerel seçimlerindeki %13 olan oy oranını %19'a yükseltmişti. Buna karşılık her iki parti de seçim sistemi %10 baraj içermesi yüzünden aldıkları oylarla orantılı sayıda milletvekili elde edemediler. İlk defa seçime katılan ve oy oranı %8,5'ta kalan Ecevit'in DSP'si ile, oy oranını 1984 yerel seçimlerine göre yaklaşık üç puan artırarak %7'ye çıkaran RP genel barajın altında kalarak parlamentoya giremediler.

Aslına bakılırsa, 1987 seçim sonuçları ANAP açısından açık bir başarısızlıktı ve daha sonraki gelişmeler bunun gitgide artan bir eğilim olduğunu gösterecekti. Bu başarısızlıkta, eski liderlerin geri dönmelerinden başka, dar gelirlielerin hayat şartlarını zorlaştıran enflasyonun bir türlü geriletilememesinin ve Özal ailesi etrafında oluşmaya başlayan yolsuzluk söylentilerinin artmasının büyük etkisi vardı.

Haziran 1988'de kendisine yapılan suikast girişimi kısa bir süre için Özal'ın popülaritesini artırır gibi olduysa da, ardından gelen Mart 1989 yerel seçimleri ANAP'ın gücündeki azalma eğiliminin devam ettiğini gösterdi. Bu seçimlerde birinciliği %28 oy oranıyla SHP elde ederken, DYP %25,6'le ikinci oldu. ANAP ise %22 oy oranıyla üçüncülüğe düştü. Partisi için "felaket" denebilecek olan bu sonuca rağmen, Özal başbakanlığı

¹²⁰ Sayısal artışta, şüphesiz, TBMM üye sayısını 400'den 450'ye çıkaran 17.05.1987 tarihli Anayasa değişikliğinin de katkısı vardı.

sürdürdü, hatta yıl sonuna doğru yapılacak cumhurbaşkanlığı seçiminde aday olacağını açıkladı. Özal'ın bu kararına Demirel ve İnönü sert tepki gösterdilerse de bunun bir etkisi olmadı. Sonunda Özal 31 Ekim 1989'da sadece kendi partisinin oylarıyla cumhurbaşkanı seçilerek, 9 Kasım'da Evren'den boşalan koltuğa oturdu. Bunun üzerine muhalefet partileri –özellikle de Demirel– Özal'ı cumhurbaşkanı olarak tanımayacaklarını ve ilk seçimden sonra onu cumhurbaşkanlığından “onursuzca” indireceklerini ilan ettiler.

Özal'ın Cumhurbaşkanı seçilmesi eski partisi içinde daha önce başlamış olan hizipleşmeye ve liderlik yarışına hız ve yoğunluk kazandırdı. Özal partinin birliğini, bu hiziplerden birine açıkça mensup olmayan biriyi –o zaman Meclis Başkanı olan Yıldırım Akbulut'u– başbakan olarak atamakla sağlamaya çalıştıysa da bu “çözüm” kalıcı olmadı. Cumhurbaşkanlığı seçiminden bir süre sonra, adaylardan *Mesut Yılmaz* liderlik yarışındaki konumunu güçlendirmek üzere Dışişleri Bakanlığı'ndan 20 Şubat 1990'da ayrıldı; 15 Haziran 1991'de yapılan ANAP genel kongresinde de Genel Başkan seçildi.

ANAP'ın yeni genel başkanının “liberal” eğilimli olduğuna ilişkin yaygın bir kanaat var idiyse de, bu sıfat ona siyaset anlayışından çok muhafazakar olmayan yaşam tarzından hareketle yakıştırılmış görünüyordu. Öyle anlaşıyordu ki, Yılmaz parti içindeki konumunun teminatını, “Karadeniz hemşehriciliği” yanında, Mustafa Taşar ve Yaşar Okuyan gibi bazı eski MHP'lilerin örgütçülük tecrübelerinde görmekteydi. Yılmaz'ın iddia edilen “liberalliği”nin de tamamen bir efsane olduğu daha sonraki yıllarda iyice anlaşılabaktı. Mesut Yılmaz aslında “Mülkiye terbiyesi”nden geçmiş tipik bir “bürokratik muhafazakar”dı;

kişiliğini karakterize eden de Türkiye'de geleneksel olarak “devlet adamlığı”nın tipik göstergesi sayılan statükoyu muhafaza etme ve değişime şüpheyile bakma “hasletler”i ile, az ve ağır aksak konuşma üslubu idi.

Öte yandan Özal Cumhurbaşkanı olduktan sonra muhafazakar çizgiden gitgide uzaklaşarak liberalleşme yönünde daha belirgin adımlar atmaya başladı. Nitekim, öteden beri sosyalistlerle dindarların düşünce, din ve örgütlenme özgürlüklerine karşı sistematik olarak uygulanan baskının yasal dayanakları olarak işlev görmüş olan Türk Ceza Kanunu'nun 141., 142. ve 163. maddelerini, 12 Eylülcülerin getirmiş olduğu Kürtçe yasağını ve özgürlükleri kısıtlayıcı başka bazı yasa maddelerini, ANAP'lı milletvekilleri üstündeki kişisel nüfuzunu kullanarak Nisan 1991'de kaldırmayı başardı. Özal bundan sonra “İkinci Değişim Programı”nı ilan ederek liberalleşme yönünde bir aydın kamuoyu yaratmaya çalıştı. O kadar ki, 1991'den itibaren Özal öteden beri Türkiye'de tabu sayılan Kemalizm, resmi ideoloji, Kürt sorunu gibi birçok konunun kamu önünde tartışılmasına Cumhurbaşkanı sıfatıyla öncülük etti. Onun bu tutumunun bürokratik-muhafazakar çevrelerde ve askerler arasında hoşnutsuzluk yarattığı belliydi.¹²¹ Nitekim Özal'ın 1993 Nisan'ında ölümünden sonra söz konusu

121 Kemal Karpat Özal'ın Türkiye siyasetindeki yerini şöyle özetliyor: “Özal siyasetinin ana özellikleri, Türkiye'nin bütünlüğünü ve çeşitliliğe dayanan kimliğini muhafaza ederek, liberal bir yoldan yürüyüp ekonomik gelişmeyi esas tutarak, modernleşme ve globalleşmenin gereğine uyarak dünyaya açılmaktır.” Özal'ın başarısı “belki istemeyerek ve farkında bile olmadan, kendisinin de bir parçası olduğu elitist düzeni ve vesayet rejimini kökünden sarsan değişmelere yol açması olmuştur.” (Karpat 2012: 226, 226-227) Özal'ın Türkiye siyasetindeki yeri konusundaki farklı değerlendirmeler için bkz. Dağı & Sezal (2016).

çevreler yeni Cumhurbaşkanı Demirel'in ve Başbakan Çiller'in de katkısıyla, Türkiye siyasetini daha yakından izlemeye ve açıkça yönlendirmeye başladılar.

2. Demirel'in Dönüşü

Anavatan Partisi'ne genel başkan seçilen Mesut Yılmaz böylece otomatik olarak başbakanlığı da "hak etmiş" oluyordu. Ancak Yılmaz'ın arkasında devralmış olduğu büyük sorunların üstesinden gelebilecek ne parlamento ne de kamu oyu desteği vardı. Esasen partisi içinde de güçlü bir konumda olmayan ANAP genel başkanının tutarlı ve uygulanabilir bir programı olduğu da şüpheliydi. Bu şartlar altında Yılmaz erken seçim kararı alarak iktidarı terk etmeye ve sorumluluğu kendi üstünden atmaya karar verdi.

Genel seçimler 20 Ekim 1991'de yapıldı. Sonuç tahmin edildiği gibiydi: Seçimin galibi, oy oranını %27'ye yükselten Demirel'in DYP'siydi. ANAP'ın ülke düzeyinde genel olarak gerilediği bu seçimle bir kere daha tescil edilmiş oldu; "yeni" bir genel başkanla seçime girmesine rağmen ANAP %24 oy oranında kalmıştı. SHP ise iki buçuk yıl önce yerel seçimde elde ettiği birincilik konumunu kaybederek üçüncülüğe düştü; oyu %20 civarındaydı. Bu seçimlerin belki en dikkate değer yanı, İslamcı eğilimli Refah Partisi'nin oylarını belirgin bir şekilde artırması oldu. Erbakan'ın partisi, ittifak yaptığı Milliyetçi Çalışma Partisi'nin de katkısıyla, ülke çapında %17 civarında oy elde etmeyi başardı. Ecevit'in DSP'si ise barajı aşarak (%10,8 oranında oy almıştı) küçük bir grupla da olsa parlamentoya girmeyi başardı.

Bu sonuçlara göre, kağıt üstünde bir orta-sağ koalisyon kurulması mümkün görünüyordu. Ne var ki, gerek

Yılmaz'ın yeni dönemde muhalefette kalma stratejisi, gerekse ANAP'la DYP arasındaki rekabetin düşmanlık boyutuna varması böyle bir ihtimalin gerçekleşmesine imkan vermedi. Öte yandan, seçimler öncesinde DYP ile SHP arasında Özal karşıtlığına dayanan bir dayanışma meydana gelmişti ve her iki parti de Özal'ı cumhurbaşkanlığından "onursuzca" düşüreceklerini ilan etmişti. Bu durumda normal sonuç bu iki parti arasında bir koalisyon hükümeti kurulması idi. Öyle de oldu. DYP ile SHP'nin 20 Kasım 1991'de kurduğu, "orta sağ" ile "orta sol"u bir araya getiren koalisyon kimilerince "tarihi uzlaşma" olarak nitelendirildi; tıpkı 1974 yılındaki CHP-MSP koalisyonu için söylenmiş olduğu gibi.

DYP-SHP koalisyon hükümetinin gerek protokolünün gerekse hükümet programının ana teması, Kürt meselesiyle ilgili delaletleri de dahil olmak üzere, "demokratikleşme" olarak görünüyordu. Hatta Başbakan Demirel kamu önünde açıkça "Kürt realitesini" tanıdıklarını ilan etmişti. Ne var ki, koalisyon hükümetinin icraatı yaratılan iddialı beklentileri karşılamaktan uzaktı, yine de DYP-SHP hükümetinin birkaç konudaki icraatı anılmaya değer. DYP-SHP koalisyonu hem ceza yargılamasında kişi haklarını bir ölçüde güçlendiren 1992 CMUK değişikliğini gerçekleştirdi, hem de Tansu Çiller başbakan olduktan sonra 8 Temmuz 1993'te yapılan bir anayasa değişikliği ile radyo ve televizyonda devlet tekelini kaldırdı. Koalisyon hükümeti ayrıca 6 Şubat 1995'te Avrupa Birliği'yle *Gümrük Birliği* antlaşmasını imzaladı.

Buna karşılık, koalisyon hükümeti ne genel olarak demokratikleşme ve insan hakları alanında ne de Kürt sorununda kayda-değer iyileştirmeler yaptı. Dahası, cumhurbaşkanı Özal'ın 17 Nisan 1993'te ölümü üye-

rine Süleyman Demirel'in 16 Mayıs'ta cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra ülkedeki nispi özgürlük havası yavaş yavaş dağılmaya başladı, hatta zamanla tersine döndü. Siyasette askerin etkisi arttı, buna bağlı olarak parlamentodaki Kürt milletvekilleri üstündeki baskı da artmaya başladı.¹²² Demirel'in cumhurbaşkanı seçilmesiyle boşalan DYP genel başkanlığına 13 Haziran'da Tansu Çiller seçildi ve Başbakan olarak atandı. Bir süre sonra da Erdal İnönü SHP genel başkanlığından istifa edince 11 Eylül'de yerine Murat Karayalçın seçildi. Bu arada, Haziran 1992 tarihli bir kanunla 1980 öncesinin partilerinin yeniden açılmasına izin verilmesi üzerine *Cumhuriyet Halk Partisi* Deniz Baykal'ın önderliğinde yeniden kuruldu.

Kürt sorunu, PKK'nın 1984'ten itibaren şiddet eylemleriyle etkili olmaya başlamasıyla yeniden gündeme gelmişti ve son yıllarda pek çok göze batan baskın, katliam ve adam kaçırma eylemleriyle iyice dikkat çekmeğe başlamıştı. Bu nedenle Güneydoğu bölgelerinde olağanüstü yönetime bir türlü son verilmiyor, bu durum ise yöre halkının –kısmen PKK'ya desteğe dönüşen– hoşnutsuzluğunu artırıyordu. Bu arada parlamentoya SHP listelerinden girmiş ve bir kısmı partiden ihraç edilmiş bir kısmı da bunu protesto etmek üzere partiden ayrılmış olan Kürt milletvekilleri Haziran 1990'da *Halkın Emek Partisi*'ni (HEP) kurdular. Anayasa Mahkemesi'nin 14 Temmuz 1993'te bu patiyi kapatması üzerine, Kürt siyasi hareketi *Demokrasi Partisi*'nde (DEP) faaliyetine devam etmeye çalıştıysa da, devlet baskısı bu partinin de üzerinden eksik olmadı.

¹²² Aydın ve Taşkın (2014: 388) 1990'lı yılları "milliyetçiliğin ve derin devletin kara baharı" olarak nitelendirmektedirler.

Demirel'in cumhurbaşkanı olmasından sonra DYP'nin genel başkanlığına seçilen Çiller 1991 seçimleri öncesinde Demirel'in politikaya davet ettiği bir iktisat hocası idi ve Özal'ın politikalarını eleştirmekle ün yapmıştı. Çağdaş görünümü ve uzmanlık bilgisi nedeniyle, kamuoyunda Çiller'in Demirel'den daha liberal bir politika izleyeceği izlenimi uyanmıştı. Ancak, Çiller başbakan olur olmaz partisi içindeki eski MİT'çi ve emniyetçi kadrolarla sıkı bir dayanışma içinde ve askerlerle iş birliği içinde hareket ederek Kürt sorununda milliyetçi ve askeri tedbirlere ağırlık veren bir yol tutturdu. Böylece ordu içindeki ve sivil siyasetteki sertlik yanlıları terörle mücadelede (dolaylı olarak ta Kürt sorununda) inisiyatif ele aldılar (Aydın & Taşkın 2014: 396). Esasen, Cumhurbaşkanı Özal'ın ölümünden sonra askerler yeniden güncel politikaya müdahale etmeye başlamış ve bu arada DEP milletvekillerinin parlamentodan atılması için politikacıları cesaretlendirmişlerdi.

Sonunda bilinen 1993 operasyonu yapıldı ve Kürt milletvekilleri parlamentodan tasfiye edildi,¹²³ bilahare partileri (DEP) de 17 Haziran 1994'te Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı. Öyle görünüyordu ki, Çiller demokrathlığı ancak 1997 yazından sonra, yani asker baskısı altında hükümetten uzaklaştırıldıktan sonra yeniden hatırlayacaktı. Ertesi yıla (1994) koalisyon hükümetinin yapısında bir değişiklikle girilmişti. Eski partilerin aynı isimler altında kurulmasına 1992 yılında izin verilmesini takiben yeniden kurulan CHP ile koalisyon

¹²³ Başbakan Çiller bu hamle öncesinde, "PKK'yı Meclis'ten atacağız. Meclis'te PKK'ya tahammülümüz kalmadı" diyordu. Nitekim, 2 Mart 1993'te dört DEP milletvekilinin dokunulmazlıkları kaldırıldı ve Hatip Dicle ve Orhan Doğan polislerce yaka paça Meclisten atıldılar (Aydın & Taşkın 2014: 397, 399).

ortağı SHP Cumhuriyet Halk Partisi adı altında birleşmiş, böylece Deniz Baykal da Başbakan yardımcısı olmuştu.

Bu arada genel seçimler üçüncü defa erkene alınarak 25 Aralık 1995'te yapıldı. Seçim sonuçları tam bir sürpriz oldu ve resmi çevrelerde hoşnutsuzluk yarattı: Refah Partisi %21 oy oranıyla seçimlerden birinci parti olarak çıkmış, DYP ile ANAP %19 civarındaki oy oranlarıyla ikinciliği paylaşmışlardı. CHP açısından ise sonuç tam bir yenilgiydi; genel barajı zor geçen Baykal'ın partisi, %13 oranına ulaşan Ecevit'in DSP'sinin bile gerisinde kalmıştı. MHP ise oy patlaması yaparak %8,5 oranına yükseldiyse de, ülke barajını aşamadığı için parlamento-ya giremedi. Kapatılan DEP'in yerine 11 Mayıs 1994'te kurulmuş olan *Halkın Demokrasi Partisi* (HADEP)'in başarısı da, yapılan baskılara rağmen küçümsenecek gibi değildi, HADEP bu seçimde %4,5 nispetinde oy elde etmişti.

3. "28 Şubat Süreci"

Refah Partisi kurulduğu 1984 yılından itibaren Erbakan'ın liderliğinde seçmen tabanını adım adım genişleterek en son yapılan 24 Aralık 1995 genel seçimlerinden %21 oyla birinci parti olarak çıkmış ve 158 milletvekili kazanmıştı. Bu sonuçlara göre, yeni hükümetin normal olarak RP'nin önderliğinde kurulması gerekiyordu. Ne var ki, bu sadece "görünüş"tü, siyasi sistemin gerçek güç yapısı Erbakan'ın partisinin büyük ortağı olduğu bir hükümetin kurulmasına hoş bakmıyordu. Nitekim ANAP'ın RP ile koalisyon kurma arayışı başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun üzerine "Devlet" in ve sermaye çevrelerinin tercih ettiği DYP-ANAP koalisyonu (ANAYOL hükümeti) Mesut Yılmaz'ın başbakanlığında

kuruldu ama bu da kısa sürede yıkıldı.¹²⁴ Bu durumda geriye tek çözüm kalmıştı ve o denendi. Çiller-Erbakan görüşmeleri sonunda, 1996 Haziran DYP ile bu sefer RP arasında bir koalisyon (Refah-Yol) hükümeti kurulması sağlandı. O günkü şartlarda ortada başka bir seçenek bulunmamasına rağmen, başta büyük medya olmak üzere statükocu çevreler baştan itibaren bu hükümetin meşruluğunu tanımama eğilimi içinde oldular ve sert bir muhalefete başladılar. Göreve Necmettin Erbakan'ın Başbakanlığında başlayan "Refah-Yol" hükümetine bu nedenle hep önyargıyla bakıldı.

Refah Partisi seçimlerden önce ilan ettiği ve devletçi unsurlar içeren "Adil Düzen" programını hükümet ortağı olunca fiilen askıya almıştı. Yeni hükümetin iktisadi politikaya ilişkin performansı da tahmin edilenden daha iyi idi. Ancak, Refah-Yol'un bazı girişimleri devletçi sermayeye kabul edilemez geliyordu. Keza başta askerler olmak üzere Kemalist çevreler RP'nin "irtica"yı palazlandırdığı ve Türkiye'nin dış politikadaki geleneksel Batıcı yönelişini tersine çevirmeye çalıştığı eleştirisini yüksek sesle dillendirmeye başladılar. Bunda, Erbakan'ın ilk dış ziyaretlerini İslam ülkelerine yapmasının ve bu ziyarette Libya lideri Kaddafi tarafından küçük düşürülmesinin de payı vardı. Bu arada askerler MGK platformunu kullanarak, Cumhurbaşkanı Demirel'in de yardımıyla, hükümete politika empoze etmeye başladılar. Ocak 1997'de çıkartılan *Başbakanlık Kriz Yönetmeliği* ve askerlerin girişimiyle İsrail'le yapılan anlaşmaların Başbakan

¹²⁴ Yılmaz hükümeti Mart-Haziran 1996'da iktidarda kaldı. Yılmaz'la Çiller arasındaki rekabet yüzünden bu hükümetin ömrünün uzun olacağı beklenmiyor idiyse de, bu hükümetin gerçek yıkılış nedeni Anayasa Mahkemesi'nin hükümetin güvenoyu almış sayılmaya-acağına dair vermiş olduğu teknik-hukuki bir kararı idi.

Erbakan’a imzalatılması, gidişatın ne yönde olduğunu herkesin fark etmesini sağladığı gibi, askerlerin günlük politikada inisiyatifini ele alma konusundaki kararlılıklarını da gösteriyordu.

Görünüşe göre, bir tek Erbakan durumun kritikliği-nin farkında değildi; Erbakan askerleri hoşnut ederek ve her seferinde alttan alarak konumunu muhafaza edebileceğini zannediyordu. Ama bu taktiğin işe yaramadığı, hükümete açık bir muhtıra niteliğindeki 28 Şubat 1997 tarihli *MGK bildirisi*yle belli oldu. Bu bildiriyle MGK –açıkçası, Cumhurbaşkanı Demirel’in desteğini alan Komutanlar- aslında hükümete program dayatıyordu. Bu programın özü “irticaya karşı mücadele” idi. Askerlere ve onlar gibi düşünen diğer sözde “sivil” çevrelere göre, “irtica” göstergelerinin başında başörtülü üniversite öğrencileri geliyordu. Bu tarihten sonra hükümet iyice sıkışmış bir alanda, MGK’nın gözetim ve denetimi altında icrayı faaliyet etmeğe mahkum hale geldi. Esasen bu yumuşak darbenin bir anlamı da topluma devletin asıl sahibinin, meşruluğunu Kemalist ideolojiden alan silahlı kuvvetler olduğunu hatırlatmasıydı (Yavuz 2003: 263).

Nihayet, koalisyon protokolü gereği olarak Erbakan’ın Başbakanlığı Çiller’e devretmek niyetiyle 1997 yaz başında istifa etmesi, “Devlet”e Refah-Yol hükümetini görevden uzaklaştırmak için şekli bir gerekçe sunmuş oldu. Böylece, Cumhurbaşkanı Demirel’in de gönüllü katkılarıyla gerçekleştirilen görünüşte “anayasal” bir operasyonla Refah-Yol hükümeti Haziran 1997’de düşmüş oldu. Bunun ardından, Cumhurbaşkanı Demirel 18 Haziran’da hükümeti kurma görevini –koalisyon protokolünde öngörüldüğü gibi Tansu Çiller’e değil de Mesut Yılmaz’a verdi. Böylece Yılmaz’ın başba-

kanlığında ANAP ve DSP ile, DYP’den kopartılan milletvekillerine kurdurulan suni bir oluşum olan, Demirel’in eski “emanetçisi” Hüsamettin Cindoruk’un önderliği altındaki *Demokrat Türkiye Partisi*’nin (DTP) katılımı -ve CHP’nin dışarıdan desteği- ile Mesut Yılmaz’ın Başbakanlığında bir azınlık hükümeti kurulmuş oldu. Buna halk arasında “Anasol-D” hükümeti deniyordu. Bu tarihten 2002 seçimlerine kadar geçen süre içinde kurulan hükümetler, Findley’in deyiimiyle (2011: 357-358) “seçmenden ziyade orduyu” temsil ediyorlardı.

Medyada “post-modern darbe” olarak adlandırılan 28 Şubat Müdahalesi elbette doğrudan doğruya mermiler ve tanklarla gerçekleşen açık bir darbe değildi. “28 Şubat Dönemi” silahlı kuvvetlerin MGK eliyle dayattığı programın askeri vesayet altındaki hükümetler tarafından basının ve yargının desteğiyle uygulandığı yıllar oldu. “Laik kamuoyu”nu ve yüksek yargıyı Devlete karşı “siyasi İslam”dan ve kısmen de Kürtçülüktan kaynaklanan büyük bir tehlikenin varlığına ikna etmek için kitle haberleşme araçları ve diğer kamusal iletişim kanalları ustaca kullanıldı. Toplumun laik kesiminin desteğini kazanabilmek için silahlı kuvvetler İslam’ın kamu hayatındaki varlığını, yegane meşru hayat tarzı olarak kabul ettikleri “çağdaş” hayat tarzına bir tehdit olarak gösterdi. Askeriye bu amaçla, kamusal, hatta sivil alanı yeni ortaya çıkmakta olan İslami kimlikle ve hayat tarzıyla paylaşmaya karşı olan kadın örgütlerini, sendikaları ve iş adamları örgütlerini mobilize etmeye çalıştı (Yavuz 2003: 244-45).

“Anasol-D” azınlık hükümeti göreve geldiği andan itibaren, Başbakan Yılmaz’ın aleni açıklamalarında da ifadesini bulduğu üzere, MGK’nın kendisine çizdiği siyasi programı izlemeğe koyuldu. “28 Şubat Süreci”nde

alınan kararların uygulanması büyük ölçüde Mesut Yılmaz'ın Başbakanı olduğu Anasol-D koalisyon hükümetine düşmüştü" (Aydın & Taşkın 2014: 435). Ana düşman "irtica" idi. Yeni bir ekonomik güç olarak belirmeye başlayan "Anadolu sermayesi"nin "yeşil sermaye" olarak yaftalanması, imam-hatip okullarının "irtica odağı" oldukları ve "RP'ye eleman yetiştirdikleri" gerekçeyle budanması, bizatihi Refah Partisi'nin kapatılması ve nihayet kamu kurumlarında "irticacı avı"na çıkılması irticayla mücadele kapsamında gerçekleştirilen başlıca "görevler" idi. Bu arada, medyayı, üniversite yöneticilerini, hatta yargıyı egemen siyaset doğrultusunda "bilinçlendirmek" (yani, İslami oluşumlara karşı önyargılı hale getirmek) üzere Genelkurmay seri "brifingler" düzenledi. Vaktiyle "laikliği koruma" bahanesiyle din özgürlüklerinin baskı altına alınmasını eleştirmesiyle maruf Süleyman Demirel, bu sefer "rejim"ın Cumhurbaşkanlığı sıfatıyla bütün bu adımları hararetle destekledi, hatta hukuksuzlukları cesaretlendirdi.¹²⁵

Bu kampanya daha genel olarak da dindarların sivil özgürlüklerinin (başta ifade, örgütlenme ve toplanma özgürlüklerinin) sistematik olarak kısıtlanmasında somutlaştı. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının bir siyasi kampanya şeklinde başlattığı sürecin sonunda, Anayasa Mahkemesi "laik Cumhuriyet ilkesine aykırı eylemleri" nedeniyle 17 Ocak 1998 tarihinde Refah Partisi'ni kapattı. Parti'nin kapatılması ihtimaline karşı 17 Kasım

125 Bütün bunlar yapılırken toplumdan hiçbir muhalif ses çıkmasına da göz yumulmayacaktı; o kadar ki, 1997 yazında bu dönemde ki hukuksuzlukları ve "milli irade" düşmanlığını alenen eleştirme cesaretini gösteren tek siyasetçi olan Yeniden Doğuş Partisi lideri Hasan Celal Güzel'i tutuklamaya kadar işi ileri götürdüler. Güzel hakkında daha sonra pek çok ceza davası açıldı.

1997'de *Fazilet Partisi* kurulduysa da o da, aynı türden baskılara maruz kalmaya devam etti. Bu arada, Kayseri Belediye Başkanı Şükrü Karatepe ve İstanbul Belediye Başkanı Tayyip Erdoğan örneklerinde olduğu gibi, RP geleneğinin önde gelen yerel siyasetçileri de yargı mekanizması kullanılarak devre dışı bırakıldı.¹²⁶

Anasol-D hükümetinin 25 Kasım 1998'de güvensizlik oyuyla düşürülmesinin ardından 1999 Ocak'ında Ecevit'in başbakanlığında bir DSP azınlık hükümeti kuruldu. Bu hükümet Haziran başına kadar görevde kalacaktı. Bu arada beklenmedik bir olay Türkiye siyasetinde önemli etkiler meydana getirdi. Bu, PKK terör örgütünün lideri Abdullah Öcalan'ın yurt dışında yakalanarak Türkiye getirilmesi idi. Bu olay zamanın başbakanı Ecevit'in popülaritesini artırması yanında, ülkedeki milliyetçi dalgayı da yükselten bir gelişme oldu. Keza, Apo'nun yakalanması devlet seçkinlerine "Kürt Meselesi"nin artık bittiği yolunda propaganda yapma imkanı verdi. Onlara göre, "demokratikleşme" taleplerinin önemli bir dinamiği ortadan kalkmıştı, artık kimsenin "demokratikleşme" adı altında oyunbozanlık yapmasına gerek kalmamıştı. "İrticai" kesim ise zaten baskı altına alınmıştı ve esasen tanımı gereği özgürlük ve demokrasiyi hak etmiyordu.

28 Şubat muhtırasının sonucu olan ihlaller sadece din özgürlüklerine yönelik baskılarla da sınırlı değildir. Bu dönemde düşüncelerinden dolayı farklı ideolojik eğilimlerdeki pek çok kişi mahkum edildi veya ceza tatilleriyle baskı altına alındı. Yükseköğretim Kurulu ve üniversiteler de baskı politikasına uyum sağlamakta en

126 Tayyip Erdoğan 21 Nisan 1998'de okuduğu bir şiirle "halkı kin ve düşmanlığa tahrik ettiği" gerekçeyle, Diyarbakır Devlet Güvenlik Mahkemesi tarafından bir yıl hapis cezasına çarptırıldı.

istekli olan kurumların arasında yer aldı. Devletin “irticayla mücadele” politikasına paralel olarak, Türkiye’nin resmi Anayasa’sına ve yürürlükteki kanunlarına bile aykırı şekilde, başörtülü üniversite öğrencilerinin öğrenim özgürlükleri fiilen ellerinden alındı. Ayrıca, farklı görüşlere mensup birçok öğretim üyesi de ya üniversite öğretim üyeliğinden çıkarıldı ya da disiplin cezalarına çarptırıldı ve savcılıklara ihbar edildi.¹²⁷ YÖK Başkanı Kemal Gürüz ve İstanbul Üniversitesi Rektörü Kemal Alemdaroğlu bu baskı politikasında ön safta yer alanlar arasındaydı. Dozu nispeten azalmış olsa da öğrencilere ve öğretim üyelerine yönelik baskılar Gürüz’dan sonra YÖK Başkanı olan Erdoğan Teziç zamanında da devam etmiştir.

Askeri vesayet altındaki siyaset süreci Nisan 1999 seçimlerinden sonra da devam etti. Seçimler yoğun bir devletçi ve milliyetçi havanın bunalıcı ağırlığı altında yapıldı. Hatta Anayasa’ya açıkça aykırı olarak, Başbakan Ecevit seçimlere müdahale niteliğinde bir *Genelge* yayımlayarak seçmenlerin iradesini baskı altına alınmaya yeltendi: Yurttaşları kapatılan Refah Partisi’nin yerine kurulmuş olan Fazilet Partisi’ne oy vermekten caydırmaya çalışıyordu. Bu hava içinde yapılan seçimlerden iki devletçi-milliyetçi parti galip çıktılar; MHP ve DSP sırasıyla %22 ve %18 oranında oy aldılar. Bu sefer MHP’nin başında, Alparslan Türkeş’in 1996’da ölümü üzerine bu göreve seçilmiş olan Devlet Bahçeli vardı. Fazilet Partisi ise %15 civarında oyla üçüncü parti oldu. ANAP %13, DYP %12 oranında oy alarak genel barajı zor aştılar. Deniz Baykal’ın CHP’si ise %8,7 oyla barajın altında kaldı.

¹²⁷ Bu satırların yazar da yazı ve konuşmalarıyla baskılara karşı çıktığı için ceza davaları ve disiplin soruşturmalarıyla susturulmaya çalışılan yurttaşlardan biriydi.

Nisan 1999 seçimleri 28 Şubat Süreci’nin bunalıcı havasına son veremedi, esasen seçimler sonuçlarıyla birlikte tam da bu sürecin eseri idi. Ama yine de seçimlerin galipleri olan MHP ve DSP’nin milletvekili sayıları toplamı birlikte hükümet kurmalarına yetmiyordu, üçüncü bir ortağa ihtiyaçları vardı. Ne var ki, aynen 1995 seçimleri sonrasındaki RP’nin durumunda olduğu gibi, ortak arayışında bu sefer FP’nin adı geçmiyordu. Sonunda DSP ve MHP Mesut Yılmaz’ın ANAP’ını da yanlarına alarak Mayıs 1999 sonu itibarıyla bir koalisyon hükümeti kurdular. Ecevit’in Başbakanı olduğu yeni hükümet 28 Şubat politikalarına sadık kalacağını çeşitli vesilelerle belli etmiş olduğu için, kendisine ait bir programı da yoktu. Esasen hükümet içinde birçok konuda uyum sağlamak da zor oluyordu. Ancak, koalisyon ortaklarından DSP ve MHP’nin – özellikle bu sonuncusunun– iktidar açlığı hükümetin her şeye rağmen ayakta kalmasını sağlayabilirdi. Yılmaz’ın da kişisel kariyerini sürdürmesi, her ne şekilde olursa olsun iktidardan bir biçimde pay almaya devam etmesine bağlıydı.

Bu hükümetin en kötü performansı ekonomi alanında ortaya çıktı. O kadar ki, art arda gelen krizler 2001 başlarında IMF ve ABD destekli bir teknisyenin hükümete bakan olarak dahil edilip ekonominin patronluğunun kendisine emanet edilmesiyle sonuçlandı. Ekonominin yeni patronu Kemal Derviş’in hazırladığı ekonomik program ana hatları itibarıyla “liberal” bir programdı; ekonominin siyasi sistemin rant mekanizmalarının bir havuzu olmaktan çıkarılmasını ve iktisadi dinamiklerin özerkleşmesini sağlamayı amaçlıyordu. Ne var ki, cari sistemin rant mekanizmalarından nemalanmak konusunda aşırı istekli olan MHP bu durumdan hiç

de hoşnut değildi. Bununla beraber, ekonominin siyasetten özerkleştirilmesi çabaları bürokratik devletçiliğin gerilemesine hizmet edecek yönde de gerçekleşmiyor, hatta bir yönüyle silahlı kuvvetlerin sistem içindeki etkisini artırmaya yarıyordu. Nitekim yeni oluşturulan sözde bağımız kurullara asker üyelerin de yerleştirilmesi hiç unutulmuyordu. Esasen, yeni hükümetin icraatı genel olarak da silahlı kuvvetlerin sistemin belirleyici aktörü haline gelmesini sağlamıştı; yasama organında genellikle MGK kaynaklı “hükümet tasarıları” neredeyse görüşmesiz-tartışmasız bir biçimde kanunlaşıyor ve MGK’yı “devlet içinde devlet” haline getiren birçok düzenleme alttan alta hukukileştiriliyordu.

Nisan 1999 seçimlerinin en azından başlangıçta demokratikleşme yönünde bir açılım sağlamadığının önemli bir göstergesi de, seçimlerin hemen ardından Fazilet Partisi hakkında kapatma davası açılmasıdır. Cumhuriyet Başsavcısı’nın dava açma iradesini pekiştiren bir olay seçimlerden hemen sonra yaşanmıştı. Fazilet Partisi’nden İstanbul milletvekili seçilen Merve Kavakçı ant içme töreni için toplanan Meclis oturumuna başörtüsüyle katılma -Ecevit’in deyimiyle- “cüreti” göstermişti. Sonunda Kavakçı’nın, “millet”in kendisine verdiği temsil yetkisini kullanması engellendi ve bilahare vatandaşlıktan çıkarıldı.

Fazilet Partisi hakkında Mayıs 1999’da açılan kapatma davasını Anayasa Mahkemesi ancak Haziran 2001’de sonuçlandırdı ve tamamen hukuk dışı, keyfi bir kararla partiyi kapattı. Kapatma nedeni, doğru dürüst faaliyet bile yapamamış olan FP’nin sözüm ona “laiklik karşıtı eylemlerin odağı haline gelmiş olması” idi. Mahkemenin kararına göre, Fazilet Partisi’nin odak

haline gelmesine neden olan ve dolayısıyla milletvekilliği düşürülenler arasında partinin milletvekillerinden Nazlı Ilıcak da vardı. Mahkeme’nin Ilıcak’ı “laiklik karşıtı” olarak nitelenmesi tam bir ironi idi. Ancak Ilıcak’ın milletvekilliğinin düşürülmesinin asıl nedeni onun 28 Şubat rejimi nezdindeki diğer “suçları” idi: Başörtülü Merve Kavakçı’yı Meclis’teki ant içme törenine katılmaya cesaretlendiren ve Meclis’te ona refakat eden Nazlı Ilıcak’tı. Ayrıca kendisi 28 Şubat rejiminin hukuksuz uygulamalarına muhalefet etmesiyle ünlüydü.

Fazilet Partisi’nin kapatılmasının ardından, parti içinde zaten bölünmüş olan kanatlar ayrı ayrı hareket etmeye başladılar. Kendilerine “gelenekçiler” denen Erbakan ekibi Recai Kutan’ın genel başkanlığında 19 Temmuz’da *Saadet Partisi*’ni kurdu. Eski İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Tayyip Erdoğan ile Refah-Yol hükümetinin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül’ün öncülük ettikleri “yenilikçiler” grubu ise 14 Ağustos 2001’de *Adalet ve Kalkınma Partisi*’ni kurdular. Böylece, vaktiyle 1974 affı üzerine patlak veren kısmi kopuş bir yana bırakılırsa, “Milli Görüş”çü siyaset çizgisi tarihinde ilk defa ciddi anlamda parçalanmış oluyordu.

Seçimler sonrasında oluşturulan Ecevit başbakanlığındaki yeni hükümet döneminde meydana gelen en önemli gelişmelerden birisi de Aralık 1999’da Helsinki’de yaptığı toplantıda Avrupa Birliği Zirvesi’nin Türkiye’nin tam üye adaylığını resmen kabul etmesi oldu. Ancak bunun için Türkiye’nin AB’ye uyumun (özel olarak da “Kopenhag Kriterleri”nin) gerektirdiği köklü değişiklikleri nasıl gerçekleştireceğine dair bir program sunması gerekiyordu. Türkiye bir süre sonra Avrupa Birliği Uyum Programı’nı (*Ulusal Program*) açıkladı.

Ancak, *Ulusal Program* bütünü itibariyle son derece ümit kırıcı idi. Programda yer alan vaatlerin tamamına yakını belirsiz ve mütereddit bir ifadeyle kaleme alınmıştı, yapılması vaat edilen her iyileştirmeler için –yürürlükteki Anayasa’nın mantığına paralel– kayıtlar ve rezervlere yer verilmişti. Esasen o tarihten sonra devletin anlayış ve işleyişinde hiçbir olumlu değişme olmadığı gibi, 2001 Anayasa değişiklikleri hariç tutulursa, demokrasiyi ve temel özgürlüklerin güvencelerini zayıflatan yeni adımlar atmaktan da geri kalınmadı.

Bu dönemin tek olumlu katkısı, partiler arası uzlaşma yoluyla yapılan 2001 *Anayasa değişiklikleri* oldu. Çoğu temel haklar rejimiyle ilgili olan bu değişiklikler, içerdiği kimi sorunlu yanlara rağmen, anayasal düzende özgürlükçü yönde bir açılım sağladı ve böylelikle ardından gelecek olan başka iyileştirmelerin de yolunu açmış oldu.

Bu arada 2000 yılı baharında Cumhurbaşkanı Demirel’in görev süresinin sona ermesi yaklaşıncaya yeni cumhurbaşkanının kim olacağı sorunu gündeme gelmişti. Ecevit’in başkanlığındaki koalisyon hükümetine göre, ülkenin bir krize sürüklenmemesinin tek yolu Demirel’in yeniden cumhurbaşkanı seçilmesi idi. Ancak bunun için de Anayasa’nın değiştirilmesi ve aynı kişinin iki dönem cumhurbaşkanı seçilebilmesinin sağlanması gerekiyordu. Ne var ki, hükümet ortaklarının bu amaçla giriştikleri anayasa değişikliği TBMM’den geçmedi. Bunun üzerine hükümet yeni bir aday üzerinde anlaştı, yeni cumhurbaşkanı adayı Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer’di. Sezer’in adaylığı başta ana muhalefet partisi Fazilet olmak üzere muhalefet tarafından da desteklendi ve Sezer Mayıs ayı başında üçüncü turda salt çoğunlukla cumhurbaşkanı seçildi.

Türk kamuoyunda bilinen ve temayüz etmiş hukukçulardan biri olmamasına rağmen, Sezer’in adaylığının yaygın bir destek bulması Anayasa Mahkemesi Başkanı iken yaptığı törensel konuşmaları nedeniyle kendisinin hukuk devleti ve demokratikleşme yönündeki muhtemel açılımlara katkı yapacağı yolundaki beklentilerdi. Ancak, bu beklentiler gerçekleşmedi. Nitekim, başlardaki bir-iki biçimsel çıkışı dışında, Sezer’in resmi ideolojiye ve bürokratik yönetim geleneğine bağlı tipik bir bürokrat olduğu kısa zamanda ortaya çıktı. Sezer 28 Şubat Sürecinin etkilerinden Türkiye siyasetini kurtarmak yönünde herhangi bir çaba içine girmediği gibi, esasen kendisinin böyle bir kaygısı da olmadığı zamanla daha iyi anlaşıldı. Tam aksine, sonraki gelişmeler Cumhurbaşkanı Sezer’in ideolojik statükoyla gayet uyumlu olduğunu gösterdi.

Buna karşılık, özellikle 28 Şubat 1997 sonrasında kimi sivil toplum oluşumları ve inisiyatifleri bütün baskılara rağmen insan hakları, hukuk devleti ve demokratikleşme yolunda önemli çıkışlar yaptılar. Bunlar arasında özellikle *İnsan Hakları Derneği*, *Mazlum-Der* ve *Liberal Düşünce Topluluğu* dikkat çekti. Başlangıçta ideolojik kaygıları daha belirgin olan sosyalist eğilimli *İnsan Hakları Derneği* ile İslami duyarlılıklardan beslenen *Mazlum-Der* zamanla “insan hakları” davasının oldukça tarafsız takipçilerine dönüştüler ve uluslararası insan hakları kamuoyunun da muhatap aldığı kuruluşlar haline geldiler. Türkiye’de liberal fikriyatın ve liberal-demokratik kurumların teşviki amacıyla Kazım Berzeg, Mustafa Erdoğan ve Atila Yayla’nın öncülüğünde 1992 yılı sonunda kurulmuş olan *Liberal Düşünce Topluluğu* da 28 Şubat Süreci’nde liberal-demokratik ideallerin canlı

tutulması çabasına ara vermedi ve askeri vesayet rejimini tutarlı olarak eleştirmeye devam etti.¹²⁸ Bu arada, Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı'nın organizatörlüğünde 1998'den itibaren "Abant Platformu" adı altında yapılan tartışmalı toplantılar serisi de ülkenin farklı dünya görüşü ve ideolojik yönelimleriyle bilinen yüzlerce aydınının bir araya gelmesine ve ülkenin temel sorunları hakkında uzlaşma metinleri hazırlamalarına aracılık etti.

Bu dönemde resmi şahsiyetler arasında özgürlükçü-demokratik hassasiyetleri ile ön plana çıkan az sayıda isimden biri de Yargıtay Başkanı Sami Selçuk oldu. Selçuk, Yargıtay Başkanlığı'na seçilmesinden sonra art arda üç yıl (1999, 2000 ve 2001) adli yıl açılış törenlerinde yaptığı konuşmalarda, genel Atatürkçü çerçeve dışına çıkmadan hukukun üstünlüğü ve demokrasi ideallerine vurgu yaptı ve yerleşik düzenin kimi fikri dayanaklarını eleştirdi.

4. Erdoğan-Gül İkilisi İktidarda

Türkiye'nin gidişatını önemli ölçüde değişikliğe uğratan siyasi olay Kasım 2002'de yapılan erken genel seçimler oldu. Bu seçimlerin en belirgin figürü aynı yıl kurulmuş olan *Adalet ve Kalkınma Partisi*'ydi. Fazilet Partisi'nin 2001 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasından sonra, yukarıda belirtildiği gibi, parti içinde "Yenilikçiler" olarak anılan büyükçe bir grup 14 Ağustos 2001'de Recep Tayyip Erdoğan ve Abdullah Gül'ün öncülüğünde *Adalet ve Kalkınma Partisi*'ni (AKP) kurmuş-

tu. Buna karşılık, Necmettin Erbakan'a bağlı "gelenekçi" ekip ise daha önce Saadet Partisi'ni kurmuş ve partinin başına yeniden Recai Kutan getirilmişti.

İslami siyaset geleneğinin "Yenilikçiler"inin partisi olan AKP'yi "gelenekçi" Saadet Partisi'nden ayıran temel nokta, dini siyasetin temel referansı olmaktan çıkarmak iddiası ve Erbakan'ın liderliğinin reddi idi. Böylece Adalet ve Kalkınma Partisi kendisini İslamcı değil fakat "muhafazakar-demokrat" bir parti olarak takdim ediyordu. Ne var ki gerek devlet seçkinleri gerekse büyük medya Erdoğan ve arkadaşlarının eski İslamcı siyaset anlayışlarını terk ettikleri ne ilişkin açıklamalarını başlangıçta inandırıcı bulmadılar. Onun için, Kasım 2002 seçimlerinden hükümet kurabilecek çoğunluğu elde ederek galip çıkmasına rağmen AKP'nin ve özellikle de onun genel başkanı Erdoğan'ın yeni konumunu kabullenmek istemediler.¹²⁹ Fakat zamanla, siyasal İslamdan muhafazakar-demokratlığa döndüğü varsayılan bir parti olarak AKP'nin "laiklerle İslamcılar arasındaki uçurumu kapatarak Türkiye'de demokrasinin güçlenmesine katkı sunacağına" (Findley 2011: 359) daha fazla inanılmaya başladı.

Kasım 2002 seçimlerinin başka bir sonucu da DYP ve ANAP gibi orta-sağ partilerin ve CHP dışındaki orta solun bu seçimde neredeyse tasfiyeye uğraması oldu. Gerçekten de 80'li ve 90'li yıllara damgasını vurmuş olan bu iki "orta sağ" parti ile, 1999 seçimlerinde bek-

¹²⁸ Ancak öncelikle 2013 yılında patlak veren Gezi Olayları ve sonrasında AKP iktidarının gitgide otoriterleşmesi karşısında ortaya çıkan tutum farklılığı Topluluğun kurucularından Mustafa Erdoğan ve Kazım Berzeg'in ayrılarak Bican Şahin, Veli Kondak, Erdal Türkkan ve İhsan Dağı'yla birlikte 2014 Ağustos'unda Özgürlük Araştırmaları Demeği'ni kurmalarına yol açtı.

¹²⁹ Hatta Tayyip Erdoğan'ın milletvekili seçilmesi yargı kararıyla engellendi. Erdoğan ancak Siirt seçimlerinin yenilenmesi sonucunda milletvekili seçilerek 2003 Nisan'ında Başbakanlık koltuğuna oturabildi. Bu ara dönemde Başbakanlık görevini partinin ikinci adamı konumundaki Abdullah Gül üstlenmişti.

lenmedik bir başarı elde eden Ecevit'in DSP'si 2002 Kasım'ında seçim barajının altında kalarak parlamento'ya hiç temsilci gönderemediler. Özellikle DSP ve ANAP'ın seçimden büyük yara alarak çıkmalarının arkasında, çok büyük ihtimalle, bu iki partinin 28 Şubat rejimiyle neredeyse özdeşleşmiş olmaları yatıyordu. Bunun gibi, 1999 seçimlerindeki sürpriz başarısından sonra 28 Şubat rejimiyle uzlaşmayı tercih etmiş olan MHP de bu seçimlerde umduğunu bulamadı ve barajın altında kaldı. DSP'nin büyük oranda oy kaybetmesinin ise CHP'nin bu seçimde barajı aşarak parlamentoya girebilmesinde büyük bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Adalet ve Kalkınma Partisi iktidara geldikten sonra Avrupa Birliği'ne tam üyelik çalışmalarına hız verdi, Kıbrıs sorununun çözümü için inisiyatif aldı ve daha önce Kemal Derviş'in başlatmış olduğu reformların mantığına sadık kalan bir ekonomik program izledi. Anayasal ve yasal değişikliklerle ulusal mevzuatın Avrupa Birliği müktesebatına uyumlu hale getirilmesinde mesafe alan AKP ekonomik bakımdan da enflasyonun önemli ölçüde düşürülmesini ve Türk para sınır nispi istikrarını sağlamayı başardı. Açıkladı ki, Erdoğan ve Gül'ün partisinin AB ile uyumlu bir demokratikleşme çabası içine girmesi "sistem"le olan sorunlarıyla baş etme konusunda kendisine hatırı sayılır bir avantaj sağlayacaktı. Buna karşılık, iktidarının bu ilk döneminde AKP Kıbrıs meselesinin nihai çözümünü, büyük ölçüde kendi elinde olmayan nedenlerle, sağlayamadı. Bu arada AKP iktidarı YÖK düzeninin oligarşik yapısına dokunmaktan kaçındı.

AKP'nin 2002 seçimlerini takip eden ilk dönemi gerek Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne uyumu gerekse özgür-

leşme ve demokratikleşme yolunda atılan –başta anayasa değişiklikleri olmak üzere– önemli adımlara sahne oldu. Nitekim 2004 sonunda AB Konseyi Türkiye'nin müzakere sürecinin başlatılması için gereken siyasal kriterleri karşıladığına karar verdi ve Türkiye için bir Müzakere Çerçeve Belgesi hazırlayarak Ekim 2005'te AB ile tam üyelik görüşmelerinin başlaması sağlandı.

Ancak, 2008 yılından itibaren partinin özgürlük ve demokrasi yönelimli performansında ciddi bir düşüş yaşandı. Bunda partinin kendi içinden kaynaklanan engeller yanında, hatta onlardan da fazla, partinin dışındaki faktörler etkili oldu. Ayrıca, bütün dünyayı saran genel ekonomik kriz de Erdoğan ve ekibinin işini zorlaştırıyordu.

Bu arada, iktidarının kabaca 2008'e kadar süren ilk döneminde, Adalet ve Kalkınma Partisi başta üniversitelerdeki başörtüsü yasağının kaldırılması ve imam-hatip mezunlarının üniversiteye girişteki dezavantajlı konumlarının düzeltilmesi gibi kimi hak ve özgürlük taleplerini karşılayamadı. AKP daha genel olarak, dindar-muhafazakar kesimlerin onur ve statü bakımından eşit vatandaşlar olarak kabul görme talebini karşılayamadı. Sürekli olarak "kurumlar arası uzlaşma"nın orta ya çıkmasını, yani devlet içindeki dengelerin kendisinden yana değişmesini bekledi. Erdoğan ve ekibinin "kurumlararası uzlaşma"dan neyi kastettiği belliydi: AKP'nin bunları yapabilmek için askeri vesayetin geriletilmesine ihtiyacı vardı.

Gerçi, 2007 seçimlerinden büyük bir başarıyla çıkması AKP'lilere bu sorunların aşılması konusunda bir ölçüde cesaret vermişti. Nitekim, 22 Temmuz'da yapı-

lan bu seçimlerde AKP oylarını ciddi nispette artırarak %46,5'e yükseltti ve 341 milletvekilliği kazandı.¹³⁰ Bu başarının yarattığı kendine güven havası içinde AKP başörtüsü sorununu anayasa değişikliği yoluyla çözmeye kalktıysa da, ana muhalefet partisi CHP ile Anayasa Mahkemesi'nin işbirliğinin ve silahlı kuvvetlerin rahatsızlığını belli etmesinin sonucu olarak, bu girişiminde başarısız oldu. Böylece AKP sistem-içi güç dengelerinin henüz beklediği ölçüde değişmediğini de görmüş oldu. Üstelik, silahlı kuvvetlerin sivil denetimi yolunda hükümetin kat etmiş olduğu nispi mesafeye rağmen böyle oldu. Öte yandan, Başbakan Erdoğan daha önce de YÖK'ü kaldırmak yerine, yaptığı atamalarla onu kendi kontrol altına alma yolunu seçmişti.

Silahlı kuvvetler her ne kadar artık siyasete doğrudan doğruya karışmıyor görünüyor idiyse de, generaller Atatürkçülük referanslı laiklik ve milliyetçilik eksenli geleneksel "kırmızı çizgileri"ni terk etmeye hazır olmadıklarını her fırsatta belli ediyorlardı. Bunlardan biri de zamanın genelkurmay başkanının, Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanı adayı olmasını laikliğe aykırı bulan 27 Nisan tarihli meşhur çıkışı¹³¹ idi. AKP Cumhurbaşkanı Ahmet Sezer'in görev süresinin dolmasıyla boşalan cumhurbaşkanlığı için adayının Abdullah Gül olduğunu 24 Nisan 2007'de açıklamış, 27 Nisan'da yapılan ilk tur oylamada da Gül 357 oy almıştı. Ne var ki, CHP'nin yaptığı başvuru üzerine Anayasa Mahkemesi ilk tur oy-

lamanın geçersiz olduğuna karar verince Gül'ün cumhurbaşkanı seçilmesi engellenmiş oldu. AKP bu sorunu ancak Temmuz ayında yapılan seçimlerde gücünü artırmasının ardından aşabildi ve Gül'ün 28 Ağustos'ta cumhurbaşkanı seçilmesini sağladı. Ama bu arada 21 Ekim 2007 tarihli referandumla onaylanan bir anayasa değişikliğiyle, daha sonraki seçimlerde cumhurbaşkanının genel oyla halk tarafından seçilmesinin yolu açıldı.

Erdoğan'ın "kurumlararası uzlaşma" dediği şeye yanaşmak istemeyenler arasında yargı da vardı. Esasen yargı sadece AKP'ye değil, genel olarak demokratikleşme reformlarına da baştan beri kararlılıkla direnmekteydi. Özellikle yüksek yargı birçok özgürleştirici adımı yargısal kararlarla bloke etmesinin yanında, reform karşıtı tutumunu zaman zaman kamuya hitap eden bildirimler veya törensel konuşmalar aracılığıyla da göstermekten çekinmedi.

Nitekim Anayasa Mahkemesi hem cumhurbaşkanı seçimi sürecini bloke eden ünlü "367 kararı"yla hem de başörtüsünü serbestleştirmeye dönük anayasa değişikliğini iptal eden kararıyla AKP'ye "geçit vermemeye" konusunda gayet kararlı davrandı. Öte yandan, AKP'ye karşı açılan kapatma davası üzerine verdiği 30 Temmuz 2008 tarihli kararında, Partiyi kapatmamakla beraber onu "laiklik karşıtı eylemlerin odağı" olarak nitelemek suretiyle onun değişimci iradesine büyük bir darbe vurdu. Bu darbeden, AKP'nin 2007 seçimlerinde halka vaat etmiş olduğu "sivil anayasa" girişimi de payını aldı. Bu girişimin engellenmesinde, şüphesiz, muhalefet partilerinin, büyük medyanın, Barolar Birliği gibi kimi korporatist kuruluşların ve bazı akademiklerin de etkisi oldu.

¹³⁰ Bu seçimde CHP oylarını bir önceki seçime göre %1,5 artışla %21'e çıkarırken, %14 oy alan MHP seçmen tabanını neredeyse ikiye katladı ve yeniden parlamentoya girdi.

¹³¹ Genelkurmay Başkanı Büyükanıt bu görüşünü 27 Nisan 2007'de Genelkurmayın internet sitesine koyduğu bir metinle açıkladığı için buna "27 Nisan Muhtırası" denmiştir.

Bu dönemde statükocu güçlerin AKP'ye ve genel olarak reform girişimlerine karşı çıkması sadece yasal-hukuki görünümlü çıkışlarda değil, fakat illegal yoldan hükümeti devirme hazırlıklarında da kendisini gösterdi. Gerçekten de daha 2003 yılından beri hükümeti devirmek üzere ordu içinde ve dışında illegal yapılanmalar oluşmaya başlamıştı. Esasen, silahlı kuvvetlerin içinde darbe hazırlığı yapan örgütlenmelerin 2003'ten beri faal olduğu hükümetin de bilgisi dahilindeydi. Haziran 2007'de Ümraniye'de bir evde saklanmış vaziyette patlayıcı mühimmatın bulunması üzerine başlatılan "Ergenekon" soruşturmaları dolayısıyla daha sonra kamuoyu da bunu öğrenecekti (Aydın & Taşkın 2014: 475).

Bütün bu faktörler yüzünden AKP'nin başlangıçtaki değişimci iradesi gitgide zayıfladı. Bununla beraber, AKP iktidarının hükümetin 2009 yazında art arda gelen demokratikleşme çabaları havayı birdenbire değiştirdi. Önce askeri yargının alanını daraltan yasal düzenlemeler, ardından Ergenekon soruşturmasını akamete uğratmaya dönük yargı kaynaklı girişimlere hükümetin direnmesi ve nihayet "Kürt Açılımı"nın başlatılması hükümetin demokratik çevrelerdeki kamusal imajını bir süreliğine yeniden güçlendirdi.

Ne var ki, hükümet Kürt sorununu demokratik siyaset yoluyla çözmeyi amaçladığı izlenimi veren bu girişimden kısa süre sonra caydı. Hükümetin bilgisi dahilinde başlatılan KCK soruşturmaları çerçevesinde yapılan tutuklamalar yoluyla Kürt siyasi hareketi baskı altına alındı. KCK soruşturmalarının başladığı 2009 baharından 2013 yılına kadar, aralarında belediye başkanları ve parti (BDP) yöneticilerinin de bulunduğu binden fazla kişi tutuklandı. AKP hükümeti Kürt sorununu görü-

nüşe göre barışçı-demokratik yoldan çözme girişimini 2012 sonunda yeniden canlandırdı. Bu süreçte Mart 2013 Nevruz'u vesilesiyle Öcalan'ın çözüm süreciyle ilgili mektubunun Diyarbakır'da okunmasıyla silahlı çatışmada ateşkes sağlandı (Aydın & Taşkın 2014: 486, 490). Ancak PKK'nın yeniden silaha başvurmasının da etkisiyle, Kasım 2015 seçimlerinden sonra barış süreci görünüşe göre Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın inisiyatifiyle tamamen sonlandırıldı. Böylece, Kürt siyasi hareketinin şiddet yoluyla bastırılmasına ilişkin geleneksel anlayışa geri dönmüş oldu.

5. Çoğunlukçu Otoriterliğe Gidiş

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 22 Temmuz 2007'de ikinci defa kazandığı seçimlerden sonra reformcu iradesini yitirmeye başladığını belirtmiştik. Daha önce Genelkurmay Başkanı'nın iktidar partisine yönelik "27 Nisan Muhtırası" olarak bilinen çıkışı AKP'nin bu seçimlerde oylarını artırmaya yaramıştı. Gerçi, seçim sonuçları Erdoğan yönetiminin cumhurbaşkanının genel oyla seçilmesini sağlayan anayasa değişikliğini geçirmesini ve Abdullah Gül'ü cumhurbaşkanı seçmesini (2007) sağladı. Bu olay ayrıca AKP'nin askeri vesayeti tasfiye etme yönündeki kararlılığını da artırdı (Özbudun 2014: 199-200). Ergenekon soruşturmaları ve ardından gelen "Balyoz" davaları bu süreçte ortaya çıkmıştı.

AKP iktidarının bu ikinci döneminde yaptığı en önemli atılım 2010 Anayasa değişikliği paketinin kabulünü ve referandum yoluyla halk tarafından onaylanmasını sağlamak oldu. Daha önce 2009'da yapılmış olan diğer yasal düzenlemelerle birlikte, böylece silahlı kuvvetler AKP iktidarının önünde engel olmaktan çıktı;

YÖK ise hükümetle zaten “uyumlu” çalışmaya alışmıştı. Ardından gelen Haziran 2011 seçimlerinden AKP daha da güçlenerek çıkınca kendine olan güveni iyice arttı ve buna bağlı olarak “çoğunlukçu” eğilimleri de güçlendi (Özbudun 2014: 205 vd.; Özbudun 2015: 110 vd.). Bu seçimde AKP oy oranının %50’ye yükseltirken, Kemal Kılıçdaroğlu’nun genel başkanlığı altındaki CHP %26, Devlet Bahçeli’nin MHP’si ise %13 oy aldı. Artık Erdoğan’ın partisinin bir süredir seslendirdiği yeni “sivil anayasa” vaadini yerine getirmesine de kendisi açısından gerek kalmamıştı.

Nitekim, 2011 seçimlerinden sonra AKP, yanlış bir “milli irade” anlayışının da etkisiyle, anayasal-demokratik meşruluk anlayışından sapmaya başladı. Anayasa ve hukuk fikrini tahrip eden, özgürlük ve çoğulculuk karşıtı bir yola girdi. Kendi temsil ettiği toplumsal kesimin muhafazakar değerlerini bütün bir toplumun ortak ethosu olarak vazeden bu otoriter yönelime, 2013 Mayıs’ında patlak veren “Gezi Olayları”ndan başlayarak yer yer polis gücünün hoyratça kullanılması da eklendi. Öte yandan, önemli bir kısmı doğrudan doğruya hükümetin kontrolü altında bulunduğu, geri kalanları ise eleştiri ve muhalefete cesaret edemeyecek derecede çeşitli türden baskılarla sindirilmiş olduğu için, medyanın da hükümetten bağımsız olarak hareket etme ve onun hatalarını teşhir etme kabiliyeti kalmamıştır.

Yine 2013 yılının sonunda, polisin bazı bakanların da karıştığı iddia edilen bir dizi rüşvet ve yolsuzluk soruşturmasını başlatması (17-25 Aralık sendromu) Erdoğan iktidarının hukukun üstünlüğünden sapma yolundaki kararlılığını daha da artırdı ve giderek hukukun askıya almasıyla sonuçlanacak bir sürecin başlama-

sına yol açtı. Erdoğan yolsuzluk soruşturmalarını Gülen Cemaati tarafından kendi iktidarına yöneltilmiş bir darbe girişimi olarak niteleyerek, bunu güvenlik güçlerinde partizan kadrolaşmaya ve hükümetle koordineli çalışacak bir yargı sistemi oluşturmaya gitmek için bir bahane olarak kullandı. Bu süreçte, bir yandan Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu’nun 2010 Anayasa değişikliğiyle sağlanmış olan çoğulcu yapısını ortadan kaldırıp onu iktidarın denetimine alan Anayasa’ya aykırı yasal düzenlemeler de yapıldı. Öbür yandan da hükümete yönelik eleştiri ve muhalefeti yargı yoluyla süratli bir şekilde etkisizleştirmek için hükümetle uyumlu çalışacak kapalı devre bir sulh ceza mahkemeleri sistemi kuruldu. Bunları hükümetin Yargıtay ve Danıştay’ı denetim altına alma girişimi izledi; yapılan yasal düzenlemelerle bu mahkemelerin daire ve üye sayıları artırılarak bu kadrolara AKP iktidarıyla uyumlu olacağı umulan kişiler atandı.

Bu arada, ifade ve basın özgürlüğü gitgide baskı altına alındı. İlgili-ilgisiz her eleştirel beyana karşı “cumhurbaşkanına hakaret” edildiği iddiasıyla açılan davalar yoluyla muhalif gazeteciler ve akademisyenler susturulmaya başladı. Eleştirel medyayı susturma çabasının öncelikli hedefi Fethullah Gülen cemaatine yakın gazete ve televizyonlar ile buralarda çalışan gazeteciler oldu. Bu meyanda 2015 yılı içinde İpek Medya Grubu’na ve *Zaman* gazetesine el kondu, bunların yönetici ve yazarları hakkında ceza davaları açıldı. Bu gidişin zirve noktasını, bütün bir Cemaatin “terör örgütü” olarak ilan edilmesi ve yargı yoluyla sindirilmesi oluşturdu. Bu arada, 2014 yılında çıkarılan ve Milli İstihbarat Teşkilatı’nın yapısını ve görevlerini yeniden düzenleyen Kanunla Türkiye’yi güvenlik ve istihbarat devletine dönüştürme yolunda önemli bir adım atıldı.

Türkiye’de bütün bunlar olurken düzenli olarak seçimler yapılmakla beraber, 2014 yılından itibaren yapılan seçimlerin “serbest” ve “rekabetçi” olma özellikleri gitgide zayıflamış ve yok olma noktasına yaklaşmıştır. Bu seçimler hükümet kontrolünden bağımsız bir medya sektörünün neredeyse kalmadığı, sadece gazetelerin ve özel televizyonların çoğunun değil, devletin haber ajansı ve televizyonlarının da iktidar partisinin propaganda aracı gibi çalıştıkları, dahası ihanet olarak görülen iktidarı eleştirmenin ve ona muhalefet etmenin yargı yoluyla susturulduğu, liberal-demokratik bir rejim için son derece elverişsiz olan şartlar altında yapılmıştır.

AKP iktidarının otoriterleşmesi yönündeki önemli bir aşamayı Tayyip Erdoğan’ın 2014 yılında genel oyla cumhurbaşkanı seçilmesi oluşturmuştur. Bu olay bir önceki Cumhurbaşkanı ve AKP’nin kinci adamı olan Abdullah Gül’ün siyasi kariyerinin de, parti içindeki etkin varlığının da sonu anlamına geliyordu. Partinin genel başkanı Erdoğan 2011’den itibaren başta AKP’nin kurucu ekibinde yer alanları olmak üzere Partide etki sahibi olan diğer şahsiyetleri de zaten tasfiye etmişti. Bu sürecin sonunda AKP Tayyip Erdoğan’ın partisi, Türkiye’nin rejimi de bir tek-adam yönetimi haline gelecekti.

Tayyip Erdoğan’ın cumhurbaşkanlığı uygulaması onun nasıl bir rejim arayışı içinde olduğunu gösteriyordu. Cumhurbaşkanı Erdoğan halk tarafından seçilmiş olduğu için, yürürlükteki Anayasa’nın bu makam için öngördüğü çerçeveye bağlı kalmayacağını bazan kapalı bazen de açıkça olarak ifade etti ve buna göre de hareket etti. Erdoğan nitekim Anayasa’ya aykırı olarak eski partisiyle bağını koparmadığı gibi, cumhurbaşkanı sıfatıyla hareket ettiği çoğu durumda da tarafsızlığın gereklerine uy-

madı. Bu arada partisindeki nüfuzuna dayanarak hükümeti kendisine bağımlı hale getirmeye çalıştı. Bu arada, 2015 ve 2016’da iki defa Adalet ve Kalkınma Partisi’nin genel başkanını fiilen belirledi. Erdoğan’ın bu davranışının onun başkancı rejime geçme projesini hayata geçirme yönünde attığı bir adım olduğu belliydi. Bu şekilde gelişen noktada, 2016 yaz başı itibarıyla Türkiye’nin siyasi sistemi Batılı liberal-demokratik rejim ve hukuk devleti standartlarından fazlasıyla uzaklaşmış durumdaydı.

6. Darbe Girişimi ve Olağanüstü Hal Yönetimi

Tayyip Erdoğan genel oyla seçilmiş cumhurbaşkanı olmanın anayasal ve anayasa-ötesi avantajlarını da kullanmak suretiyle, zamanla sadece AKP’de değil bütün devlet sistemi içinde de tek adam olma yoluna girmişti. Daha sonraki bazı gelişmeler Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın bu niyetini tam olarak gerçekleştirmesini kolaylaştırdı. Nitekim 15 Temmuz 2016’da patlak veren askeri darbe girişiminin bastırılması, ardından ilan edilen “olağanüstü hal”in de yardımıyla, Erdoğan’ın kısa zamanda bütün devlet aygıtını kontrolü altına almasını mümkün kıldı.

Darbe girişimi silahlı kuvvetler içindeki hangi ittifaklara dayandığı hala karanlıkta olsa da ideolojik bakımdan homojen olmadığı belli olan küçük bir grup subay tarafından başlatılmıştı. Bu girişime katılanların tamamının ideoloji ve grup mensubiyeti bakımından kimlikleri tam olarak bilinmemekle beraber, Fethullah Gülen Cemaati’ne mensup genç yaştaki general ve amirallerin bu işte ön sıralarda yer aldıkları görülmüyordu. Erdoğan darbe girişiminin bastırılmasında toplumu “demokrasiyi kurtarma” davası için seferber etmeyi başardı ve bu işte ayrıca silahlı kuvvetlerin üst kademesinin

ve Milli İstihbarat Teşkilatı'nın desteğinden yararlandı. Daha sonraki siyasi gelişmeler darbenin bastırılmasında Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Gülen Cemaati'nin en şiddetli hasmı olan devlet ve ordu içindeki ulusalcı-Kemalist yapılanmanın da desteğini aldığını göstermektedir.

Bu arada, AKP iktidarının daha önce medyayı neredeyse tamamen kontrolü altına almış olması sayesinde, gazete ve televizyonlarda darbe girişimi hakkında hükümet ve devletin resmi anlatımına aykırı hiç bir “çatlak ses” de çıkmadı. Darbe teşebbüsünün püskürtülmesinin en önemli sonucu, devlet tarafından artık “FETÖ” (Fethullahçı Terör Örgütü) olarak adlandırılan Gülen Cemaati'nin ülke içindeki varlığının toptan yok edilmesi ni amaçlayan çok yönlü bir cezalandırma ve tasfiye operasyonunun başlatılması oldu. İlginç ve tuhaf bir şekilde, darbe girişiminin üzerinden neredeyse on yıl geçtiği halde “FETÖ” karşıtı polis operasyonları bugün hala düzenli olarak sürdürülmekte, bu “sürek avı”nda neredeyse her hafta yeni bir “FETÖ’cü” grup yakalanmaktadır.

Darbe girişiminin bastırılmasından kısa süre sonra, 20 Temmuz'da hükümet tarafından olağanüstü hal ilan edildi. Ne var ki, olağanüstü hal ilan edildiğinde darbe girişiminin zaten çoktan bastırılmış ve binlerce tutuklama ve gözaltı işlemi yapılmıştı. Bu süreçten sadece Cemaatçiler değil AKP muhalifi her kesimden yurttaş nasibini alıyordu, hatta dünya görüşü ve/veya siyasi kariyerleri itibarıyla Cemaat destekçisi olması mümkün olmayanlar bile “FETÖ’cü”lük isnadıyla gözaltına alınıyor ve tutuklanıyordu. Öyle görünüyordu ki, asıl amaç olağanüstü rejimin sağladığı imkanlar da kullanılarak her türlü muhalefet ve eleştiriyi susturmak, bütün ülke-de tam bir “ölü sessizliği” sağlamak ve bir tek-adam reji-

minin altyapısını oluşturmaktı. Nitekim başta ilan edilmesine gerek olduğu bile kuşkuyla olan olağanüstü hal 7 defa uzatıldı ve ancak iki yol sonra, Temmuz 2018'de kaldırıldı. Ama olağanüstü hal yönetimini kalıcı bir rejim tipi haline getiren yeni anayasal düzen bu arada zaten kurulmuş bulunuyordu. Esasen olağanüstü halin kaldırılmasının asıl nedeni de, yeni anayasal düzende buna artık ihtiyaç olmamasıydı.

Hükümetin olağanüstü halin imkan ve araçlarını Anayasa'yı da zorlayarak ve cömertçe kullanması hem Erdoğan yönetiminin Gülen Cemaati karşıtı politikasını uygulamasını kolaylaştırdı, hem de genel olarak toplumun sessizliğini garanti etmeyi mümkün kıldı. Başka bir deyişle, sadece darbe girişiminin içinde yer alan Cemaatçiler değil, Cemaatin ülke sathına yayılmış bütün sempatizanları da aile fertleri ve diğer yakınlarıyla birlikte bu furyadan nasibini aldı. Bu dönemde 150 bin civarında kişi devlet kadrolarından çıkarıldı, iki milyona yakın kişi hakkında “FETÖ” üyeliği isnadıyla ceza soruşturması başlatıldı. Ayrıca Cemaatin mensup ve sempatizanlarının işlettiği medya araçlarıyla (gazete ve televizyonları) birlikte, Cemaate yakın iş insanlarının da mal-mülklerine el kondu; Cemaatle bağlantılı sayılan dernek, sendika ve vakıflar kapatıldı, üniversiteler devletleştirildi.¹³²

Aslında bu dönemin baskı politikasının tek hedefi

¹³² Zeynep Altıok, Cumhuriyet Halk Partisi, “OHAL Bilançosu, Hak İhlalleri Raporu” <https://content.chp.org.tr/file/33743.pdf>; Yaşam Hakları Derneği, “Kanun Hükmünde İhlaller: KHK Mağdurlarına Yönelik Çalışma Hakkı İhlalleri ve Ayrımcılık Araştırması”, https://etkiniz.eu/wp-content/uploads/2021/01/KHK-RAPOR_C%CC%A-7ALIS%CC%A7MA-HAKKI-I%CC%87HLALLERI%CC%87.pdf; “İnsan Hakları Derneği, OHAL KHK'ları ve İnsan Hakları Mücadelesine Etkileri”, <https://www.ihd.org.tr/wp-content/uploads/2022/06/OHAL-KHKlar%C4%B1-Raporu.pdf>

Cemaat mensupları ve sempatzanları değildi; belirttiği-miz gibi, Erdoğan kendisine “Allah’ın bir lütfu” olduğunu söylediği bu darbe girişimini bahane ederek karşısındaki bütün aktüel ve potansiyel muhalefeti de etkisiz hale getirdi. Böylece üniversitelerdeki Kürt siyasi hareketi sempatzanları, bazı solcular ve Cemaat sempatzanı olduğundan kuşkulanan pek çok bilim insanı da olağanüstü hal kararnameleriyle görevlerinden alındı, bilahare bunların çoğu hakkında ceza soruşturması başlatıldı. Daha sonraki gelişmeler, AKP ve Erdoğan’ın anayasal olağanüstü hal yönetimini aslında kurmayı tasarladığı Başkancı-otoriter rejim için bir hazırlık olarak veya onun bir provasası olarak gördüğünü ortaya koydu. Olağanüstü halin yedi kere uzatılmış olması bu amaçla da ilgili olsa gerektir.

Bu arada 2014 yılında başlatılmış olan yargıda partizan kadrolaşma süreci darbe girişimi sonrasında “FETÖ’cülerin tasfiyesi” adı altında daha kapsamlı olarak ve hızlandırılmış bir şekilde devam etti. Darbe girişimi sonrasında en az 5112 hakim ve savcı meslekten ihraç edildi.¹³³ 2016 yılında mevcut hakim ve savcı sayısının 13.500 civarında olduğu düşünüldüğünde, toplam hakim ve savcılarının üçte birinden fazlasının ihraç edildiği anlaşılmaktadır. Yargı sisteminde 2024 yılı itibarıyla 25.000’den fazla hakim ve savcı görev yapmaktadır; bu da mevcut hakim ve savcılarının 17.000’den fazlasının darbe girişiminden sonra mesleğe alındığını göstermektedir. Yargıdan tasfiye edilenlerin yerine çoğu AKP sempatzanı, hatta üyesi olanlar getirildi. Partizan kadrolaşmayı kolaylaştırmak için, tasfiye edilen hakim ve savcılarının yerine 2017 yılında yapılan atamalarda sınav

başarı puanı 70’den 50’ye düşürüldü, yine de mülakata ağırlık verildi. “Bu yolla atanan 236 avukat hakim-savcının 113’ü resmen AKP’liydi.”¹³⁴ Bu durumda, ihraçların hakim ve savcılar üzerinde oluşturduğu korku iklimi ve yeni atananların çoğunun partizan kimliği yargının bağımsızlık ve tarafsızlığından yaygın olarak kuşku duyulmasına şaşırılmamak gerekir.

7. 2017 Anayasa Değişikliği ve Sonrası

Nihayet bu gelişmelerin doğal sonucu olarak sıra Anayasa değişikliği yoluyla AKP’nin kendi anayasal düzenini kurmasına geldi. Böylece, olağanüstü hal yönetimi altında zaten başlatılmış olan rejim değişikliği girişimi artık hukuki bir yapıya kavuşturulacak, anayasallaştırılacaktı. Bu amaçla Ocak 2017’de Mecliste kabul edilen değişiklik paketi, MHP tarafından da destekleniyor olsa da, aslında AKP’nin 2010 Anayasa değişikliğinden sonraki “master plan”ında yer alıyordu ve zaman zaman da gündeme getirilmişti. Nitekim AKP bu değişiklik paketini darbe girişiminden önce hazırlamış ve bunun lehinde bir kamuoyu oluşturma çalışmalarına başlamıştı.

Bu girişimde ve tek-adam rejiminin daha sonra yerleştirilmesinde AKP ve Erdoğan’ın en büyük destekçisi MHP oldu. MHP’nin AKP’ye yaklaşması darbe girişiminden sonra Ekim 2016’da Bahçeli’nin “fiili duruma hukuki boyut kazandırmak gerek” diyerek başkanlık sistemine geçilmesi gerektiğine ilişkin açıklamasıyla başlamıştı. Nitekim 21 Ocak 2017’de Millet Meclisi’nde yapılan oylamada Anayasa değişikliği MHP’nin de desteği sayesinde 339 milletvekilinin oyuyla kabul edildi.

¹³³ <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/danistaydan-ihrac-edilen-hakim-ve-savcilarin-davaliyla-ilgili-aciklama/3136997>

¹³⁴ Taha Akyol, “Hepimiz Aynı Gernideyiz”, 01.09.2024.

Ardından MHP lideri Nisan ayında yapılacak olan halk oylaması için “evet” çağrısı yaptı. Nihayet Anayasa değişikliği 16 Nisan’da yapılan halk oylamasında %51,4 oranındaki oyla kabul edildi. MHP’nin AKP’ye desteği Bahçeli’nin 2018 yazında yapılacak olan cumhurbaşkanı seçiminde Erdoğan’ı destekleyeceklerine ilişkin Ocak ayında yaptığı açıklamayla devam etti. Bundan bir ay kadar sonra, Şubat 2018’de de iki parti arasında “Cumhur İttifakı” kuruldu. Böylece MHP, AKP iktidarının gayri resmi ortağı haline gelmiş oldu. Anayasa değişikliği görünüşte sadece parlamenter sistemin yerine başkanlık hükümet sistemi getiriyordu ama gerçekte yapılan bir rejim değişikliğiydi.

Anayasa değişikliğinin 2019’da yürürlüğe girmesi öngörülüyordu, ancak artık cumhurbaşkanı seçimiyle birlikte yapılacak olan Millet Meclisi seçimlerinin erke-ne alınarak 24 Haziran 2018’de yapılması sayesinde yeni sistemin öngörülen tarihten önce, 9 Temmuz 2018’de yürürlüğe girmesi sağlandı. AKP’nin “Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi” adını verdiği bu tuhaf sistem genel oyla seçilen cumhurbaşkanını daha da güçlendirerek devlet sisteminin odak noktası ve kilit unsuru haline getirmekle kalmamış, yasama ve yargıyı da zayıflatarak önemli ölçüde cumhurbaşkanına (“Başkan’a”) bağımlı hale getirmiştir. Cumhurbaşkanının yeni sistemdeki hakim konumunun önemli bir kaynağı da Anayasa’nın bu makama cumhurbaşkanını fiilen yasama yetkisinin ortağı haline getiren geniş kapsamlı “cumhurbaşkanı kararnamesi” çıkarma yetkisi tanımıdır.

Kurulan sistem böylece hem kuvvetlerin ayrılığı yerine kaynaşmasını öngörmekte hem de cumhurbaşkanını frenleyip dengeleyecek herhangi bir mekanizmaya

yer vermemektedir. Yeni sistemde çoğunluk partisinin lideri olması ve herhangi bir kayıt ve şarta bağlı olmayan fesih yetkisine sahip olması sayesinde Cumhurbaşkanını yasama organını, anayasal atama yetkileri sayesinde de yargıyı ve Anayasa Mahkemesi’ni kontrol edebilecek konumdadır. Bu özellikleriyle yeni sistemi, çoğu kişinin sandığının aksine, tanımlayıcı özelliği kuvvetler ayrılığı ve denge-denetim mekanizmaları olan “başkanlık sistemi” olarak nitelendirmeye imkan yoktur. Bu, Latin-Amerikan tarzı “başkancı-otoriter” bir rejim modelidir.

Bu şartlar altında 24 Haziran 2018’de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimini %52 küsur oy oranıyla Tayyip Erdoğan kazanırken, CHP’nin adayı Muharrem İnce %31, Selahattin Demirtaş %8 ve Meral Akşener %7,5 oranında oy aldılar. Aynı gün gerçekleşen milletvekili genel seçiminin galibi de %42,5 oy oranıyla 295 milletvekili çıkaran Cumhur İttifakı oldu. CHP’nin başını çektiği *Millet İttifakı* adlı muhalefet birliği ise %22,6 oy oranıyla 146 milletvekilliği kazandı. Ayrıca %11,7 oy oranıyla 3. sıraya yerleşen HDP 67 milletvekili kazanırken, %11 oranıyla 4. gelen MHP 49 milletvekili elde etti. Seçimin 5. olan İYİ Parti ise %10 oy oranıyla 43 milletvekili çıkardı.

Seçimlerin ardından 2017 Anayasa değişikliğinin 9 Temmuz 2018’den itibaren tamamen yürürlüğe girmesiyle Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın bir süredir fiili bir durum olan tek adamlığı da resmîyet kazanmış oldu. Bu durum Tayyip Erdoğan’ın Anayasa’ya aykırı olarak Mayıs 2023’te yeniden (3. defa) cumhurbaşkanı seçilmesiyle devam etti. Şeklen olağan yönetim altında olunan bu dönemde Cumhur İttifakı’nın adaletsizlik, insan hakları ihlalleri ve demokratik standartlardan uzaklaşma olarak

özetlenebilecek olan tek-adamcı yönetimi de iyice yerleşerek ülkenin standart hükümet etme tarzı haline aldı.

Bu dönemde ülkede bir yandan hukuk devleti ve özgürlükler alanında ciddi gerilemeler yaşanırken; öbür yandan yolsuzluklar, güvenlik sorunları, mülteci sorunları ve ekonomik krizin derinleşmesi iyice belirginleşti. Bağımsız uluslararası gözlemciler tarafından yapılan değerlendirmeler rejim değişikliğinin özgürlükler üzerindeki etkisini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. “Dünya Adalet Projesi” tarafından hazırlanan Hukuk Devleti Endeksi’nde Türkiye’nin toplam puanı 2015 yılında 46 iken 2023 yılında 41’e indi; sıralamada da 2015 yılında 110 ülke arasında 80. sıradan 2023 yılında 142 ülke arasında 117. sırada bulunuyor. Aynı Endeks’te alt kategorilerden biri olan “yürütme üzerindeki sınırlamalar” kategorisinde Türkiye 28 puanla 142 ülke arasında 137. sırada yer almaktadır. Freedom House’un değerlendirmelerinde de Türkiye 2018 yılında “özgür olmayan ülkeler” kategorisine düştü ve o tarihten beri bu konumu değişmedi.

Öte yandan Uluslararası Şeffaflık Örgütü’nün yaptığı yolsuzluk algısı araştırmasında da Türkiye son on yıldır sürekli puan kaybederek, 2023 Endeks’inde 34 puanla 115. sırada yer aldı. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi 2017 baharında demokratik kurumların işleyişindeki gerileme yüzünden Türkiye’yi yeniden siyasi denetim sürecine aldı.¹³⁵ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin kararlarını uygulamaması nedeniyle de Türkiye Avrupa Konseyi ile sürekli bir gerilim yaşamak-

tadır. Bu arada, Avrupa Birliği ile üyelik müzakereleri de 2018 yılında fiilen durduruldu, 2023 yılında ise Avrupa Parlamentosu üyelik sürecinin resmen askıya alınmasını tavsiye eden bir karar aldı.

Türkiye’nin özgürlük, hukuk ve demokrasi konularında son on küsur yılda izlediği baskıcı yönelimden ve halihazırdaki tek-adamcı otoriterlikten vazgeçmesi halinde demokratik Batı dünyasıyla, özel olarak ta Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği’yle ciddi sorunlar yaşamaya devam edeceği söylenebilir.

¹³⁵ <https://www.bloomberght.com/haberler/haber/2006463-akprm-turkiyeyi-siyasi-denetime-alma-karari-verdi>.

KAYNAKLAR

- Ahmad, Feroz (1994b), *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev.: Yavuz Alogan (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 2. b.)
- Ahmad, Feroz (1994a), *Demokrasi Sürecinde Türkiye: 1945-1980*, Türkçesi: Ahmet Fethi (İstanbul: Hil Yayınları).
- Akad, Mehmed (1984), *Teori ve Uygulama Açısından 1961 Anayasasının 10. Maddesi* (İstanbul: İÜHF Yayını).
- Akalın, Güneri (2010), *Cumhuriyet Dönemi Ekonomi-Politik Tarihinin Liberal Yorumu* (Orion Kitabevi, 2010)
- Akandere, Osman (1998), *Milli Şef Dönemi: Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler* (İstanbul: İz Yayıncılık).
- Aktar, Ayhan (2021), *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları* (İstanbul: Aras Yayıncılık).
- Akyol, Taha (2023), *Neden 29 Ekim: Cumhuriyetin İlanına Giden Yol* (İstanbul: Doğan Kitap).
- Akyol, Taha (2021), *Kuvvetler Ayrılığı Olmayınca: Otoriter Demokrasi 1946-1960* (İstanbul: Doğan Kitap).
- Akyol, Taha (2015), *Türkiye'nin Hukuk Serüveni: Fıkıhtan Hukuka ve Demokrasiye Geçiş Sorunları* (İstanbul: Doğan Kitap).
- Akyol, Taha (2012), *Atatürk'ün İhtilal Hukuku* (İstanbul: Doğan Kitap).
- Albayrak, Mustafa (2004), *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)* (Ankara: Phoneix Yayınevi).
- Aldıkaçtı, Orhan (1982), *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961*

- Anayasası* (İstanbul: İÜHF Yayını).
- Arslan, Zühtü (1999), "Türk Anayasacılığının Kökenleri: Osmanlı Tecrübesi Üzerine Düşünceler", *Osmanlı*, C. 7 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları), ss. 386-94.
- Arslan, Zühtü (2002), "1924 Anayasası'nın Düşünce Temelleri Üzerine", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları), ss. 856-62.
- Ateş, Nevin Yurdsever (1994), *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakiperver Cumhuriyet Fırkası* (İstanbul: Sarmal Yayınevi).
- Aydın, M. Akif (1999), *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta Yayınları).
- Aydın, Suavi (1993), *Modernleşme ve Milliyetçilik* (Ankara: Gündoğan Yayınevi).
- Aydın, Suavi & Taşkın, Yüksel (2014), *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Birinci, Ali (1986), *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* (İstanbul: Dergah Yayınları).
- Boratav, Korkut (2004), *Türkiye İktisat Tarihi:1908-2002* (Ankara: İmge Kitabevi, 9. b.).
- Burçak, Rıfık Salim (1994), *Türkiye'de Milli İradenin Zaferi* (Ankara: Demokratlar Kulübü Yayını).
- Ceylan, Ayhan (2015), "Osmanlı Devletinde Anayasal Bir Belge: Hüccet-i Şer'iyye",
- Ceylan, Ayhan (2007), *Bir Haklar Bildirisi Ahdü'l-Eman ve İslam-Osmanlı Coğrafyasında İlk Modern Anayasa Kanunu'd-Devle*.
- Çufalı, Mustafa (2004), *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Dönemi: 19451950* (Ankara: Babil Yayıncılık.)
- Dağı, İhsan D. & Sezal, İhsan (eds.), *Özal'lı Yıllar: Siyaset, İktisat, Zihniyet* (İstanbul: Beta, 2016)
- Davison, Andrew (1998), *Secularism and Revivalism in Turkey: A Hermeneutic Reconsideration* (New Haven & Londra; Yale University Press).
- Dede, Kadir (2015), "Forum Dergisi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (İstanbul: İletişim Yayınları), içinde, ss. 451-464.
- Demirci, H. Aliyar (2006), *İkinci Meşrutiyet'te Ayan Meclisi: 1908-1912* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi).
- Demirel, Ahmet (2013), *Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset 1923-1946* (İstanbul: İletişim Yayınları)
- Demirel, Ahmet (1994), *Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup* (İstanbul: İletişim Yayınları).

- Demirel, Tanel (2015), "Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu", Kaynar, Mete Kaan (ed.), *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, ss. 349-354.
- Demirel, Tanel (2011), *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Demirel, Tanel (2004), *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Dodd, C. H. (1983), *The Crisis of Turkish Democracy* (The Eothen Press).
- Erdoğan, Mustafa (2021), "Anayasacılık ve Demokrasi Açısından 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu", *Toplumsal Tarih*, No 325 (Ocak), ss. 56-62.
- Erdoğan, Mustafa (2014), *Yeni Eski Türkiye: Hukuksuz Demokrasinin Hikayesi* (İstanbul: Ufuk).
- Erdoğan, Mustafa (2014), *İleri Demokrasi* (İstanbul: Ka Kitap)
- Erdoğan, Mustafa (2012), *İnsan Hakları: Teorisi ve Hukuku* (Ankara: Orion Yayınevi, 3. b.).
- Erdoğan, Mustafa (2010), "Hukuk ve Siyaset İlişkisi Bağlamında Türk Anayasa Mahkemesi'nin Laiklik Politikası", *Tunçer Karamustafaoğlu Armağanı* (Ankara: Adalet Yayınevi), ss. 59-76.
- Erdoğan, Mustafa (2003), *Anayasal Demokrasi* (Ankara: Siyasal Yayınevi, 6. b.).
- Erdoğan, Mustafa (2002), *Anayasa ve Özgürlük* (Ankara: Yetkin Yayınları).
- Erdoğan, Mustafa (2001), *Dersimiz Özgürlük* (İstanbul: Pınar Yayınları).
- Erdoğan, Mustafa (1999), *28 Şubat Süreci* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları).
- Erdoğan, Mustafa (1998), *Liberal Toplum Liberal Siyaset* (Ankara: Siyasal Yayınevi, 2. b.).
- Erdoğan, Mustafa (1997), *Rejim Sorunu* (Ankara: Vadi Yayınları).
- Erdoğan, Mustafa (1993), *Liberal Toplum Liberal Siyaset* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1. b.).
- Eroğul, Cem (1990), "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71", Der., Irvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, *Geçiş Sürecinde Türkiye* (İstanbul: Belge Yayınları) içinde, ss. 112-58.
- Findley, Carter V. (2011), *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007* (İstanbul: Timaş).
- Gölcüklü, Feyyaz ve Gözübüyük, Şeref (2002), *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması* (Ankara: Turhan Kitabevi, 3. b.).
- Gözler, Kemal (2000), *Türk Anayasa Hukuku* (Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları).
- Güneş, İhsan (1997), *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı: 1920-1923* (Ankara: TİB Yayını).
- Güneş, Turan (1956), *Parlemanterizmin Bugünkü Manası ve İşleyişi* (İstanbul).
- Güngör, Celalettin (1992), *27 Mayıs ve Partileşme Sorunu* (Ankara: Nurel Matbaası).
- Hale, William (1996), *Türkiye'de Ordu ve Siyaset: 1789'dan Günümüze*, Çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Hil Yayın)
- Hanioğlu, M. Şükrü (2000), 'Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğundaki Yeri', Kalaycıoğlu, E. & Sarıbay A. Y. (eds.), *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* (İstanbul: Alfa) içinde, ss. 246-51.
- Hanioğlu, M. Şükrü (2006), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih* (İstanbul: Bağlam)
- Hirschl, Ran (2004), *Towards Juristocracy: The Origins and Consequences of the New Constitutionalism* (Cambridge/ Mass ve Londra: Harvard University Press).
- İnan, Süleyman (2015), "Sakit İnönü: Muhalefette İsmet İnönü", Kaynar, Mete Kaan (ed.), *Türkiye'nin 1950'li Yılları* içinde, ss. 249-265.
- Kabasakal, Mehmet (1991), *Türkiye'de Siyasi Parti Örgütlenmesi: 1908-1960* (İstanbul: Tekin).
- Kalaycıoğlu, Ersin & Sarıbay, A. Yaşar (ed.) (2000), *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* (İstanbul: Alfa)
- Kalaycıoğlu, Ersin & Sarıbay, Ali Yaşar (2000), "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme", Kalaycıoğlu & Sarıbay (ed.), *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* (İstanbul: Alfa) içinde, ss. 3-22.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. (1993), *Özgürlükler Hukuku* (İstanbul: Afa Yayıncılık).
- Kansu, Aykut (2002), *1908 Devrimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 3. b.).
- Kara-İncioğlu, Nihal (1992), "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları", *Tarih ve Demokrasi: Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan* (İstanbul: Cem Yayınevi), ss. 69-86.
- Karamustafaoğlu, Tunçer (1982), *Yasama Meclislerini Fesih Hakkı*

- (Ankara: AÜHF Yayını).
- Karatepe, Şükrü (1995), *Meşrutiyet ve Anayasa* (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları).
- Karpat, Kemal (2012), *Kısa Türkiye Tarihi: 1800-2012* (İstanbul: Timaş).
- Karpat, Kemal (2011), *Türk Siyasi Tarihi: Siyasal Sistemin Evrimi*, Çev. C. Elitez (İstanbul: Timaş).
- Karpat, Kemal H. (1967), *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Temeller* (İstanbul: İstanbul M.).
- Kazancıgil, Ali (2000), "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", Kalaycıoğlu, E. & Sarıbay A. Y. (eds.), *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* (İstanbul: Alfa) içinde, ss. 137-54).
- Keser, İhsan (1993), *Türkiye'de Siyaset ve Devletçilik* (Ankara: Gündoğan Yayınları).
- Kili, Suna & Gözübüyük, A. Şeref (2000), *Türk Anayasa Metinleri: Senedi İttifak'tan Günümüze* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları).
- Köker, Levent (1990), *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Lewis, Bernard (1991), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıttı (Ankara: TTK Yayını, 4. b.).
- Mardin, Şerif (2000), "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar; Merkez-Çevre İlişkileri", Kalaycıoğlu, E. & Sarıbay A. Y. (ed.), *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* (İstanbul: Alfa) içinde, ss. 79-104.
- Mardin, Şerif (1989), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 3. b.).
- Okutan, Çağatay (2004), *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Ortaylı, İlber (2000), "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", Kalaycıoğlu, E. & Sarıbay A. Y. (ed.), a.g.e., içinde, ss. 59-76.
- Öz, Esat (1996), "Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Süreci (1944-1950)", *Liberal Düşünce*, n. 3 (Yaz), ss. 61-83.
- Öz, Esat (1996), *Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye'de Tek-Parti Rejimi ve Siyasal Katılma* (Ankara: Yetkin Yayınları).
- Özbudun, Ergun (2015), *Anayasalcılık ve Demokrasi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Özbudun, Ergun (2014), *Türkiye'de Demokratikleşme Süreci: Anayasa Yapımı ve Anayasa Yargısı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Özbudun, Ergun (2012), *1924 Anayasası* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Özbudun, Ergun (2011), *Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Özbudun, Ergun (2006), "Political Origins of the Turkish Constitutional Court and the Problem of Democratic Legitimacy", *European Public Law*, Cilt 12, Sayı 2, ss. 213-223.
- Özbudun, Ergun (2000), *Türk Anayasa Hukuku* (Ankara: Yetkin Yayınları).
- Özbudun, Ergun (1992), *1921 Anayasası* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi).
- Özcan, Feridun Cemil (2015), "Ellibi Yıllarda Türkiye Ekonomisi", Mete Kaan Kaynar (ed.), *Türkiye'nin 1950'li Yılları* içinde, ss. 39-67.
- Parla, Taha (1991), *Türkiye'de Anayasalar* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Parlak, İsmet (2005), *Kemalist İdeolojide Eğitim; Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Kitapları Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Sabuncu, Yavuz (2002), *Anayasaya Giriş* (Ankara: İmaj Yayıncılık).
- Shambayati, Hootan (2008), "Democrats against Democracy: Middle Class Opposition to Democratization in the Middle East", *Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan c. 1: Siyaset Bilimi* (Ankara: Yetkin Yayınları) içinde, ss. 419-435.
- Shaw, Stanford J. & Shaw. Ezel Kural (1983), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 2, Çev. Mehmet Harmancı (İstanbul: e Yayınları).
- Soysal, Mümtaz (1986), *Anayasanın Anlamı* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 6.b.).
- Tanör, Bülent (1997), "Siyasal Tarih: 1980-1995", *Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye 1980-1995* (İstanbul: Cem Yayını) içinde, ss. 23-110.
- Tanör, Bülent (1996), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri :1789-1980* (İstanbul: Afa Yayınları, 3.b.).
- Tanör, Bülent (1991), *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu 1: Hukuki Boyutlar* (İstanbul: B.D.S. Yayınları).
- Timur, Taner (1997), *Türk Devrimi ve Sonrası* (Ankara: İmge Yayınları).

- Tunaya, T. Zafer (200). 'Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş', Kalaycıoğlu, E. & Sarıbay A. Y. (eds.), *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* (İstanbul: Alfa) içinde, ss.252-67.
- Tunçay, Mete (2005), *Eleştirel Tarih Yazıları* (Ankara: Liberte Yayınları).
- Tunçay, Mete (1992), "Siyasal Tarih: 1908-1923", *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980* (İstanbul: Cem Yayınevi) içinde, ss. 27-81.
- Tunçay, Mete (1981), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması: 1923-1931* (Ankara: Yurt Yayını).
- Turfan, M. Naim (2003), *Jön Türklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*, Çev. Mehmet Morali (İstanbul: Alkım).
- Türköne, Mümtaz'er (1995), *Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri* (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları)
- Türköne, Mümtaz'er (1991), *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Uygun, Oktay (1992), *1982 Anayasasında Temel Hak ve Özgürlüklerin Genel Rejimi* (İstanbul: Kazancı).
- Yavuz, M. Hakan (2003), *Islamic Political Identity in Turkey* (Oxford; Oxford University Press).
- Yayla, Yıldızhan (1986), *Anayasa Hukuku* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2. b.).
- Yazıcı, Serap (2009). *Demokratikleşme Sürecinde Türkiye* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi).
- Yerasimos, Stefanos (1990). "Tek Parti Dönemi", Der., Irvin Cemil Schick & Ertuğrul Ahmet Tonak, *Geçiş Sürecinde Türkiye* (İstanbul: Belge Yayınları) içinde, ss. 76-111.
- Yeşil, Ahmet (2002). *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi; Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* (Ankara: Cedit Neşriyat).
- Yetkin, Çetin (1997), *Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi: Serbest Cumhuriyet Fırkası* (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm, 2. b.)
- Zürcher, Erik Jan (1995), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Zürcher, Erik Jan (1992), *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Bağlam Yayını).
- Zürcher, Erik Jan (1987), *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salıhoğlu (İstanbul: Bağlam).

DİZİN

#

6-7 Eylül Olayları (1955) 151
12 Mart Muhtırası (1971) 201–203, 215
12 Temmuz Beyannamesi (1947) 142
17-25 Aralık (2003) 338
24 Ocak Kararları (1980) 214
27 Mayıs Darbesi (1960) 160–164, 174, 175, 188, 189
27 Nisan Muhtırası 53, 156, 162, 334, 337
28 Şubat Müdahalesi 133, 225, 235, 246, 318–329, 332
31 Mart Olayı (1909) 51–53
1876 Anayasası 33, 39, 82
1876 Anayasası Rejimi 33–48
1909 Anayasası 54
1924 Anayasası 82, 98–104, 124, 144, 148, 161, 167, 178, 179, 229

1961 Anayasası 102, 165–215, 221, 222, 226, 229, 266
1982 Anayasası 174, 176, 216–349

A

Abant Platformu 330
Abdullah Cevdet 46, 51
Abdülaziz (Sultan) 26, 34, 35, 41
II. Abdülhamid 22, 35, 42–48, 51, 52, 53, 56
Abdülmecit 21, 23, 26
Adalet Partisi 168, 170, 189, 192, 193, 194, 200, 201, 206, 212, 305, 307, 310
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) 235, 249, 327, 330–346
Adivar, Adnan 106, 111
Adivar, Halide Edip 144
adil düzen 208, 319
Ahali Cumhuriyet Fırkası 115
Ahali Fırkası 56, 57

Ahmad, Feroz 97, 138, 143, 147, 154, 156, 157, 201, 202, 215, 306
 Ahmed Cevdet Paşa 21
 Ahmed Rıza 45, 47, 48
 Ahmet Cevdet Paşa 31, 83
 Ahmet Muhtar Paşa 58
 Ahmet Rıza 46
 Ahmet Samim 56
 Ahmet Tevfik Paşa 52
 Akbulut, Yıldırım 312
 Akçura, Yusuf 62
 Akşener, Meral 347
 Akyol, Taha 22–31, 36, 44, 66, 78–80, 83, 85, 88, 91–97, 103, 107–112, 116–119, 124–129, 134–157, 345
 Aldıkaçtı, Orhan 18, 168, 219
 Aldülmecit Efendi 86
 Alemdar Mustafa Paşa 16
 Alemdaroğlu, Kemal 324
 Ali Fethi Bey 71
 Ali Fuat Paşa 72, 97
 Ali Paşa 34, 35
 Ali Rıza Paşa 77, 78
 Ali Suavi 33, 35, 61
 Almanya 104, 129, 133, 250
 Alp, Tekin 64
 Altan, Çetin 199
 Altı Ok 125
 Amasya Tamimi (1919) 74
 Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 133, 134, 158–160, 232, 249, 325
 Anadol, Çağatay 210
 Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu 76, 87, 88

Anasol-D 321, 322, 323
 Anavatan Partisi (ANAP) 306–315, 318, 321, 324, 325, 331, 332
 Anayasa Mahkemesi 102, 138, 173, 178–180, 183, 187, 188, 204–207, 223, 236, 239, 241, 243, 253, 258, 266–272, 278, 279, 284, 286–288, 297–304, 316–319, 322, 326–330, 334, 335, 347
 Aren, Sadun 199
 Arslan, Zühtü 67, 104
 Asakir-i Mansure-i Muhammediye 19
 Atatürkçülük 223, 334
 Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu 224
 Atatürk milliyetçiliği 223, 226, 229–234
 Atatürk, Mustafa Kemal 64, 71–79, 82, 85–87, 90–98, 106–108, 111–118, 124–129, 139, 147, 150, 151, 177, 178, 224, 229–232
 Atılhan, Cevat Rifat 136, 150
 Avcıoğlu, Doğan 190, 197, 201
 Avrupa Birliği (AB) 234, 236, 308, 315, 327, 332, 333, 349
 Avrupa İnsan Hakları Komisyonu 308
 Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) 236
 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 236
 Aybar, Mehmet Ali 199, 202
 Aydemir, Şevket Süreyya 123
 Aydemir, Talat 170, 189, 190, 191

Aydınlar Ocağı 200

B

Bab-ı Ali Baskını (1913) 58, 59, 71
 Bahattin Şakir 47
 Bahçeli, Devlet 324, 338, 345, 346
 Balkan Savaşı (1912-13) 58
 Balyoz Davası 337
 Başbakanlık Kriz Yönetmeliği 319
 Başgöl, Ali Fuat 138, 189
 Batıcılık 64
 Batur, Muhsin 203, 215
 Bayar, Celal 125, 126, 136–139, 143–146, 160, 170, 173, 194
 Baydar, Oya 210
 Baykal, Deniz 316, 318, 324
 Baykut, Cami 138
 Bayur, Hikmet 138
 Bele, Refet 74, 93, 97, 106
 Belli, Mihri 197, 201, 210
 Bilgiç, Saadettin 192, 215
 Bilgiç, Sait 150
 Birinci Dünya Savaşı (1914-18) 59, 60, 62, 64, 69
 Birinci Meclis 78, 93, 105, 140
 Birleşmiş Milletler Beyannamesi 133
 Boran, Behice 199, 204, 210
 Boratav, Korkut 149, 157, 158, 159, 160
 Bozbeyli, Ferruh 195, 207
 Bozkurtlar 200
 Bozkurt, Mahmut Esat 121, 230
 Bölükbaşı, Osman 137, 138, 155
 Burkey, Kemal 204

bürokratik yönetim geleneği 238, 329

Büyük Doğu Derneği 150
 Büyük Kabine 58
 Büyük Millet Meclisi 74–87, 90, 95, 129, 172
 Büyük Türkiye Partisi 305

C-Ç

Cafer Tayyar Paşa. *Bkz* Eğilmez, Cafer Tayyar
 Calp, Necdet 306
 Cavid Bey 63, 65, 111
 Cebesoy, Ali Fuat 71, 74, 93, 106, 107
 Cemal Paşa 71
 Cindoruk, Hüsamettin 310, 321
 Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) 88, 91–95, 106–117, 123–125
 Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 92, 111, 112, 119, 124–129, 132–164, 167, 168, 174, 188–196, 203, 206–215, 305, 306, 310, 315–318, 321, 324, 331–334, 338, 343, 347
 Cumhuriyet Senatosu 172, 184, 201, 215
 Çağlayangil, İhsan Sabri 215
 Çakmak, Fevzi 93, 126, 138
 Çayan, Mahir 201
 Çelikbaş, Fethi 151, 152
 Çiller, Tansu 314, 315, 316, 317, 319, 320
 Çocuk Esirgeme Kurumu 217
 Çorum Olayları (1980) 214

D

Damat Ferit 70, 71, 72, 75, 77, 78
 Danışma Meclisi 219
 Danıştay 113, 205, 287, 296, 297, 339
 Dar-ül Fünun 44, 60, 119, 121
 Dar-ül Muallimat 32
 Darüşşafaka 32
 Davison, Andrew 117
 def'i yolu 300
 Değmer, Şefik Hüsnü 138
 Demirağ, Nuri 136
 Demirel, Süleyman 73–77, 90–93, 105–108, 111, 112, 115, 118–120, 123–135, 141, 146, 152, 153, 156, 157, 161, 162, 192–195, 201–203, 206–215, 308–322, 328
 Demirel, Tanel 148
 Demirtaş, Selahattin 347
 Demokrasi Partisi (DEP) 316
 Demokratik Parti 195, 201, 203
 Demokratik Sol Parti (DSP) 309, 310, 311, 314, 318, 321, 323, 324, 325, 332
 Demokrat Parti (DP) 103, 128, 132, 135–170, 174, 189, 192, 194, 207, 211
 iktidarı 143–165
 kuruluşu 135–143
 Demokrat Türkiye Partisi (DTP) 321
 Derviş, Kemal 325
 Derviş Vahdeti 52
 Devlet Güvenlik Mahkemeleri 205, 207, 222, 259
 devlet-i muntazama 21
 devlet seçkinleri 120, 173, 323, 331

Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) 198
 Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DiSK) 198, 201, 202, 210, 214
 Devrimci Sol (Dev-Sol) 209
 Devrimci Yol (Dev-Yol) 209, 214
 direnme hakkı 162, 175
 Divan-ı Ahkam-ı Adliye 30
 Divan-ı Ali 39
 Diyanet İşleri Başkanlığı 117, 138, 175, 223, 245, 249, 250
 Doğanay, Ümit 214
 Doğru Yol Partisi (DYP) 305–311, 314–321, 324, 331
 Doğu Mitingleri 198
 Doktor Nazım 47
 Dokuz Işık 200
 Dörtlül Takrir 136
 Düyun-u Umumiye 94

E

Ecevit, Bülent 193–196, 203, 206–215, 309–311, 314, 318, 323–328, 332
 Eğilmez, Cafer Tayyar 107, 138
 Ekinci, Tarık Ziya 198
 Elrom, Efraim 204
 Enver Paşa 48, 62, 71
 Erbakan, Necmettin 200, 204, 207, 208, 214, 217, 310, 314, 318–320, 327, 331
 Erdoğan, Recep Tayyip 323, 327, 330, 331, 340, 341, 347
 Eren, Sadun 204
 Ergenekon Davası 336, 337
 Erim, Nihat 148, 202–204, 214

Ermeni tehirci 62
 Erzurum Kongresi (1919) 75, 76
 Evren, Kenan 215, 216, 217, 220, 306, 307, 312

F

Fazilet Partisi (FP) 323, 324, 325, 326, 327, 330
 Felah-ı Vatan 74
 Fendoğlu, Hamit 213
 Fener Rum Patrikhanesi 204
 Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) 342–344
 Feyzioğlu, Turhan 151, 196, 207
 Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) 197, 198
 Findley, Carter 15–25, 28–34, 43–50, 55, 56, 59, 62–64, 69, 70, 80–83, 90, 94, 105, 108–110, 116–118, 122, 132, 135, 147–152, 177, 190, 321, 331
 Forum 151
 Fransa 15, 27, 28, 30, 33, 35, 47, 101, 113, 128
 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi 101
 Fuad Paşa 34

G

Galatasaray Sultanisi 32
 Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı 330
 Gezi Olayları (2013) 330, 338
 Gezmiş, Deniz 198
 Giritli, İsmet 166
 Goloğlu, Mahmut 78

Gül, Abdullah 327, 330, 331, 332, 334, 335, 337, 340
 Gülen Cemaati 339, 342, 343
 Gülhane Hatt-ı Hümayunu 23–25, 28
 Gümüşpala, Ragıp 168, 191, 192
 Günaltay, Şemsettin 143
 Güneş, İhsan 89
 Güneş, Turan 89, 100, 151, 152
 Gürler, Faruk 203, 206
 Gürsel, Cemal 165, 169, 189, 194
 Gürüz, Kemal 324
 Güven Partisi 196, 207

H

Hakimler ve Savcılar Kurulu (HSYK/ HSK) 239, 243, 258, 260, 287, 292, 301, 339
 hakkın kötüye kullanılması 269, 270
 Halaskar Zabitan 58
 Hale, William 22, 26, 44, 46, 58, 77, 93, 111, 149, 153, 156, 157, 161, 168, 189, 192, 199, 202
 Halkçı Parti 306, 309
 Halkevleri 118, 121
 Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) 318
 Halkın Emek Partisi (HEP) 316
 Halk Odaları 118
 halk oylaması / referandum 188, 220, 228, 287, 304, 305, 309, 310, 335, 337, 346
 Hanioğlu, Şükrü 33, 42, 43, 50, 65, 66, 67, 120
 Hareket Ordusu 52

Hasan Fehmi 52
 Helsinki Zirvesi (1999) 327
 Heybeliada Ruhban Okulu 204
 Heyet-i Ayan 38
 Heyet-i Temsiliye 76, 77
 Heyet-i Vükela 42
 hikmet-i hükümet 175, 227, 255, 256, 257
 hilafetin kaldırılması 98
 "hileli seçim" (1946 Seçimleri) 141
 Hirschl, Ran 174
 Hiyanet-i Vataniye Kanunu 92, 110
 Hizb-i Cedid 56
 Hukuk-u Aile Kararnamesi 31
 Hürriyet 35
 hürriyetin ilanı 48, 51, 53
 Hürriyet Misakı 142
 Hürriyet Partisi 152
 Hürriyet ve İtilaf Fırkası 57, 59, 71, 72, 73
 Hüseyin Avni 88, 89, 91
 Hüseyin Hilmi 51, 52, 56
 Hüseyin Rauf 74

I-i

İlıcak, Nazlı 327
 İrmak, Sadi 209
 Islahat Fermanı (1856) 27-32
 Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası 55
 İbrahim Naci 51
 İbrahim Şinasi 33
 İbrahim Temo 51
 İftikar-ı Hamiyet 33
 ihtiyatlı demokrasi 175

İkinci Değişim Programı 313
 İkinci Dünya Savaşı (1939-45) 115, 125, 130-134
 İkinci Meşrutiyet 48-65
 İktisadiyat Mecmuası 64
 İlk Hedefler Beyannamesi 154, 167
İlm-i İktisat (Cavid Bey) 63
 İnce, Muharrem 347
 İngiliz Muhipleri Cemiyeti 73
 İngiltere 28, 48, 73, 128, 151
 İnkılap Kanunları 116
 İnönü, Erdal 316
 İnönü, İsmet 93, 96, 98, 108, 110, 125-132, 154
 insan hakları 40, 104, 133, 170-175, 221-228, 253, 270, 273, 315, 329, 347
 İnsan Hakları Cemiyeti 138
 İnsan Hakları Derneği 329
 İnsan Hakları Evrensel Bildirisi 104
 İnsan Haklarını Müdafaa Cemiyeti 138
 İpekçi, Abdi 214
 İshak Sükuti 46
 İskan Kanunu 122
 İslamcılık 61
 İstanbul Komisyonu 166, 167
İstiklal 110
İstiklal Mahkemeleri 84, 91, 109, 110
İştirak 56
 İtalya 133
 ithal ikamesi 307
 İtilaf Devletleri 70
 İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti 42

İttihat ve Terakki Cemiyeti/Partisi 45-51, 55-62, 64, 69-73, 79, 88, 139

J-K

Japonya 133
 Jön Türkler 44, 46, 49
 Kaçmaz, Ahmet 210
Kadro 123
 Kamil Paşa 51, 58
 Kansu, Aykut 47, 48, 49, 66
 kanun hükmünde kararname (KHK) 205, 288, 343
 Kanun-i Esasi 33-43, 46, 48, 51, 53, 54, 79, 82-84, 98
 Karabekir, Kazım 71, 75, 93, 97, 106, 107, 109, 111
 Karaosmanoğlu, Atilla 203
 Karaosmanoğlu, Fevzi Lütfi 152
 Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 154
 Kara Vasıf 74
 Karayalçın, Murat 316
 Karpat, Kemal 19, 44, 52, 53, 59, 60, 61, 62, 66, 70-73, 76-79, 88-94, 107, 108, 117, 121-124, 129, 132, 135, 139, 144, 153, 154, 171, 190, 193, 211, 313
 Kavakçı, Merve 326, 327
 Kaya, Şükrü 122, 124, 126
 Kazan, Turgut 204
 Kedouire, Elie 67
 Kıbrıs 151, 154, 191, 208, 332
 Kırca, Coşkun 151
 Kırım Savaşı (1853-56) 27
 Kısakürek, Necip Fazıl 150
 Kızılay 217

Komünizmle Mücadele Derneği 200
 kontenjan senatörleri 172
 Kopenhag Kriterleri 327
 Koraltan, Refik 136, 143
 korporatizm 104, 105, 176, 224
 Korutürk, Fahri 173, 206, 207, 210, 214, 215
 Köni, Osman Nuri 138
 Köprülü, Fuat 136
 Körfez Krizi (1990) 308
 Köy Enstitüleri 118, 128
 Kubalı, Hüseyin Nail 166
 Kurucu Meclis 167, 168, 174, 219
 Kutan, Recai 327, 331
 Kutlay, Naci 198
 Kutlu, Haydar 308
 kuvvetler ayrılığı 103, 105, 137, 242, 243, 347
 kuvvetler birliği 80, 84, 103
 Kürt Açılımı 336

L

Laik Cumhuriyet İşçi ve Çiftçi Fırkası 115
 Latife Bekir (Çekrekbaşı) 118
 Lewis, Bernard 22, 27, 28, 30, 32, 86, 98, 108, 114, 143
 Liberal Düşünce Topluluğu 329
 Londra Antlaşması (1913) 154
 Londra Konferansı 58
 Lozan (Lausanne) Antlaşması (1923) 93, 94

M

- Maarîf-i Umumiye Nizamname-si 32
- Macartney, M. 107
- Magna Carta 17, 18
- II. Mahmut 15, 16, 19, 20, 21, 23
- Mahmut Celalettin Paşa 47
- Mahmut Şevket Paşa 52, 58, 59
- Malatya Olayları (1978) 213
- Maraş Katliamı (1978) 213
- Mardin, Şerif 34, 46, 131, 151, 161
- Marshall Planı 159
- Mazlum-Der 329
- Mecelle 30, 31
- meclis hükümeti 80, 84, 85, 87, 99
- Meclis-i Ayan 42
- Meclis-i Mebusan 38, 41, 42, 51, 57, 58, 66, 70, 73, 74, 76, 78, 79, 82, 140
- Meclis-i Umumi 37, 38, 39, 42, 51, 53
- Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye 20, 21, 27, 28
- meclis üstünlüğü 80
- Mehmet Ali Paşa 23, 35
- Mekteb-i Mülkiye 32
- Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 32
- Melen, Ferit 204, 206
- Menderes, Adnan 136, 144–157, 160, 164, 170, 192
- Meşveret 25, 46
- Millet İttifakı 347
- Millet Partisi (MP) 138, 143, 150, 167, 191
- millet sistemi 23, 28
- Milli Birlik Komitesi 165, 166, 167, 173, 189, 200
- Milli Birlik Komitesi (MBK) 165, 166–170, 173, 188, 200
- Milli Demokratik Devrim (MDD) 197, 198, 201, 203, 210
- milli devlet 231, 233, 234
- milli egemenlik 234
- Milli Görüş 327
- Milli Güvenlik Konseyi 186, 216–219, 238, 239, 305, 306, 307, 319, 320, 321, 326
- Milli Güvenlik Kurulu 174, 183, 186, 206, 219, 282
- milli iktisat 64
- Milli İstihbarat Teşkilatı 339, 342
- Milli Kalkınma Partisi 136
- Milli Korunma Kanunu (1940) 130, 160
- Milli Nizam Partisi 200, 204, 208
- Milli Şef 125, 126, 127, 128
- Milliyetçi Cephe (MC) 209, 211
- Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) 310, 314
- Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) 306
- Milliyetçi Güven Partisi 207
- Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 204, 209, 210–214, 217, 229, 312, 318, 324, 325, 332, 334, 338, 345–347
- Milliyetçiler Derneği 150
- Milliyetçi Selamet Partisi (MSP) 207, 208, 209, 211, 213, 217, 309, 315
- Minber 71
- Miralay Sadık 56, 57
- Misak-ı Milli 74, 78, 79, 83, 91, 94

- Mithat Paşa 35, 36
- Mizan 46
- Mizancı Murat 46
- Mondros Mütarekesi 69, 70
- IV. Mustafa 16
- Mustafa Fazıl Paşa 35
- Mustafa Reşit Paşa 20, 22, 23
- Mutedil Hürriyetperveran Fırkası 55, 57
- Mücadele Birliği 200
- Mühendishane-i Bahr-i Hümayun 32
- Mühendishane-i Berr-i Hümayun 32

N

- Namık Kemal 33, 34, 35, 61
- Nesin, Aziz 151
- Nisab-ı Müzakere Kanunu 80
- Nizam-ı Cedid 15, 16
- Nizamiye Mahkemeleri 29, 31
- norm denetimi 301
- Nurcular 200
- Nutuk (Atatürk) 111, 112

O-Ö

- Okyar, Ali Fethi 71, 113
- Okyar, Osman 151
- olağanüstü hal 160, 265, 272, 273, 279, 282, 284, 289, 341, 342, 343, 344, 345
- Onar, Sıddık Sami 165, 166
- Orak Çekiç 110
- Orbay, Rauf 74, 75, 95, 96, 97, 106, 107, 111
- ortanın solu 195, 196

- Osmanlı Ahrar Fırkası 51
- Osmanlıcılık 34, 61
- Osmanlı Demokrat Fırkası 51, 57
- Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 48
- Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti 47
- Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası 71, 73
- Osmanlı Liberalleri Kongresi 47
- Osmanlı Sosyalist Partisi 56
- Öcalan, Abdullah ("Apo") 323, 337
- Özal, Turgut 214, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 317
- Özbudun, Ergun 87, 100, 166, 173, 174, 218, 219, 229, 232, 266, 337, 338
- Öztorun, Necdet 308

P

- Paris Barış Konferansı (1919) 27
- Parla, Taha 176, 177, 187
- Parvüs Efendi 63
- Peker, Recep 94, 129, 130, 141, 142
- PKK (Kürdistan İşçi Partisi) 316, 317, 323, 337
- Polatkan, Hasan 170
- Prens Sabahaddin 45, 47, 51, 65

R

- Refah Partisi (RP) 236, 309, 314, 318, 319, 322, 324
- Refah-Yol 319, 320, 327
- resmi dil 37, 232, 233
- resmi ideoloji 61, 125, 179, 222–226, 227, 238, 239, 313

Reşad (Sultan) 69

S-Ş

Saadet Partisi (SP) 327, 331

Said Halim Paşa 57–59

Said Nursi 155, 166

Saka, Hasan 142

Salih Paşa 77

saltanatın kaldırılması 86, 95

Sanders, Liman von 60

Sarica, Ragıp 166

Satır, Kemal 207

Savcı, Bahri 151, 201

Saydam, Refik 126, 127, 128

Sebilürreşad 110

Selçuk, Sami 190, 330

III. Selim 15, 16

Sened-i İttifak (1908) 16–19

Serasker Avni Paşa 35

Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) 112–115

Serdengeçti, Osman Yüksel 150

Sertel, Zekeriya 138

Sevr (Sèvres) Antlaşması (1920) 80, 81

Sezer, Ahmet Necdet 328, 329, 334

Sıkıyönetim Kanunu 218, 258

Sıkıyönetim Mahkemesi 129, 217

Silahlı Kuvvetler Birliği 169

Sivas Kongresi (1919) 76, 77

Sivas Olayları (1978) 213

siyasi devletçilik 221–222

siyasi seçkinler 103, 135

solidarizm 104, 176

Son Telgraf 110

Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) 305, 309

Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) 309, 310, 311, 314–318

Sosyalist Kültür Derneği 190

Sovyetler Birliği 134, 135, 199, 210

Sulh ve Selamet-i Osmaniye Partisi 73

Sunalp, Turgut 306

Sunay, Cevdet 169, 173, 192, 194, 201, 203, 206

Süleyman Paşa 35

Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 75

Şer'iye Mahkemeleri 31

Şeyh Said 108, 111, 123, 166

Şura-yı Devlet 30

T

tabii hakim 100, 180, 259, 261

Tahir, Kemal 151

Tahrir-i Sükun Kanunu (1925) 106–112, 108, 109, 111

Talimat-ı Muvakkate 42

Talu, Naim 206, 207

Tan 119*Tanin* 110

Tanör, Bülent 17, 18, 23, 24, 29, 30, 38, 39, 42, 54, 57, 59, 80, 81, 82, 87, 92, 99, 100, 119, 162, 168, 169, 181, 186, 205, 220, 227, 270, 271, 307

Tanzimat Dönemi (1839–1871) 21–32

Tasvir-i Efkar 33

Teceddüt Fırkası 73

Temsilciler Meclisi 167, 168

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) 106–112

Tercüman-ı Ahval 33

Tercüme Odası 21, 33

Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 47

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (1921) 79–87, 91, 92, 96–100, 103, 105

Teşkilat-ı Mahsusa 56, 62, 63

Tevfik Paşa 52, 72, 82

Tevhid-i Efkar 110

Tevhid-i Tedrisat Kanunu 105, 121

Teziç, Erdoğan 304, 324

Times, The 107

Togan, Zeki Velidi 129

Toker, Metin 156, 162

Tola, Tahsin 150

Toruntay, Necip 308

Tör, Vedat Nedim 123

Truman Doktrini 133

Tunaya, Tarık Zafer 73, 166

Tunçay, Mete 54, 78, 92, 109, 113, 115, 119

Turfan, A. Naim 19, 20, 34, 50, 51, 53, 59, 163

Türk Ceza Kanunu 208, 313

Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi 115

Türkçülük 61, 62, 230

Türk Dili Tetkik Cemiyeti 121

Türkeş, Alparslan 129, 200, 209, 210, 216, 217, 310, 324

Türk Hava Kurumu 217

Türkiye Birleşik Komünist Partisi 308

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 66, 80, 84, 86, 90, 97–102, 167, 179, 183, 184, 188, 235, 238, 274–280, 283, 284–289, 296–306, 311, 328

Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev-Genç) 197, 198, 201, 202

Türkiye Emekçi Partisi 210

Türkiye İşçi Partisi (TİP) 187, 190, 193, 198, 199, 202, 204, 207, 210, 213

Türkiye Komünist Partisi (TKP) 138, 210

Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) 198, 202

Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi 138

Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (TSİP) 209, 210

Türkiye Sosyalist Partisi 138

Türk Kadınları Birliği 118

Türkler, Kemal 214

Türk Ocakları 118

Türköne, Mümtaz'er 24, 25, 33, 61

Türk Sosyal Demokrat Partisi 138

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti 121

Türün, Faik 215

Tütengil, Cavit Orhan 214

U-Ü

Ulaş, Hüseyin Avni 136

Ulum-i İktisadiyye ve İhtimaiyye Mecmuası 63

Ulusal Program 327, 328

Uluslararası Para Fonu (IMF) 160, 325

Uluslararası Şeffaflık Örgütü 348
 Ulusu, Bülend 216
 Uşak Olayları 155
 utangaç diktatörlük 134
 Ülkü Ocakları 200, 209
 Ürgüplü, Suat Hayri 192

V

Vahidettin 69–74
 Varlık Vergisi (1942) 130, 131
 vatana ihanet 184
 Vatan Cephesi 154
 Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet 166
 Vilayet Kanunu 30
 Vilayetler Kanunu 60
Volkan 52

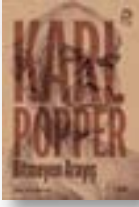
Y

Yağcı, Nabi 308
 Yalçın, Aydın 151
 Yalman, Ahmet Emin 150
Yarın 119
 yasama dokunulmazlığı 276
 yasama sorumsuzluğu 276
 Yassıada Mahkemesi 169
 Yeni Osmanlılar 33–35, 45, 61
 Yeni Türkiye Partisi 189, 191

Yerasimos, Stefanos 90, 93, 106, 107
 Yılmaz, Mesut 312, 314, 318–322, 325
Yön 190, 191, 197
 Yön Bildirisi 190
 Yunanistan 94, 133, 151
 Yusuf Agah 33
 Yüce Divan 42, 279, 280, 283, 301, 302
 Yüksek Askeri Şura (YAŞ) 258
 Yüksek Hakimler Kurulu 186
 Yükseköğretim Kurulu (YÖK) 218, 275, 297, 323, 324, 332, 334, 338

Z

Zaman 339
 Ziya Gökalp 63
 Ziya Paşa 33, 35
 Zorlu, Fatin Rüştü 170
 Zürcher, Erik Jan 17, 18, 20, 23, 27, 30, 33, 47, 60, 64, 70, 71, 72, 75, 79, 106, 107, 109, 111, 113, 115, 123, 125, 143, 147, 149, 153, 161, 168, 169, 194, 198, 200, 201, 217, 308

BİTMEYEN ARAYIŞ

Karl R. Popper

Bilim felsefesinin önemli isimlerinden Karl R. Popper, bu otobiyografik eserinde düşünce dünyasını ve bilimsel arayışını anlatıyor. Bilimsel bilginin doğası, eleştirel düşünme ve açık toplum gibi konulardaki görüşlerini paylaşıyor.

BU YÜZYILIN DERSİ

Karl R. Popper

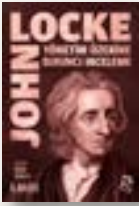
Popper, bu eserinde 20. Yüzyıl'ın önemli olaylarından çıkarılan dersleri ele alıyor. Totaliter rejimlerin yükselişi ve düşüşü, özgürlük ve demokrasi gibi konulara odaklanarak, insanlığın geleceği için önemli mesajlar veriyor.

TARİHSEL CİLİĞİN SEFALETİ

Karl R. Popper

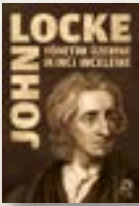
Toplumların geleceğini kesin olarak tahmin edebileceğini iddia eden tarihselcilik akımını eleştiren bu eser, bilim felsefesinin önemli metinlerinden biridir. Popper, tarihselciliğin hatalarını ortaya koyarak, açık toplum ve eleştirel düşüncenin önemini vurguluyor.

YÖNETİM ÜZERİNE BİRİNCİ İNCELEME

John Locke

Siyasi düşünce tarihinin en önemli eserlerinden biri olan bu kitapta Locke, mutlak monarşiyi eleştirerek, doğal haklar ve halk egemenliği gibi kavramları temellendiriyor. Locke'un burada aktardığı fikirleri, modern demokrasilerin gelişiminde büyük etki sahibi olmuştur.

YÖNETİM ÜZERİNE İKİNCİ İNCELEME

John Locke

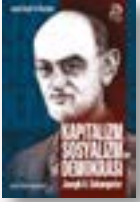
Locke'un siyasi felsefesinin temel metinlerinden biri olan bu kitap, meşru hükümetin temellerini ve bireysel hak ve özgürlükleri inceliyor. Locke, devletin görevinin vatandaşların haklarını korumak olduğunu savunuyor.

İNSAN ANLIĞI ÜZERİNE BİR DENEME

John Locke

John Locke'un bu klasik eseri, bilginin kaynağı ve sınırları üzerine derinlemesine bir inceleme sunuyor. Deneyim ve düşüncenin rolünü vurgulayan Locke, insan zihninin işleyişini ve bilgi edinme sürecini analiz ediyor.

KAPİTALİZM, SOSYALİZM VE DEMOKRASİ

Joseph A. Schumpeter

Bu klasik eserde Schumpeter, kapitalizmin geleceği ve sosyalizmle olan ilişkisini inceliyor. Kapitalist sistemin dinamiklerini ve yaratıcı yıkım sürecini analiz ederek, kapitalizmin geleceği ve demokrasinin rolü üzerine öngörülerde bulunuyor.

KAPİTALİZM VE ÖZGÜRLÜK

Milton Friedman

Nobel ödüllü Milton Friedman'ın bu klasik eseri, ekonomik özgürlüğün ve serbest piyasaların önemini göstererek savunusunu yapıyor. Devlet müdahalesinin olumsuz etkilerini eleştirerek, bireysel özgürlük ve ekonomik refah için serbest piyasa ekonomisinin gerekliliğini vurguluyor.

TERCİH ÖZGÜRLÜĞÜ

Rose ve Milton Friedman

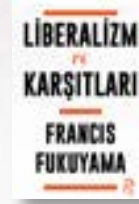
Serbest piyasa ekonomisinin ve bireysel özgürlüğün önemini savunan bu klasik eser, ekonomik ve siyasi özgürlük arasındaki ilişkiyi inceliyor. Friedman çifti, devlet müdahalesinin zararlarını ortaya koyarak, bireylerin kendi seçimlerini yapma hakkını vurguluyor.

EŞİTLİK

Thomas Piketty ve Michael J. Sandel

Dünyaca ünlü iktisatçı iki isim, iktisatçı Thomas Piketty ve siyaset felsefecisi Michael Sandel, eşitlik kavramını derinlemesine tartışıyor. Gelir, servet ve güç eşitsizliklerini ele alırken, adil bir toplum için atılması gereken adımları sorguluyorlar. Bu diyalog, krizlerle dolu bir çağda eşitliğe dair güçlü bir perspektif sunuyor **YAKINDA**

LİBERALİZM VE KARŞITLARI

Francis Fukuyama

Ünlü siyaset bilimci Fukuyama, modern toplumların temelini oluşturan liberalizmin başarısızlıklarını ve eleştirilerini cesurca masaya yatırıyor. Kitap, özgürlük, bireysel haklar ve toplumsal adalet arasındaki gerilimleri keşfederken, liberalizmin kendini yenileyip yenileyemeyeceğini sorguluyor. **YAKINDA**

PARANIN SATIN ALAMAYACAĞI ŞEYLER

Michael J. Sandel

Ünlü siyaset felsefecisi Sandel, bu paranın satın alamayacağı değerleri sorguluyor ve piyasa ekonomisinin ahlâki sınırlarını tartışmaya açarak toplumu ayakta tutan ve parayla satın alınamayacak değerler üzerine bir sorgulama yapıyor.

İSLÂM, DEMOKRASİ VE TÜRKİYE

Ahmet Arslan

Ahmet Arslan, bu eserinde İslam, demokrasi ve Türkiye arasındaki ilişkiyi inceliyor. İslam dünyasında demokratikleşme süreçlerini ve Türkiye'nin bu süreçlerdeki rolünü analiz ederek, değerli tespit, değerlendirme ve öngörülerde bulunuyor

EPISTO-KLEROS

Coşkun Can Aktan

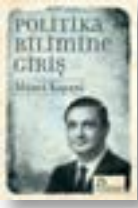
Episto-Kleros, kamu görevlilerinin liyakat temelli olarak kura ile rastgele seçilmesini savunan bir siyasi rejim tasarımıdır. Bu kitap, demokrasi, seçim ve atama sistemlerini eleştirerek, Epistokrasi ve Demarşiyi alternatif bir yönetim anlayışı olarak sunuyor. Coşkun Can Aktan, liyakat ve eşit fırsatlar ilkelerine dayalı olarak, kamusal alanda daha adil ve şeffaf bir yönetim biçimi öneriyor. **YAKINDA**

HARİS, HUBRİS, İKARUS

Coşkun Can Aktan

Haris Hubris İkarus, iktidarı karanlık yüzünü, liderlerin gücü nasıl manipüle ettiklerini ve bunun toplumsal etkilerini derinlemesine inceliyor. Kitap, Makyavelizm ve siyasi manipülasyon sanatını ele alarak, tiranlığın yükselişi ve çöküşünü, demokrasinin içsel krizini sorguluyor ve geleceğe dair uyarılarda bulunuyor. **YAKINDA**

POLİTİKA BİLİMİNE GİRİŞ

Münici Kapani

Siyaset biliminin temel kavramlarını ve kuramlarını sade bir dille açıklayan bu eser, öğrencilerin ve siyasete ilgi duyan herkesin bu alana sağlam bir giriş yapmasını sağlıyor. Türk siyasi hayatında da önemli bir yer teşkil etmiş olan hocaları hocası Münici Kapani'nin akıcı anlatımı, politika biliminin karmaşık dünyasına temel bir giriş sunuyor.

GÜÇ VE TERCİH: Siyaset Bilimine Giriş

Phillips W. Shively

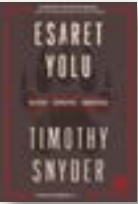
Siyaset bilimine giriş niteliğindeki bu kitap, güç, otorite, devlet ve siyasi sistemler gibi temel kavramları ele alıyor. Siyaset biliminin farklı yaklaşımlarını ve kuramlarını inceleyerek, siyasi olayları anlamak için güç ve tercih prizmasından bakılabilecek bir analiz çerçevesi sunuyor.

SİYASET PSİKOLOJİSİNE GİRİŞ

Cottam, Mastors, Preston ve Dietz

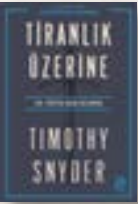
Siyasetin psikolojik boyutlarını inceleyen bu kapsamlı eser, siyasi davranışları anlamak için gerekli kavramsal çerçeveyi sunuyor. Yazarlar, bireysel ve toplumsal düzeyde siyaseti etkileyen psikolojik süreçleri derinlemesine analiz ediyor.

ESARET YOLU

Timothy Snyder

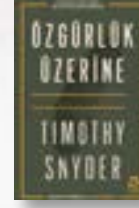
Ünlü tarihçi Snyder, Rusya, Amerika ve Avrupa'daki özgürlük karşıtı eğilimleri inceliyor. Totaliter rejimlerin tarihsel örneklerinden yola çıkarak, günümüzde özgürlüklerin nasıl tehdit altında olduğunu ve demokrasiye yönelik tehlikeleri ele alıyor.

TİRANLIK ÜZERİNE

Timothy Snyder

Ödüllü tarihçi Snyder, özgürlüğün ne olduğunu, nasıl yanlış anlaşıldığını ve onu korumamızın neden hayatta kalmamız için tek şansımız olduğunu öne sürüyor. Yazar, unuttuğumuz özgürlük idealini yeniden keşfetmeye ve birlikte çalışarak daha iyi bir gelecek inşa etme çağrısında bulunuyor.

ÖZGÜRLÜK ÜZERİNE

Timothy Snyder

Snyder, özgürlüğün ne olduğunu, nasıl yanlış anlaşıldığını ve onu korumamızın neden hayatta kalmamız için tek şansımız olduğunu inceliyor. Yazar, unuttuğumuz özgürlük idealini yeniden keşfetmeye ve birlikte çalışarak daha iyi bir gelecek inşa etme çağrısında bulunuyor. **YAKINDA**

TİRANLAR NASIL DEVRİLİR

Marcel Dirsus

Tiranların iktidar mücadelelerini, zorluklarla dolu yönetimlerini ve kaçınılmaz düşüşlerini inceleyen Marcel Dirsus, tarihsel ve teorik analizlerle desteklenen bu eserinde, otoriter rejimlerin doğasını ve bu rejimlerin çöküşünün uluslar için anlamlarını kapsamlı bir şekilde ele alıyor. **YAKINDA**

OTOKRASİ A.Ş.

Anne Applebaum

Pulitzer ödüllü yazar Anne Applebaum, otokratik rejimlerin yolsuzluk, dezenformasyon ve baskı araçlarıyla nasıl uluslararası işbirlikleri kurduğunu ortaya koyuyor. Küresel bir kleptokrasi ağının izlerini süren kitap, demokrasiyi tehdit eden bu yapıların işleyişini ve Batı'nın bu tehditle mücadelesindeki zorlukları ele alıyor. **YAKINDA**

TOTALİTARİZMİN PSİKOLOJİSİ

Mattias Desmet

Totaliter rejimlerin yükselişini ve kitle psikolojisini inceleyen bu çarpıcı kitap, insanların nasıl olup da totaliter ideolojilere kapıldığını açıklıyor. Desmet, tarihten ve günümüzden örneklerle, totalitarizmin psikolojik ve temellerini analiz ediyor.

DEMOKRASİ VE ELEŞTİRİLERİ

Robert A. Dahl

Bu klasik eserinde Dahl, demokrasi kavramını ve tarihsel gelişimini inceliyor. Demokrasiye yönetilen kuramsal eleştirileri ele alarak, demokratik sistemlerin güçlendirilmesi ve iyileştirilmesi için önerilerde bulunuyor. **YAKINDA**

SIYASİ DÜŞÜNCE TARİHİ

Donald G. Tannenbaum

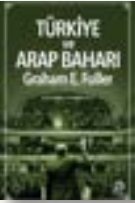
Batı siyasi düşüncesinin en önemli isimlerini ve fikirlerini ele alan bu kitap, Platon'dan günümüze uzanan bir yolculuğa çıkıyor. Tannenbaum'ın akıcı anlatımı, siyasi düşüncenin gelişim sürecini ve günümüz siyasetine etkisini keşfetmek için keyifli bir okuma imkanı sunuyor.

YENİ TÜRKİYE CUMHURİYETİ

Graham E. Fuller

Türkiye'nin 21. Yüzyıl'ın başlarında geçirdiği dönüşümü ve Müslüman dünyasındaki konumunu ele alan bu kitap, Türkiye'nin geleceğine dair önemli ipuçları sunuyor. Fuller, Türkiye'nin iç ve dış politikasındaki değişimleri analiz ederek, ülkenin bölgesel ve küresel rolünü değerlendiriyor.

TÜRKİYE VE ARAP BAHARI

Graham E. Fuller

Arap Baharı sürecinde Türkiye'nin Ortadoğu'daki rolünü ve bölgesel liderlik iddiasını ele alan bu kitap, Türkiye'nin dış politikasını anlamak için önemli bir kaynak. Fuller, Türkiye'nin Arap Baharı'na verdiği tepkiyi ve bölgedeki güç dengelerine etkisini değerlendiriyor.

TÜRK DIŞ POLİTİKASI

William Hale

1774 yılından günümüze Türk dış politikasının tarihsel gelişimini ele alan bu kapsamlı eser, Türkiye'nin uluslararası ilişkilerdeki rolünü ve stratejilerini inceliyor. Hale, Osmanlı İmparatorluğu'ndan modern Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan süreçte, Türk dış politikasının geçirdiği dönüşümleri derinlemesine analiz ediyor.

YUMUŞAK GÜÇ

Joseph S. Nye, Jr.

Uluslararası ilişkilerde gücün yeni bir boyutunu ele alan bu klasik eser, askeri ve ekonomik gücün yanı sıra yumuşak gücün de önemini vurguluyor. Nye, kültürel etki, değerler ve diplomasi gibi unsurların nasıl bir güç kaynağı olabileceğini açıklıyor.